

RENDSZERVÁLTÓ SZEMLE

A RENDSZERVÁLTÁS TÖRTÉNETÉT KUTATÓ INTÉZET ÉS LEVÉLTÁR FOLYÓIRATA

XI. évfolyam | 2-3. szám

Európai utas

Mészáros Andor
Közép-Európa kertjének művelője

Szakál Imre
Viaskodó emlékezetek

Kovács Balázs
1956 értékelésének metamorfózisai

RETÖRK!

2026. NYÁR-ŐSZ

Nemzeti
Kulturális
Alap

Petőfi
Kulturális
Ügynökség

MAGYAR KULTÚRÁÉRT
ALAPÍTVÁNY

Tartalomjegyzék

PORTRÉ

„A Visegrádi Alap több mint 25 éve építi az emberek és intézmények közötti bizalmat a négy országban.” Interjú Molnár-Gábor Bíborkával, a Visegrádi Alap igazgatóhelyettesével	2
--	---

MŰHELY

MÉSZÁROS ANDOR: Közép-Európa kertjének művelője	6
HALÁSZ IVÁN: Régi és új kisebbségek Kelet-Közép-Európában	10
BAJCSI ILDIKÓ: A komáromi zsidóság identitásváltozása a két világháború között	16
SZAKÁL IMRE: Viaskodó emlékezetek. Gondolatok az emlékezetkultúrák kárpátaljai találkozásáról	22
FEJÉRDY GERGELY: Habsburg Ottó Közép-Európával kapcsolatos gondolatai	28
MOLNÁR IMRE: Esterházy János és a közép-európai nemzetek, nemzetiségek együttélése	35
SEMSEI FERENC: Jerzy Popiełuszko meggyilkolásának recepciója a hazai sajtóban	46
NÉMETH MÁTÉ: A „másik” Európa. Csoóri Sándor víziója Közép- és Kelet-Európáról	58
BUKOVSKY LÁSZLÓ: Duray Miklós és a csehszlovák pártállam titkosszolgálat	64
BANDI ISTVÁN: Láttelet az erdélyi magyar irodalmi élet állambiztonsági feltárásához	70

KÖZÉP-EURÓPAI UTAKON

RAPALI VIVIEN: Beszámoló a belgrádi CSWG 25. jubileumi konferenciájáról	74
SZÉNÁSI DOROTTYA: Beszámoló a European Remembrance Symposium 2026 konferenciáról	76
LÁZIN ÁRON: Generációs kérdések, új eszközök, megválaszolandó kérdések és a kommunizmus	78
NAGYMIHÁLY ZOLTÁN: Huszonnégy óra Kárpátalján	80
RAPALI VIVIEN – SZÉNÁSI DOROTTYA: Beszámoló a prágai International Summer School for Teachers rendezvényről	83

1956

KOVÁCS BALÁZS: 1956 értékelésének metamorfózisai a kommunista párt (MDP/MSZMP) dokumentumainak tükrében	85
JÓNÁS RÓBERT: Sikeres egzámen Vásárhelyen. 1956 átértékelése Pozsgay Imre államminiszter hódmezővásárhelyi látogatásának tükrében	92
GULYÁS MARTIN: 1956 elbeszélésének alapvonalai. A diskurzus – és szereplői	99

PALETTE

STRAUSZ PÉTER – KOVÁCS BALÁZS: Multidiszciplinaritás és pszichológia metszéspontjaiban. Egy magyar menedzsmentoktatás-történeti oral history-projekt tapasztalatai	108
--	-----

RECENZIO

KOVÁCS BALÁZS: „Ítélet lesz, s valaki felelős!”	111
PÉTSY ZSOLT BALÁZS: Közép-Kelet-Európa népeinek nemzeti identitásáról	113
KOVÁCS BALÁZS – PÁLINKÁS BARNABÁS: Egy el nem mesélt össznemzeti élmény. Erdélyi segítőakciók a Kádár-rendszerben	116

AKTUÁLIS

Az elmúlt időszak fontosabb eseményei	118
Summaries	133
A Rendszerváltó Szemle 2026/2–3. számának szerzői	141

A borítón: magyar menekültek a svájci Buchsban, 1956. Fortepan / ETH Zürich / Comet Photo AG/Jack Metzger, 197839

RENDSZERVÁLTÓ SZEMLE Lektorált folyóirat

Kiadó:
Rendszerváltás Történetét Kutató
Intézet és Levéltár Nonprofit Közhasznú Kft.

Felelős kiadó:
Nyári Gábor

Kiadó székhelye:
6065 Lakitelek, Szentkirályi út 4.

Főszerkesztő:
Strausz Péter

Olvasószerkesztő:
Nagy Mihály Zoltán

Szerkesztőség tagjai:
Házi Balázs, Kovács Balázs, Pálinkás Barnabás

Szerkesztőbizottság elnöke:
Riba András László

Szerkesztőbizottság tiszteletbeli elnöke:
M. Kiss Sándor

Szerkesztőbizottság tagjai:
Csetz Balázs, Cseh Gergő Bendegúz, Fejérdy Gergely,
Fodor Richárd, Germuska Pál, Kaposi József, Kiss Gy. Csaba
Kukorelli István, Medgyesi Konstantin, Müller Rolf, Szekér Nóra, Ujváry
Gábor, Varga Zsuzsanna, Vizi László Tamás,
Zachar Péter Krisztián

Nyelvi lektor:
Tóth Attila

Szerkesztőség elérhetősége:
1145 Budapest, Columbus utca 27–29/b.
szerkesztoseg@retorki.hu

Ingyenes kiadvány. Megjelenik negyedévenként.

HU ISSN 2732–379X (nyomtatott)
HU ISSN 2939–5496 (online)

A folyóirat megjelenését a Magyar Kulturáért Alapítvány,
a Petőfi Kulturális Ügynökség és
a Nemzeti Kulturális Alap támogatja.

Nyomdai munka: Tama Solutions Kft.
Creative Commons Nemzetközi Licenz

Petőfi
Kulturális
Ügynökség

Nemzeti
Kulturális
Alap

MINDANNYIAN

Közép-Európa – még ha alkalmanként kicsit mást és mást értenek is alatta – mindenképpen meghatározó, közös történelmi tapasztalata volt a 20. század második felében (a gyakran változó államhatárok mellett) az a szovjet megszállás, ami közös táborba kényszerítette, több évtizedes közös sorsra ítélte a térség népeit, viseltettek (és viseltetnek) azok rokonszenvvvel vagy érdekellentétből fakadó érzelmekkel egymás iránt. A közép-európai gondolat egyik meghatározó magyar képviselője, lapunk volt szerkesztőbizottsági tagja, Kiss Gy. Csaba emléke és munkássága előtti tisztelgés szándékával is megszületett 2–3. számunk alapgondolata volt, hogy a napvilágot látó írások foglalkozzanak e gondolat fontos elemeivel és képviselőivel, illetve az elmúlt bő évszázad együttélésének mozzanataival, faktumaival is. Az idén hetven esztendő 1956-os forradalom és szabadságharc emlékezetével kapcsolatos írások az évforduló aktualitása mellett azért is e lapszámban jelennek meg, mert '56-ot szorosan hozzá tartozónak érezzük közös regionális sors-megélésünkhöz.

Legtöbbünk alapvető igénye, hogy ne álljon egyedül a világban, hanem kapcsolódhasson másokhoz – ha úgy tetszik, találjon közösségeket, amelyekhez jó tartoznia, ahol számít a jelenléte és amelyekből erőt is meríthet a nehéz időszakok megpróbáltatásai közepette.

Sok nemzet hasonlóan van ezzel – különösen azok, amelyeknek erős történelmi, kollektív tapasztalata az, hogy nagyhatalmak között, sokszor azok épp gyengébben vagy erősebben rájuk vetülő árnyékát kerülve kell megtalálniuk és megtartaniuk helyüket a Nap alatt. Ugyancsak felerősödhet az együttműködés, az összetartozás fontosságának a kérdése akkor, ha egy nemzeti közösség válságot él át: ilyenkor nem csupán a hasonló sorsú, súlyú népekkel való összefogás gyakorlati megvalósítása kerül fókuszba, de maga a valahová törekvés, a valahova tartozás, a nem-egyedüllét érzete is komoly felhajtóerőt tud adni a közösségnek. Olyan nézőpont és tapasztalat ez, amely a „legnagyobbaknak”, a világpolitika mozgását meghatározó nemzeteknek sokkal ritkábban adatik meg. Hiszen, ha még a nemzeti egységre törekvő olaszoknak is meg kellett élniük és be kellett látniuk, hogy a „L'Italia fara da se” nem vezethet sikerhez, akkor az igazán kis nemzetek sem gondolhatták, gondolhatják komolyan, hogy csupán saját erejükre támaszkodva járhatják útjukat.

A több módon definiált és értelmezett Közép-Európa nemzeteinek legtöbbször a régió egyes történelmi korszakokban közös vagy legalábbis nagyon hasonló sorsát élte meg: a kényszerű vagy természetes kialakuló együttélést és az ezekből fakadó együttműködési törekvést, annak elméleti síkon megfogalmazódó szempontjait, kereteit, illetve gyakorlati tapasztalatait. A szellem és tudomány emberei e népek történelmét tanulmányozva időnként újra és újra nagyobb hangsúlyt adnak egyes korszakoknak, új kutatási eredmények interpretálása révén rámutatva az akkor megvalósult regionális együttműködésre. Az irodalom, a nyelv, a kultúra és a társadalomtudományok művelői közül pedig sokan mutatják ki a térség nemzeteinek kulturális és társadalmi kapcsolatait, illetve járulnak hozzá e kapcsolódási pontok gyarapodásához.

E térség egymással sokszor perben-vitában álló népei két dologban mindenképp egyetértettek a 20. század második felében. Mindannyian elutasították a szovjet megszállást vagy befolyást és az ezzel együtt járó kommunista indíttatású diktatúrát, távlati vágyott céljuk a szabadság és az önrendelkezés volt. Emellett visszavágytak a kontinens 1940-es években kettétört kulturális és mindennapokban is jelen lévő közösségébe. Úgy látszik, ez a két közös megélés és törekvés ma is összekapcsolja térségünk nemzeteit. Csengey Dénes 1989. novemberi esszéjének szállóigévé vált szavait ideértve: Európába, de mindannyian.

„A Visegrádi Alap több mint 25 éve építi az emberek és intézmények közötti bizalmat a négy országban.”

Interjú Molnár-Gábor Bíborkával, a Visegrádi Alap igazgatóhelyettesével

Miért fontos a közép- és kelet-európai régió, és ezen belül miért különösen jelentős a visegrádi országok történelmileg gyökerező együttműködése?

Kelet-Közép-Európa történelmi, politikai és stratégiai szempontból kiemelkedő jelentőségű Európa egésze számára. A régió az elmúlt évszázadban a kontinens mélyreható átalakulásainak egyik színtere volt: megtapasztalta a két világháború következményeit, a hidegháború időszakában Európa megosztottságát, majd az 1989 utáni demokratikus és gazdasági átalakulást, valamint a régió országainak későbbi integrációját az Európai Unióba és a NATO-ba.

Kelet-Közép-Európát azonban nem csupán a múltja határozza meg. Egyre fontosabb része Európa politikai, gazdasági és biztonsági térképének. A régió tapasztalatainak és szempontjainak megértése nélkülözhetetlen a mai európai kihívások megértéséhez. Ebben a tágabb összefüggésben különleges jelentősége van Csehország, Magyarország, Lengyelország és Szlovákia együttműködésének.

Az 1991-ben elindított visegrádi együttműködés abból a felismerésből fakadt, hogy a négy ország közös kihívásait hatékonyabban tudja kezelni, ha együttműködik, mintha azokat egymástól elszigetelten próbálná megoldani. Fontos ugyanakkor, hogy az együttműködés soha nem az országok közötti különbségek megszüntetését célozta. Éppen ellenkezőleg: olyan keretet teremtett, amelyben a résztvevők megoszthatják egymással tapasztalataikat, erősíthetik a kölcsönös bizalmat, és azonosíthatják a közös érdekeket, miközben megőrzik saját nemzeti identitásukat és szempontjaikat.

Három évtized alatt ez az együttműködés Közép-Európa egyik legstabilabb és leginkább intézményesült regionális együttműködési formájává vált. Jelentősége nem csak a kormányok közötti politikai párbeszédben rejlik, hanem azokban a kapcsolatokban is, amelyek a társadalmak között jöttek létre: egyetemek, kulturális intézmények, civil szervezetek, kutatók, fiatalok és helyi közösségek között.

Az emberek közötti kapcsolat különösen fontos eleme a visegrádi együttműködésnek. A közös történelem ugyanis nem feltétlenül jelent közös értelmezést is. A négy ország történelmi tapasztalata és emlékezete sok tekintetben eltér egymástól. A személyes találkozások és a közös munka segíthetnek abban, hogy jobban megértjük egymás nézőpontját, és a jövőben is együtt tudjunk működni.

A Nemzetközi Visegrádi Alapnak ebben van sajátos szerepe. A határokon átnyúló projektek, mobilitási programok és csereprogramok támogatásával az Alap hozzájárul ahhoz, hogy a visegrádi együttműködés politikai gondolata konkrét emberi és intézményi kapcsolatokban öltson testet.

Megalakulása óta milyen módon és milyen területeken járult hozzá, illetve járul hozzá továbbra is a Nemzetközi Visegrádi Alap a visegrádi együttműködés előmozdításához?

A Nemzetközi Visegrádi Alap 2000-es megalakulása óta sajátos szerepet tölt be a visegrádi együttműködés előmozdításában azáltal, hogy a V4-országok politikai elkötelezettségét gyakorlati, emberek közötti együttműködéssé alakítja.

Az Alap egyik legfontosabb hozzájárulása, hogy stabil keretet és pénzügyi eszközöket biztosít, amely révén cseh, magyar, lengyel és szlovák

szervezetek, intézmények és magánszemélyek határokon átnyúló együttműködéseket valósíthatnak meg. Az elmúlt 26 évben az Alap több mint 11 000 projektet és mobilitási lehetőséget támogatott, mintegy 150 millió euró értékben. Ez olyan kapcsolati hálót hozott létre, amely messze túlmutat a pusztán határokon átnyúló együttműködésen, többek között a kultúra, az oktatás, a kutatás és innováció, a civil társadalom, az ifjúság, a média, a regionális fejlesztés és a demokratikus ellenállóképesség területén.

Pályázati támogatásokkal, ösztöndíjakkal, szakmai ösztöndíjprogramokkal, művészeti rezidenciaprogramokkal és mobilitási lehetőségekkel segítette, hogy emberek és szervezetek tapasztalatot cseréljenek, közös kezdeményezéseket dolgozzanak ki, és hosszú távú partnerségeket építsenek ki.

Kiemelt jelentőségű az oktatási és akadémiai mobilitás. Az ösztöndíjak és szakmai programok révén hallgatók, kutatók és oktatók tanulhatnak, illetve kutathatnak a visegrádi régióban, ami által nemcsak a szakmai kapcsolatok épülnek, hanem a régióról és annak társadalmairól kialakult közös megértés is erősödik.

Az Alap ugyanakkor a visegrádi együttműködés határait is kitágította. A Visegrad+ Grants, a Western Balkans-Visegrad Fellowship Programme, valamint más együttműködési eszközök révén a V4 intézményei a Nyugat-Balkán, a Keleti Partnerség országai és a szomszédos régiók intézményeivel is együttműködhetnek.

Az Alap fontos, alulról építkező dimenziót ad a közös munkának. Hálózatokat, kölcsönös megértést és hosszú távú partnerségeket épít, amelyek kiegészítik a négy ország közötti politikai együttműködést.

Ebben az összefüggésben mi a Nemzetközi Visegrádi Alap legfontosabb küldetése? Milyen értékek fontosak az Alap számára?

A Nemzetközi Visegrádi Alap legfontosabb küldetése, hogy támogassa a civil társadalmi szervezetek közötti regionális együttműködést, erősítse kapcsolataikat, valamint elősegítse az eszmecserét és a kölcsönös megértést Közép-Európában.

Munkáját olyan értékek vezérik, mint a kölcsönös tisztelet, a nyitottság, az együttműködés, a bizalom és a régió jövője iránti közös felelősségvállalás.

A közös történelem megértése és az emberek, illetve közösségek közötti bizalom kiépítése elengedhetetlen a valódi és tartós együttműködéshez.

A hét kiemelt terület – Kultúra, Oktatás, Innováció, Demokratikus értékek, Közpolitika, Környezet és turizmus, valamint Társadalmi fejlődés – támogatásán keresztül az Alap olyan új és eredeti megközelítéseket keres, amelyek hozzájárulnak a régió fejlődéséhez és egy szorosabban egymásra figyelő Kelet-Közép-Európa kialakításához.

A Nemzetközi Visegrádi Alap 2000-ben jött létre. Hogyan tekint az elmúlt több mint negyedszázadra? Mi jellemezte az Alap tevékenységét, és melyek voltak a legnagyobb eredményei?

A Nemzetközi Visegrádi Alap legnagyobb eredménye, hogy hozzájárult ahhoz, hogy a visegrádi együttműködés gondolata konkrét kapcsolatokká váljon az emberek és a közösségek között.

Az Alap olyan időszakban jött létre, amikor Kelet-Közép-Európa országai maguk mögött hagyták a múlt megosztottságát, és a demokratikus, egyesült Európában keresték a helyüket. Azóta több mint 11 000 projektet támogatott több mint 150 millió euró értékben, civil szervezeteket, egyetemeket, kutatókat, művészeket, önkormányzatokat és fiatalokat hozva össze.

Ennek eredményeként több mint 3800 támogatott szervezet és intézmény kapcsolódott be olyan projektekbe, amelyek a régióban és azon túl több mint 700 városban valósultak meg.

Az elmúlt tíz évben a Project of the Year díjjal az Alap a szélesebb közönség számára is igyekezett láthatóvá tenni, hogy mit jelent a gyakorlatban a visegrádi együttműködés. Megerősítette a fiatalok, az akadémiai mobilitás és Ukrajna támogatásának szerepét.

Oroszország Ukrajna elleni inváziója 2022-ben alapvetően megváltoztatta az Alap tevékenységét. Az Alap egyik első lépéseként rendkívüli pályázati felhívást indított a régióba érkező menekültek támogatására. Több mint 200 pályázat érkezett, amelyek közül 72 nyert támogatást, összesen közel 1 millió euró értékben. Ezzel párhuzamosan

az Alap a meglévő programjait is hozzáigazította az új helyzethez, többek között az Ukrajnát érintő projektek kiterjesztésével. Két új programot is kidolgozott és elindított: a V4 Gen Mini Grants programot, amely lehetőséget teremt a fiatalok találkozására és tapasztalatcseréjére a visegrádi régióban, valamint a Visegrad Fellowships programot, amely rövid kutatói és oktatói tartózkodásokat támogat. Ezt a lehetőséget később ukrán állampolgárokra és intézményekre is kiterjesztette.

A Nyugat-balkáni Alappal való együttműködés is új szintre lépett. A két Alap közösen hozta létre a Western Balkans–Visegrad Fellowships programot fiatal kutatók számára.

Fontos mérföldkő a 2012-ben létrehozott Visegrad Literary Residency Programme is. A program több mint 400 írónak és műfordítónak biztosított lehetőséget arra, hogy a visegrádi országokban dolgozzanak. 2026-ban az Alap erre a hosszú távú befektetésre építve először adta át a Visegrad Literary Awardot, amely a rezidenciaprogramban korábban részt vevő szerzők négy könyvét ismerte el.

Mindezek azt mutatják, hogy a Visegrádi Alap képes volt alkalmazkodni a régió változó valóságához, miközben következetesen folytatta hosszú távú befektetését az emberek és intézmények közötti kapcsolatokba, a mobilitásba és a kulturális párbeszédbe.

Mely, a Nemzetközi Visegrádi Alap által támogatott projektek járultak hozzá közelmúltbeli történelmünk jobb megértéséhez, különösen a közös történelmi tapasztalataink – például a közép-európai rendszerváltások – kutatásán keresztül?

A támogatott projektek tematikáját tekintve a kultúra és közös identitás a leggyakoribb terület: az összes támogatott projekt mintegy egynegyede ehhez a témakörhöz kapcsolódott. Ezt az oktatás és kapacitásépítés, valamint az innováció, kutatás-fejlesztés és vállalkozás területe követte.

Az elmúlt három évben a Visegrádi Alap 15 olyan projektet támogatott, amely Közép- és Kelet-Európa történelmével, illetve az átmeneti idősza-kokkal kapcsolatos reflexióval foglalkozott.

Ezek többsége a második világháború, a szocialista időszak, valamint a rendszerváltást követő átalakulás témáját dolgozza fel. A projektek rendkívül sokféle módszert alkalmaznak: a szóbeli történetmeséléstől és az akadémiai kutatástól kezdve a zenén, képzőművészen, irodalmon és filmen át egészen az oktatási programokig.

Különösen figyelemre méltó példa az „Eastern Bloc”, amely elnyerte a Visegrádi Alap Project of the Year díját. Ez a nemzetközi művészeti koprodukció a V4-országok művészeit hozza össze, hogy a kommunista múltról zenén, performanszon, jelmezeken és vizuális nyelven keresztül gondolkodjanak.

A projekt nem egyszerűen a kommunista korszak hangulatát rekonstruálja, hanem párbeszédet teremt olyan országok és generációk között, amelyek emlékei és értelmezései jelentősen eltérhetnek egymástól. Együttal azt a kérdést is felteszi, hogy ez a közös örökség miként alakítja mai életünket.

További, különösen releváns projekt a „My Hero, Your Enemy – Building Resilience Through Media and Historical Dialogue”, amely civil társadalmi szereplőket, közéleti gondolkodókat és újságírókat hoz össze érzékeny történelmi és politikai narratívák megvitatására Közép- és Délkelet-Európában.

A „Songs of Freedom: Protest Music Behind the Iron Curtain” a szocialista államrendszer időkának ellenkulturális zenei mozgalmait vizsgálja a visegrádi országokban, olyan meghatározó alkotókra is figyelmet fordítva, mint Cseh Tamás, Karel Kryl, Jacek Kleyff és Zuzana Homolová. A projekt a zenén keresztül igyekszik a fiatalabb generációkat is közelebb hozni a történelemhez és a demokratikus értékekhez.

A „Voices of Memory: Holocaust Education and Remembrance Across the Visegrad Countries and Moldova” a holokausz oktatását és az emlékezést erősíti helytörténeti anyagok, személyes visszaemlékezések és innovatív oktatási eszközök segítségével, miközben regionális együttműködést alakít ki az oktatók között.

A „The Last Witnesses: WWII Stories for Future Generations” közös visegrádi szóbeli történeti kutatás révén őrzi meg a második világháborút megélt emberek visszaemlékezéseit, és hozzájárul

a félretájékoztatás és a történelmi narratívák torzításának ellensúlyozásához.

Végül a „Bridge over Time, Contemporary Picture of the Past” a V4-országok művészetének fejlődését vizsgálja 1990-től napjainkig, összehasonlító perspektívát teremtve a régió közelmúltbeli értelmezése és az 1989 utáni átalakulás között.

Ezek a projektek együttesen azt mutatják, hogy közelmúltunk megértése nem csupán arról szól, hogy dokumentáljuk, mi történt a múltban. Legalább ilyen fontos, hogy párbeszédet teremtsünk országok és generációk között.

Milyen kezdeményezéseket tervez az Alap a következő időszakban a visegrádi országok közötti együttműködés további erősítésére?

A következő időszak célja, hogy építsünk arra, amit az Alap az elmúlt években sikeresen megvalósított, miközben reagálunk a régió mai kihívásaira.

Kiemelt figyelemmel fordulunk a fiatalok, a kutatás és innováció támogatása, valamint a Nyugat-Balkán és a Keleti Partnerség országaival való gyakorlati együttműködés felé.

Az egyik prioritásunk az lesz, hogy a fiatalok még aktívabb szerepet kapjanak a visegrádi együttműködésben. A V4 Gen Mini Grants program tapasztalatai azt mutatják, hogy a fiatalok szívesen találkoznak a szomszédos országokban élő kortársaikkal, hogy megvitassák az őket érintő kérdéseket,

és közös kezdeményezéseket indítsanak. Fontos, hogy a visegrádi együttműködést ne pusztán politikai keretként, hanem olyan élő kapcsolatként tapasztalják meg, amelyet maguk is alakíthatnak.

Ezzel párhuzamosan az Alap a V4-en túlra is tekint. A Nyugat-Balkánnal és a Keleti Partnerség országaival, köztük Ukrajnával folytatott együttműködés egyre fontosabb részévé válik az Alap tevékenységének. Így a V4-ben felhalmozott tapasztalatot és szakértelmet megoszthatjuk olyanokkal, akik sok tekintetben hasonló kihívásokkal szembesülnek, mint korábban ez a régió.

Fontos prioritás marad a civil társadalom és a demokratikus ellenálló képesség támogatása. Az egyre összetettebb információs környezetben nagyon fontos a párbeszéd, az önálló gondolkodás és az állampolgárok, illetve szervezetek közötti együttműködés támogatása. Az Alap teret biztosít a négy ország szereplőinek a találkozásra és tapasztalataik megosztására.

Összefoglalva, a cél a folytonosság és az alkalmazkodás egyensúlyának megteremtése. A Visegrádi Alap több mint 25 éve építi az emberek és intézmények közötti bizalmat a négy országban. A következő időszak feladata, hogy ezeket a hálózatokat tovább erősítsük, új generációkat vonjunk be, és biztosítsuk, hogy a visegrádi együttműködés továbbra is releváns maradjon Kelet-Közép-Európa mai valósága szempontjából.

Mészáros Andor

Közép-Európa kertjének művelője

„Sikerülhet-e közös történelmi emlékezetet formálni, közös közép-európai jelképeket teremteni?” – tette fel a kérdést jó huszonöt éve Kiss Gy. Csaba közös emlékezhelyeinkről írott esszéjében. „Nehéz kérdés.” és „Máris késésben vagyunk vele. Pedig ezt a munkát senki nem fogja elvégezni helyettünk. Mi, vagyis magyarok, szlovákok, lengyelek, csehek és a többiek akarva-akaratlanul foglyai vagyunk közös múltunknak, kísért bennünket ellentéteink és együttműködéseink emléke, ezért a múltért, közös örökségünkért – mindenekelőtt pedig értelmezéséért – egyedül mi viselünk felelősséget.”¹ Munkásságának egésze e felelősség átérzéséről szól. Megértetni minél többekkel azt, amit már Németh László óta tudunk: „A magyarság a kelet-európai görgetegben kerülhet hol felül, hol alul, vég-helyzete nagyjából az lesz (amint az érdeke is az), ami a szomszéd népeké.” (*Kisebbségben*, 1939) Ebben sikeres is lett. Nem feltétlenül azért, mert sokan olvasták munkáit, hiszen a magyar glóbuszt elhagyni nem kívánó, onnan a távoli nyugati vagy keleti csillagokat böngészni hajlandó többség csak egzotikus érdekességek közvetítőjeként tekintett rá. Inkább tanítványainak körében, akik közül munkásságának folyó-
tatói kerültek ki. Azok, akik ébren

tartják ma is azt az evidens gondolatot, hogy nem tagadhatjuk meg sorsközösségünket tágabb, soknyelvű, soknemzetiségű, sokfelekezetű, mégis egy kultúrájú régiókkal, az Oskar Halecki, Jaroslav Bidlo, Szűcs Jenő által Európa térképére rajzolt Közép-Európával. Elfordulni tőle, megtagadni (ahogy ez már oly sokszor bebizonyosodott), tragikus következményekkel jár. Kiss Gy. Csaba életútjának legfőbb érdeme, hogy nem szakadt meg ez a 18–19. századi modern magyar nemzetépítéstől jelenlévő, Trianon tragédiáját követően Németh László nemzedéke által újjáélesztett gondolat a magyar művelődésben, a kommunista totalitarizmus évtizedei ellenére sem. Átvitte a hídon, a túlparton pedig, az 1990-es években, meg tudta szervezni a gondolat lelkes híveit. Hatásának titka talán az, hogy személyes példát adó közép-európai polgár volt. Talán az egyik utolsó.

A háború végén, 1945 áprilisában született Szentimrevárosban. Vagy ahogy hitvalló reformátusként emlegette: Imrevárosban. Mindez egész életére meghatározta tartását. Polgári viselkedésével ki is tűnt környezetéből. Furcsának tűnhet, de polgári öltözködésével (már egészen ifjú korától ritkán lehetett nyakkendő, zakó nélkül látni), választékos

beszédmódjával (a végsőig ragaszkodott a térségünkben kötelező, nálunk azonban a vírusként terjedő tegeződéssel szinte teljesen kiirtott magázódáshoz) már-már polgárpukkasztó volt.

Kiss Gy. Csaba irodalomtörténész, művelődéstörténész, Közép-Európával foglalkozott. Közép-Európa kutatásához, ahogy oly sokan pályatársai közül, véletlenül jutott el. Jelentéktelennek tűnő, de sorszerű véletlen kellett hozzá, ami rabul ejtette. Azt is mondhatnánk, hiszen tudjuk, mit jelent: a gimnázium végén, az egyetem kezdetén beleszeretett Közép-Európába. Sőt talán már picit korábban. Hiszen még gimnazistaként járt először Prágában, osztálykiránduláson. Az ott tapasztaltak, a magyar világhoz képest más, mégis kísértetiesen hasonló benyomások hatására el is kezdett csehül tanulni. Pedig e pár nap alatt nem tapasztalt sokat. Csak azt, amit más, később Közép-Európával, nyelveivel, irodalmaival, történetével foglalkozók: magunkat látjuk Közép-Európában. Ismerős tükröt tart elénk.

A nagy fordulatot lengyelországi utazása hozta el számára. 1964-ben indult. Tizenkilenc évesen. Nem is akárhogyan: autóstoppal. Ez a korszak meghatározó

¹ Kiss Gy. Csaba: Emlékezetünk közös helyei. In: *Uő: A haza mint kert*. Budapest, Nap, 2005, 13.

jelensége volt. Egész értelmiségi generáció nőtt ki a lengyelországi autóstopposok köréből, az autóstoppos nemzedék. Bereményi Géza, Bíró Zoltán, Háy János, Márta István, Sólyom László, Tolcsvay Béla és mások. Na, meg a legendás polonista nemzedék, Kiss Gy. Csaba mellett Engelmayer Ákos, Kovács István, Szalai Attila. Filmet, könyvet is készített erről a generáció tagja, Zajti Ferenc.² Nem kis részben Kiss Gy. Csaba unszolására, aki mindent megtett, hogy ennek a magyar-lengyel barátságot megerősítő, generációja ébredését jelentő fontos mozzanatnak az emlékezete fennmaradjon az utókor számára.

Az 1964-es út, a stopposok szokásos útvonala: Krakkó – Varsó – Gdańsk, számára aztán sosem ért véget. Akkor nyáron, amikor először bejárta Lengyelországot, nem hitt a szemének. Magyaroként, magyar zászlóval stoppolni biztos siker volt. És mi történt, amikor felvette a magyar stopposokat egy lengyel sofőr? Olyan, amit Magyarországon akkor el sem tudtak képzelni. Ki lehetett mondani a kimondhatatlan dolgokat: Nagy Imre hős mártír, 1956 forradalom volt, a magyarok a lengyelekért és egész Közép-Európa szabadságáért is áldozták életüket. Ehhez jött még a kor szabadabb lengyel világának modernsége, a plakátok, a jazz, a filmek.

Kezdetét is vette ezzel Kiss Gy. Csaba lengyel útja. Az egyetemen magyar-német szakos volt, de közben lengyelül is tanult. Ahogy lengyel barátai, többek

között Jacek Purchla és Wojciech Frazik történészek – akikkel később az Európai Emlékezet és Szolidaritás Hálózata szervezetében is közösen vett részt – nemrégiben a Kiss Gy. Csabáról elnevezett Krakkói Magyar Könyvtár ünnepélyes megnyitóján is elmesélték a Krakkói Magyar Főkonzulátuson: megszállottan tanult lengyelül. Ősztöndíjas lengyel útja során minden új szót feljegyzett, azonnal használni kezdte, néhány hét alatt már jól beszélt.

De történt valami látszólag véletlen. A krakkói nyári egyetemi ösztöndíjat egyszer nem kapta meg. Helyette Jugoszláviát, Zárárt, az ottani szerbhórvát (vagy ahogy mesélte, az ottani nyelvtanára helyesbítését a tanulható nyelvről: horvátszerb) tanfolyamot ajánlották fel. El is ment és Horvátország is magával ragadta. Lengyelország mellett ez az ország, nemzet, nép lett másik szenvedélye. De nem állt meg itt. Hiszen a szlovák már könnyen tanulható volt. Az ország is könnyen bejárható. Járt is, felfedezve a magyar emlékhelyeket, tanulmányozva a szlovák irodalmat, történelmet.

Nem is csoda ezek után, hogy az egyetem elvégzését követően a közép-európai irodalmak, művelődések magyarországi kutatója lett. Egyik első, fontos munkahelye a *Nagyvilág* című folyóirat szerkesztősége volt. Ez az azóta megszűnt lap hatalmas feladatot végzett, régióink irodalmát is közvetítette. Kiss Gy. Csaba pedig ezt tartotta egyik legfőbb feladatának.³ A közvetítést, hogy megismerjük, s ily

módon megértsük egymást. A megértés egyik legjobb formájának pedig egymás irodalmának megismerését tartotta. Hiszen, ahogy gyakran mondta is, Közép-Európa, a közép-európaiság – irodalom. A legbonyolultabb történelmi folyamatainkat, a legszembefordítóbb közös traumáinkat is megérthetjük egymás irodalmából. Ráébredhetünk, miért is gondolják, hogy a mi hősrünk ellenség számukra és mi miért gondoljuk ugyanezt, fordítva.

A közép-európai közvetítés támogatását nemzeti sorskérdésnek tartotta. Az MTA Irodalomtudományi Intézetének munkatársaként – az akkori, hazug internacionalizmust hangoztató hivatalos pártvonal megkerülésével – kezdeményezte a közvetlen és őszinte kulturális párbeszéd kialakítását a szomszédos országok irodalmi, tudományos műhelyeivel, azok szereplőivel. 1981-ben személyesen élhette meg a lengyel Szolidaritás létrejöttét, gdański kongresszusát.⁴ Ennek az élménynek és a nálunk kibontakozó lengyel-ellenes propagandahadjáratnak a hatására született meg a *Tiszatáj* 1981-es, általa kezdeményezett *Most-Punte-Híd* című, legendás, nagy vihart kiváltó közép-európai száma.⁵ Itt gyűlt egybe először a Közép-Európa tudomány elkötelezett generációja, de ezzel vette kezdetét a folyóirattal szembeni eljárások sorozata is. 1983-ban örömmel fedezte fel Milan Kundera Közép-Európa esszéjét,⁶ és a szerzőnek küldött levelében – amelyet Újvidéken, egy konferencián járva adott fel – a magyar tudományos élet tagjai közül elsőként reagált

² Zajti Ferenc: *Autóstoppal Lengyelországban*. Budapest, Nap, 2021., *Autóstoppal a szabadság felé*. Zajti Film–Filmbarát Stúdió, 59 perc, 2021.

³ Kiss Gy. Csaba: *Nyugaton innen, keleten túl*. Miskolc, Felsőmagyarország, 2000, 6.

⁴ Kiss Gy. Csaba: *Lengyel Napló*. 1980. szeptember 27. – 1982. szeptember 5. Budapest, Nap, 2020.

⁵ *Tiszatáj*, 1981/6.; *A Tiszatáj kelet-európai szemléiből*. Budapest, Zenit, 1989.

⁶ Kundera, Milan: *Az elrabolt Nyugat avagy Közép-Európa tragédiája*. Budapest, Európa, 2022.

a Közép-Európa-gondolatot újjáélesztő írásra.

Ekkor már meghatározó szereplője a közép-európai ellenzéki együttműködésnek, álnéven írásokat közölt a magyarországi helyzetről a meghatározó lengyel katolikus lapban, a *Tygodnik Powszechny* című folyóiratban, tudatosan kapcsolatépítésre összpontosítva járja Közép-Európát.

A személyes kapcsolatok nagyon fontosak voltak a számára. Egyik utolsó kötetében le is írta, hány meghatározó közép-európai értelmiségivel, tudóssal, íróval tudott személyes kapcsolatot kialakítani.⁷ A legmeghatározóbb találkozása Waclaw Felczakkal, Wacusz bácsival történt, aki atyai barátságába fogadta. Felczak a 20. századi lengyel-magyar kapcsolatok legendás alakja. A 1938-39-ben az Eötvös Kollégium diákjaként, majd a második világháború idején a harcoló lengyel emigráció futárjaként, összekötőjeként ismerkedett meg Magyarországgal, a magyar nyelvvel. A kommunisták lengyelországi börtönéből szabadulva a krakkói Jagelló Egyetemen lett a magyar történelem professzora, lengyel hungarológusok generációinak nevelője, a magyar és a lengyel kapcsolatok alakítója és a rendszer bukásakor a magyar és a lengyel ellenzéki kapcsolatok szereplője. Kapcsolata a magyar ellenzékiekkel, polonistákkal, Kiss Gy. Csaba mellett Kovács Istvánnal és másokkal, meghatározó tényezője volt a 20. század végi lengyel-magyar kapcsolatoknak.

Kiss Gy. Csaba a diktatúrával mélyen szembenálló hazafiként a rendszerváltás tevékeny résztvevőjévé is vált. Bár ezt a magyar kifejezést nem kedvelte. Ahogy mondogatta, a „rendszerváltás” kifejezés hungarikum. Szemben a csehek „bársonyos”, a szlovákok „gyengéd forradalmával”, vagy a lengyelek által használt „kommunizmus bukásával”, nem fejezi ki a változás történelmi mélységét. Ezért nem is tudta átérezni a társadalom a változás jelentőségét, el is lehetett csépelni. Úgy érezte, ez a kifejezés mintha egyenlőséget tenne a ’89 előtti és a ’89 utáni rendszer közé. Ez is rendszer volt, a másik is az, csak kicseréltük. Pedig a diktatúra rabsága helyett a rég áhított szabadság jött el.

Ebben a folyamatban is a közép-európai együttműködés építését érezte legfőbb feladatának. Jelentős szerepe volt abban, hogy az 1980-ban létrejött, de hivatalosan csak 1985-ben bejegyzett Bethlen Gábor Alapítvány 1986-tól odaítélt díjainak közép-európai kitüntetettjei is lehettek, többek között Zbigniew Herbert, Bohumil Hrabal, Nedjeljko Fabrio vagy Bohumil Doležal. 1988-ban a *Hitel* című lap egyik alapító szerkesztője lett. A *Hitel* küldetését nagyon fontosnak tartotta, élete végéig írt a lapba, jelentette meg ott közép-európai szövegek fordítását, tanítványai írásait. A lap plakátja egyetemi íróasztala felett függött. Halála után fél évvel a budapesti Lengyel Intézetben szervezett emlékkonferenciájának előadásai is ott jelentek volna meg. Ha nem szűnt volna meg a lap nyomtatott kiadása... Talán jó is, hogy ezt már nem élhette meg.

Az 1980-as évek második felében aktívan bekapcsolódott a politikába. A Magyar Demokrata Fórum alapító tagja volt. Még a név is tőle származik. Mint mesélte, éppen akkoriban talán első „nyugati” ösztöndíjas útján Rómában, a Forum Romanumon ücsörögve várta a közép-európaiság, a lengyel ügy iránt elkötelezett Somorjai Ádám bencés atyát, aki II. János Pál pápasága idején a Vatikáni Államtitkárság magyar munkatársa volt, és közben a nemrég elindított mozgalom névén gondolkozott. Ekkor ébredt rá, hogy a Fórumnál nem is lehetne jobb, és milyen Fórum, hát magyar és demokratikus. A fórum elnevezés ezután nagy közép-európai karriert futott be. A szimbólum, a tulipán motívum gondolata is tőle indult. Lehetett volna így politikus is. Majdnem lett is. Az első szabad választások estéjén, 1990. április 8-án az MDF szóvivőjeként V betűt mutatva jegyezte meg az ország az arcát, nevét. Másnap már utazott is Pozsonyba, hogy a közép-európai országok Václav Havel varsói beszédében kezdeményezett összefogásáról tárgyaljon a leendő magyar kormány képviselőjeként. A Visegrádi Együttműködés lett ebből. De Kiss Gy. Csaba végül nem vállalt politikusi szerepet. 1993-ban végleg háttal fordított a pártpolitikának. Vezette a Közép-Európát kutató Teleki László Intézetet. De jó is lett volna, ha a hazai Közép-Európa kutatásnak tartós intézményi háttere jött volna létre. De hát erről Németh Lászlótól kezdve a Piliscsabán Közép-Európa Intézetet alapító Käfer Istvánon és tanítványain át hányan álmodoztak már...

⁷ Kiss Gy. Csaba: *Közép-európai találkozásaim. 18 év – 41 arckép.* Budapest, Nap, 2018.

1995-től a Kósa László alapította Művelődéstörténeti Tanszék lett az otthona az ELTE bölcsészkarán, három évtizeden át. A tanítás a szenvedélye volt. A neve foglommá vált. Egyetemisták generációi dicsekedtek, hogy a „Kiss Gy.” óráit hallgatták. Szinte vadászott a régióink iránt érdeklődő diákokra. Tanítványai közül a hazai Közép-Európa ügy neves képviselői, tudósok, diplomaták kerültek ki. Akik korábban talán csak érdeklődtek a szomszéd népek iránt, miatta láttak neki szlovákul, lengyelül, csehül tanulni. Régióink nyelveinek ismeretét elengedhetetlennek, nemzeti sorskérdésnek tartotta. Fájdalmasan élte meg, hogy ezt az utóbbi években már egyre kevesebben ismerték fel. „...mintha ismét az előkelő idegen fejhordozásával tekintenénk a szomszédos kis és közepes népek világára, kultúrájára. Ma már terjedőben van nálunk térségünk sajátosan korlátolt szemlélete: nyugati nyelven, nyugati szemüvegen keresztül. Mintha megismerhető és megérthető volna ez a velünk összenőtt világ a globális kultúra kódjával.”⁸ Mindent megtett, hogy tudatosítsa, ha nem beszéljük szomszédaink nyelveit, nemcsak hátrányba kerülünk, hanem magunkat sem ismerhetjük meg igazán. Ezért is volt fontos számára a 2015-ben elindított, egy évtizedet megélt lakiteleki Németh László Fordítótábor, amely minden év augusztusában a régió nyelveit, irodalmait,

kultúráit jól ismerő fiatal egyetemisták és tapasztalt tudósok, műfordítók egyfajta közép-európai találkahelyévé vált.

De nemcsak magyarországi Közép-Európa-értőket tanított, hanem közép-európai hungarológusokat is. Szenvédélye volt a közép-európai utazás.⁹ Ezt vendégtanárként is fáradhatatlanul űzte. Az ezredfordulótól egymást követően több helyen lett vendégtanár. Először Zágrábban, a Zágrábi Egyetem kilencvenes évek elején újjászervezett Hungarológia Tanszékén,¹⁰ majd Nyitrán, a Konstantin Filozófus Egyetemen létrehozott Közép-Európai Tanulmányok Karon, aztán a prágai Károly Egyetem bölcsészkarának Közép-Európa Tanszékén, végül pedig a Varsói Egyetem Hungarológia Tanszékén. Térségünk hungarológiai képzéseinek diákjai tőle kaphattak átfogó képet a magyar művelődés történetéről.

A tanítás mellett a kutatás és az írás is a szenvedélye volt. Erre leginkább nyáron, Dunapatajon, a nagyszülői házban jutott ideje. Számos könyvet publikált, melyeknek már a címe is (*Magyarország itt marad*,¹¹ *Nálunk és szomszéd nemzeteknél*,¹² *Nyugaton innen, keleten túl*,¹³ *A haza mint kert, Hol vagy, hazám?*¹⁴) irigylésre méltó és érdekfeszítő. Írt régióink irodalmáról, művelődéstörténetéről. Összegyűjtötte a magyar írók Adria emlékeit,¹⁵

de szerencsénkre megírta személyes hangú emlékiratait is az 1980-as évek végi magyarországi átalakulásról¹⁶ és szeretett szűkebb hazája, Imreváros irodalmi emlékezetéről is.¹⁷ A közép-európai himnuszokról írt kötete nemzetközi siker lett.¹⁸ A nemzeti szimbólumok vizsgálata és a közép-európai nemzetné válások tanulmányozása mellett a közép-európai emlékezhelyek kutatását tartotta még elengedhetetlenül fontos feladatnak. Olyannak, amely régióink közös identitásépítésében játszhat fontos szerepet. El is készült, az utolsó időszakban sajnos már nélküle, közös vállalkozásunk, a *Visegrád kód* közép-európai kisenciklopédia, amely hamarosan nyomtatásban és az interneten is napvilágot lát.

Közép-Európa a tágabb hazánk. Megismerése nélkül nem találhatjuk meg magunkat sem. Ha nem beszéljük a szomszéd nemzetek nyelvét, ismeretlen kertben fogunk bolyongani. Erre figyelmeztet minket Kiss Gy. Csaba egész életműve. Hallgatunk-e rá? Hogyan válaszolunk egyik utolsó írásának címében feltett kérdésére?¹⁹

⁸ Kiss Gy. Csaba: Emlékeztünk közös helyei. In: Kiss Gy. i. m. 2005, 24.

⁹ Kiss Gy. Csaba: *Ariadné avagy bolyongások könyve*. Budapest, Ráció, 2007.

¹⁰ Kiss Gy. Csaba: *Budapest-Zágráb: oda-vissza*. Budapest, Nap, 2015.

¹¹ Kiss Gy. Csaba: *Magyarország itt marad*. Pozsony, Kalligram, 1993.

¹² Kiss Gy. Csaba: *Nálunk és szomszéd nemzeteknél*. Pécs, Jelenkor, 1994.

¹³ Kiss Gy. Csaba: *Nyugaton innen, keleten túl*. Miskolc, Felsőmagyarország, 2000.

¹⁴ Kiss Gy. Csaba: *Hol vagy, hazám? Kelet-Közép-Európa himnuszai; egy nemzeti jelkép történetéhez*. Budapest, Nap, 2011.

¹⁵ *Adriai képek*. Szerk. Kiss Gy. Csaba. Budapest, Palatinus, 2008., *Magyar írók az Adrián*. Szerk. Kiss Gy. Csaba. Budapest, Palatinus, 2007.

¹⁶ Kiss Gy. Csaba: *Harminc év után: 1987. Személyes történelem*. Budapest, Nap Kiadó, 2017.; Uő: *Harminc év után: 1988–1989. Személyes történelem*. Budapest, Nap, 2019.; Uő: *Harminc év után: 1989–1990. Személyes történelem*. Budapest, Nap Kiadó, 2022.

¹⁷ Kiss Gy. Csaba: *Szentimrevárosi Athenas*. Budapest, Nap, 2025.

¹⁸ Kiss, Csaba G.: *The Anthems of East-Central Europe: Reflections on the History of a National Symbol*. Routledge, 2023.

¹⁹ Kiss Gy. Csaba: Kell-e még nekünk Közép-Európa? *Interencia*, 2025. 02. 25. <https://interencia.hu/kell-e-meg-nekunk-kozep-europa/> (Utolsó letöltés: 2026. 06. 12.).

Halász Iván

Régi és új kisebbségek Kelet-Közép-Európában

BEVEZETÉS

A nemzetiségi kérdés több száz éve komolyan befolyásolja a kelet-közép-európai térség mindennapjait.¹ Talán túlzás lenne azt állítani, hogy a régió fokozatosan megtanult együtt élni vele, de tény, hogy az egész problematikának voltak jobb és rosszabb korszakai. Az sem véletlen, hogy e témakör számos neves képviselője (Ernst Gellner, Eric Hobsbawn, Miroslav Hroch stb.) éppen a térség szülőtte volt, valamint többféle autonómiaformát és föderáció koncepciót éppen itt dolgoztak ki.

A nemzetiségi problémakörrel közzismert, hogy itt nem egy statikus kérdésről van szó, hanem egy folyamatosan és dinamikusan fejlődő jelenségről. Mindez természetesen hatással van magára a problémára, továbbá az elfogadható kezelési módok és a főszereplők beazonosításának kérdésére. A jelen írás szempontjából ezt úgy is meg lehet fogalmazni, hogy az aki tegnap még új kisebbség volt, mára már nem az, de úgy is, hogy egy régi kisebbség is új elemekkel, dimenziókkal egészülhet ki.

Jelen írás főszereplőit legáltalánosabban a következőképpen lehet meghatározni: alapszinten a társadalmi (pontosabban etnikai-kulturális) többségek és kisebbségek, kezelési szinten pedig az államok, valamint nemzetiségeik, továbbá az európai és nemzetközi szervezetek, a média, az NGO-k, az önkormányzatok, a politikai pártok stb.

Ahogy az írás címe is jelzi, az alábbiakban főleg az alapproblémáról lesz szó, nevezetesen a nemzetiségi kisebbségek kategorizálásáról. A nemzeti és etnikai kisebbség vagy a nemzetiség² általános fogalmának átfogó jellegű tudományos definiálására itt terjedelmi okokból nincs lehetőség. Emiatt jelen tanulmány egyszerűen csak abból indul ki, hogy a nemzetiségi (vagy másként megfogalmazva: nemzeti-etnikai) kisebbségek számszerű kisebbségben vannak az adott társadalmon belül, nincsenek domináns hatalmi pozícióban, és a többségi lakosságtól konkrét kulturális, nyelvi vagy egyéb markáns szempontok alapján különböznek. A különbözőség továbbá nemcsak objektív alapú az esetükben, hanem a szubjektív alapon megélt életérzés is számít. Egyben azon igény is jellemzi őket,

hogy valamennyire megőrizték a különállásukat, különbözőségüket. Egyébként a most felsoroltak nagyjából megfelelnek az egyes közép-európai kisebbségi törvények hatályos definíciónak.³

A kisebbségeket sokféle szempont alapján lehet osztályozni. Eleve ilyen lehet a méretük (kicsi, közepes, illetve nagy kisebbségek), a jellegük (kulturális-nyelvi, vallási, etnikai-szociális stb.), a szociális-jogi jellegük (például elégedett vagy elégedetlen, preferált, megtűrt vagy egyenesen elnyomott, továbbá integrált, periférikus vagy szegregált kisebbségek stb.) vagy a keletkezésük módja (a régi, azaz őshonos, az új, azaz migráns közösségek, kényszer kisebbségek vagy önként azzá váló csoportok stb.) szerinti csoportosítás. A valós életben mindezek a szempontok többnyire a különböző kombinációkban fordulnak elő és sokszor dinamikusan fejlődnek is.

A „RÉGIEK” ÉS „ÚJAK” PROBLÉMÁJA AZ ÁLTALÁNOS ÉS TÖRTÉNETI MEGVILÁGÍTÁSBAN

A régi és az új kisebbségek közötti megkülönböztetés főleg azon az alapon történik, hogy

¹ Ebből a szempontból jellemző a téma egyik legjobb szakértőjének könyvcíme Hobsbawn, Erik: *A nacionalizmus kétszáz éve*. Budapest, Maecenas, 1997.

² Az előbbi fogalmat inkább a nemzetközi dokumentumok használják, az utóbbit inkább a térségbeli kisebbségi (nemzetiségi) törvények.

³ Pap András László: Kisebbségek. In: *Internetes Jogtudományi Enciklopédia*. Szerk. Jakab András – Fekete Balázs. (2018) <http://ijoten.hu/szocikk/kisebbssegek> (Utolsó letöltés: 2026. 08. 07.).

mikor keletkeztek, régen vagy csak nemrég (azaz frissen) jöttek létre. Ezek azonban mind relatív fogalmak és szempontok, mégpedig globálisan és regionálisan is. A definiálási problémának van egy optikai dimenziója is, nevezetesen az, hogyan érzékelik az egésztest maguk az érintettek, és hogyan érzékeli őket a többségi lakosság.

Jelenleg főleg a migráns közösségeket tekintjük új kisebbségeknek. A probléma csak az, hogy a migráció, mint örökös jelenség, sok kisebbségi közösség megalakulásában játszott már fontos szerepet. Elég csak Közép-Európa egyik legnagyobb és legjelentősebb, de területileg többé-kevésbé szétszórott nemzetiségére, a németekre gondolni, de hasonló volt a helyzet horvátokkal, szerbekkel, olaszokkal, szlovákokkal, ruszinokkal stb.

A középkori királyok idején meghívott német (valamint az olasz, vallon stb.) hospesek annak idején sok kortárs szemében nyilván „migráns közösségnek” tűntek, amelynek látszatát (többnyire a külön jogaik fenntartása miatt) egy ideig ők maguk is igyekeztek fenntartani. Nyolcszáz év távlatából azonban nehéz már komolyan migráns jellegről beszélni. Sőt, rendszerint jóval rövidebb idő is elegendő az „őshonosság” érzésének, illetve látszatának megszerzéséhez, illetve kialakításához. A már említett németeknél maradva, emiatt ma már nincs olyan épeszű ember, aki a Magyarországra a 18. évszázadban tudatosan telepített

németeket jelenleg új és migráns közösségnek tartaná.⁴

De a helyzet hasonló a magyarországi szerbekkel is, akik egyébként szintén több hullámban telepedtek le ott, ahol most is élnek. Legmarkánsabb migrációs mozzanat e közösség életében nyilván az I. Lipót idején végbement nagy letelepítési akció volt, de szerbek előtte is éltek a történelmi Magyarországon, elég csak a ráckevei szerb ortodox templomra vagy Szentendre fejlődésére gondolni. Az említett templom például még a középkor végén épült fel, későgótikus stílusban. Szerbek aztán később is érkeztek – nagyobb számban például legutóbb az 1991 és 1995 közötti délszláv háború idején.

Egy-egy nemzetiségi és kisebbségi közösséget tehát gyakran alkothatnak több migrációs hullámban érkezett személyek, illetve csoportok. Az előbb említett magyarországi német és szerb eseten kívül erre másutt is sok példa létezik. Itt elég csak a csehszlovákiai, most pedig a cseh- és morvaországi ukránokra, illetve ruszinokra gondolni. Az ukrán-ruszin identitás eleve egy komoly problémakör, amely tisztázására a jelen tanulmány nem tud vállalkozni.⁵

Tény viszont, hogy a három fő identitás-orientációval (orosz, ruszin vagy ukrán) rendelkező csehszlovákiai, kárpátaljai, görögkeleti és görögkatolikus vallási háttérű lakosságot nemzetiségi kisebbségként kezelték már az első Csehszlovák

Köztársaság idején (1918–1938). Sőt, a területileg körülhatárolt Kárpátaljai Rusz (*Podkarpatská Rus*) jogosult volt közjogi autonómiára, amelyre nemzetközi szerződések is kötelezték az 1918-ban létrejött csehszlovák államot, amely viszont ezt reálisan csak 1938-ban adta meg.⁶

De nem szabad megfeledkezni azon több ezer ukrán bolseviklenes emigránsról sem, akiket befogadott a két világháború közötti Csehszlovákia. Gyakran értelmiségi vagy művészi háttérű emberekről volt szó, akik gyakran a csehszlovák állam által anyagilag támogatott saját anyanyelvű közép- és felsőfokú oktatási intézményekkel is rendelkeztek új lakóhelyükön.

Ez nyilván hatással volt a Kárpátalján és Kelet-Szlovákiában úgymond területileg „őshonos” ruszinokra-ukránokra is. Idővel egyre nagyobb volt a keveredés a különböző gyökerű csoportok között és eszmeileg is hatottak egymásra.⁷ A csehek tulajdonképpen e két csoport miatt kezelik a náluk élő ukránokat elismert kisebbségi közösségnek, noha az immár több mint félmillió ukrán (esetleg ukrainai) migráns közösség csak az elmúlt negyedszázadban keletkezett a Cseh Köztársaságban.

Tény, hogy az állampolgárság nélküli ukrainai menedékeseket és egyéb migránsokat a cseh hatóságok nem kezelik e kisebbség tagjaként, de hosszabb távon nehéz lesz meghúzni a határt a „régiek” és „újak” között az ukrán közösségen belül. Annál

⁴ Összefoglalóan lásd *A magyarországi németiség története Szent István korától napjainkig*. Szerk. Füzes Miklós. Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Köre, 1997.

⁵ Fedinec Csilla – Szakál Imre – Csernicskó István: *A magyarországi ruszinok és ukránok*. Budapest, MNL, 2020.

⁶ Petráš, René: *Menšiny v meziválečném Československu*. Praha, Karolinum, 2009, 310–318.

⁷ Gajdoš, Marián – Konečný, Stanislav: *Ukrajinská menšina na Slovensku ako objekt a subjekt politiky II*. Prešov, Universum, 2014, 55–63.

is inkább, mert a cseh törvényi szabályozás értelmében nem világos, hogy a „régieknek” mennyire régieknek kell lenni. Egy kisebbség kulturális-nyelvi infrastruktúráját és jogait pedig miért nem használhatnák fel az újonnan érkezettek? Ez a kérdéskör és az azzal kapcsolatos dilemmák Lengyelországban, Magyarországon és Szlovákiában is jelen vannak.

Egy jobban vagy rosszabbul integrált kisebbségi közösség migrációs mivolta emlegetésével politikailag óvatosan kell bánni, mert a kérdés rossz kezekbe kerülve könnyen kifordítható és rossz célokra is felhasználható, ezáltal sok feszültséget gerjeszthet. Erre jó példa az államalapító, egyébként demokratikus érzelmű csehszlovák államfő, Tomáš Garrigue Masaryk professzornak azon szerencsétlen 1919. évi mondata, amely „vendégeknek” („hospes”) minősítette a cseh- és morvaországi németeket, noha azok ősei sokszor már nyolcszáz éve az országba éltek. Ez a mondat aztán többször visszaköszönt a megsértett csehországi német politikusok megnyilvánulásaiban, pedig Masaryk elnök a maga módján később komolyan törekedett a cseh-német *modus vivendi* és a megbékélés megtalálására.⁸

A KÉRDÉS JOGI ÉS INTÉZMÉNYI HÁTTERE A VISEGRÁDI ÁLLAMOKBAN

A térségbeli régi és új kisebbségek között az alapján is különbséget lehet tenni, hogy jogilag

mikor lettek elismerve, aminek rendszerint intézményi következményei is voltak. Ebben a vonatkozásban némi problémát okozhat azon tény, hogy maga az elismerési eljárás nincs mindenütt tisztázva, sőt, nem mindegyik itt vizsgált állam rendelkezik kisebbségi törvénnyel.⁹ Szlovákia például a mai napig nem rendelkezik külön nemzetiségi és kisebbségi törvénnyel, pedig éppen ott a legmagasabb a valamely nemzetiségi közösséghez tartozó állampolgárok aránya. Nyilván sok múlik a szubjektív tényezőkön is, de a kisebbségek aránya jelenleg Szlovákiában 15 % körül mozog, de a 20 %-os arány sem tűnik irreálisnak és teljesen elrugaszkodott becslésnek.

A többi visegrádi államnak ugyan van önálló kisebbségi törvénye, de a magyaron kívül a többségük nem rendelkezik arról, hogyan lehet jogilag szabályozott módon elérni a kisebbségi elismerést, azaz státust. Eleve a nemzetiségek felsorolása is kétséges. A 2011. évi magyar nemzetiségi törvény – az 1993. évi elődjével összhangban – például pontosan nevesíti azt, hogy a jogalkotó kikre gondol, és kiket akar felruházni külön jogokkal. Magyarországon összesen 13 nemzetiségről van szó.¹⁰

Ezenkívül a magyar jogalkotó a jövőre nézve egy kaput is nyitva hagyott, hiszen az Országgyűlés legalább 1000 érintett állampolgár kérelmére, az MTA előzetes meghallgatása után nemzetiségként elismerheti azt

a további közösséget is, amely már legalább száz éve jelen van Magyarországon. Bár az elmúlt évtizedekben számos komoly és komolytalan közösség (bunyevácok, hunok, macedónok, olaszok, oroszok stb.) megpróbálta elérni ezt a státust, ez eddig senkinek sem sikerült.

A 2005-ben elfogadott lengyel kisebbségi törvény¹¹ – a magyarhoz hasonlóan – szintén pontosan felsorolta, azaz nevesítette az állam által elismert és jogokkal felruházott kisebbségi közösségeket. A kisebbségi definíció itt is a lengyel állampolgárságra, a létszámbeli kisebbségi jellegre, saját történelmi identitásra, a saját kultúra, nyelv és tradíciók megőrzésére vonatkozó szándéokra és az országban való legalább százéves őshonos-ságra támaszkodott.

A lengyel szabályozás azonban egy tekintetben pontosabb a magyarnál, hiszen a kisebbségi közösségeket eleve két csoportra osztotta: a nemzeti és az etnikai kisebbségekre. Az első kategóriába a jogalkotó (a lengyel ábécé szerinti sorrendben) a következő nemzeti-ségeket sorolta: beloruszokat, cseheket, litvánokat, németeket, örményeket, oroszokat, szlovákokat, ukránokat és zsidókat. Az etnikai kisebbségek csoportja kisebb, és csak a karaimok, lemkók, romák és tatárok tartoznak bele.

A két kategória között a legfőbb definíciós különbség abban rejlik, hogy a nemzeti kisebbségeknek a törvény azokat

⁸ Petráš i.m. 306–310., illetve Gajan, Koloman: Masarykův koncept zapojení českých Němců do ČSR. In: *Češi a Němci v pojetí a politice T. G. Masaryka*. Szerk. Neudorflavá, Marie L. Praha, Masarykův ústav AV ČR, 2004, 148–154.

⁹ Átfogóan lásd: Dobos Balázs – Halász Iván: *Úton az elismerés felé. Régi és új kisebbségek Kelet-Közép-Európában*. Budapest, HUN-REN TTK – L’Hamrattan Kiadó, 2025.

¹⁰ Lásd a 2011. évi CLXXIX. törvény a nemzetiségek jogairól <https://njt.jog.gov.hu/jogszabaly/2011-179-00-00.1> (Utolsó letöltés: 2026. 08. 07.)

¹¹ Dz. U. 2005. Nr. 17. poz. 141. Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym.

a közösségeket tekinti, amelyeknek van anyaországuk, az etnikai közösségeknek pedig azokat, akinek nincs ilyen anya-államuk. Egyébként az oktatási, kulturális és nyelvhasználati nemzetiségi jogaik között nincs lényeges különbség.

A hatályos lengyel kisebbségi törvény ugyanakkor – a magyartól eltérően – nem szabályozza azt, hogy egy, a törvényben fel nem sorolt közösség hogyan nyerheti el Lengyelországban a kisebbségi státust. Miután a lengyel szabályozás nem rendelkezik arról, hogyan lehet ezen kívül „felvételt nyerni” az elismert nemzeti és etnikai kisebbségek sorába, ezért elmondható, hogy a most idézett törvényi felsorolás zárt, hiszen egy új kisebbség elismeréséhez minden esetben törvényt kell módosítani. Ez pedig eddig minden kezdeményezés esetében túl nehéz akadállyal bizonyult.

A két fent említett (nemzeti és etnikai) kisebbségi kategória közötti különbség leginkább a választási szabályokban jelentkezik, mert ott az országos 5%-os bekerülési küszöb elérése alól a kedvezményt csak a nemzeti kisebbségek jelöltlistái kapták meg. Enélkül ugyanis egyetlen egy nemzetiségi közösségnek se lenne esélye bejutni a két-kamarás lengyel parlamentbe. Ez eddig így csak a németeknek sikerült. Több kisebbségi jogi jogosultság önkormányzatokként is bizonyos minimális létszámhoz van kötve – a jogalkotó itt 20%-ban állapította meg a minimális határt.

A lengyel kisebbségi törvény még egy fontos kategóriát nevesített, mégpedig a regionális nyelveket. Ilyennek csak azok a nyelvek tekinthetők, amelyeket hagyományosan használnak az ország egyes területein, továbbá nem tekinthetők a hivatalos nyelv dialektusának és nem kötődnek migráns közösségekhez sem. A lengyel törvény jelenleg csak egy ilyen nyelvet ismer el, nevezetesen a kasub nyelvet, amelyet Észak-Lengyelország egy részén (Gdansk környékén) beszélnek a helyiek.¹²

A sziléziai nyelvet és kisebbséget azonban a lengyel jogalkotó, illetve igazságszolgáltatás és közigazgatás eddig nem volt hajlandó etnikainak vagy regionálisnak tekinteni.¹³ A sziléziai kérdés ugyanis jóval érzékenyebb politikumnak számít a lengyeleknél, mint a kasub ügy. Szilézia sokáig a történelmi lengyel állam részét képezte, de később a cseh korona alá került, majd idővel komolyan kezdett elnémetesedni. Legnagyobb történelmi központja, Boroszló (Wrocław) pedig neves német egyetemi várossá vált. Az évszázadok során ez a történelmi tartomány a kelet-közép-európai térség egyik leginkább iparosodott régiójává vált, ami növelte az iránta való hatalmi érdeklődést. Emiatt a térség külpolitikai viták tárgyává és a párhuzamos nemzetépítések helyszínévé vált.

Az önálló sziléziai identitás főleg a térség megmaradt őslakossága között erős, azonban a belső migrációs folyamatok következtében nincs mindenhol

többségben. Sokan közülük ugyanakkor most már inkább kettős identitásúak. A 2011. évi népszámlálás során, amely egyfajta csúcspontot jelentett a sziléziai identitás kimutatásában, összesen 846 719 fő vallotta magát sziléziai identitásúnak, de ebből csak 375 365 fő, mint egyedüli önazonosságot. Első helyen 435 750 fő vallotta magát sziléziainak, második kötédként pedig 410 969 fő érezte magát sziléziainak. Döntő többségük Sziléziai és Opoli vajdaságokban élt, hasonlóan az akkor összesen 147 817 fő számláló lengyelországi németiséghez (első helyen 47 464 fő). A leginkább „sziléziai” járásnak Katowice számított.¹⁴

Ezek a számok azt jelentik, hogy Lengyelország lakóinak körülbelül 2,2%-a valamilyen szinten érintett volt ebben a regionális identitásban, amely mögött azonban a lengyel nacionalisták néha németeket sejtene. Erre már a politikában is lehetett építeni, és ez magyarázza meg talán az állami elismeréstől való idegenkedést is.

A 2001-ben elfogadott 273. számú cseh kisebbségi törvény nem nevesíti ennyire pontosan az elismert kisebbségek körét és nem is rendelkezik arról, hogyan lehet azzá válni. Némi támpontot csak a cseh kormány mellett működő Nemzetiségi Kisebbségek Tanácsának az alapszabálya ad, amelyet viszont maga a kormány hozott létre és jogi ereje nem olyan, mint egy törvényé. A Tanács inkább hallgatólagosan egy kialakult gyakorlatot emelt szabállyá,

¹² Gdulewicz, Ewa – Poplawska, Ewa: Nemzeti és etnikai kisebbségek Lengyelországban – a jogi definíció problémái. *Pro Minoritate*, 2004/3-4 (ősz-tél), 245–247.

¹³ Mészáros Andor – Halász Iván – Illés Pál Attila: *Visegrádi kézikönyv*. Esztergom, Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány, 2017, 235–236.

¹⁴ Orlewski, Patryk: Identity and distribution of the Silesian identity in Poland. *Miscellanea Geographica – Regional Studies on Development*. 2019/2, [76–84] 77.

amit végül a Tanácsba bejutott, és ezáltal sajátos elismerést nyert kisebbségi közösségek is elfogadtak. Egyébként a témára vonatkozó másik fontos közjogi dokumentum, az eredetileg csehszlovák, most már inkább cseh Alapjogi és Szabadságjogi Charta (1991) sem tisztázta ezt a kérdést.

A fő probléma itt az, hogy kisebbségi törvény csak a Cseh Köztársaságban hagyományosan és tartósan élő (mondhatni az időmúlás szempontjából közelebbről meg nem határozott őshonos) nemzeti kisebbségeknek biztosít jelentősebb jogokat, míg más kisebbségeket a törvény nem ruház fel ilyen jogokkal, de alapvető kisebbségi jogok ezekre is vonatkoznak.

Ilyen kiemelt jog például a többnyelvű földrajzi elnevezésekhez és az utca megnevezésekhez való jog (8. §), a nemzeti kisebbség nyelvének használatához való jog a hivatalos kapcsolatokban, illetve a bíróságok előtt (9. §), továbbá a nemzeti kisebbség nyelvének használatához való jog a választási ügyekben (10. §) vagy az anyanyelvi oktatáshoz és neveléshez való jog az iskolákban, óvodákban és egyéb oktatási intézményekben (11. §). Ilyen jogai vannak például a cseh- és morvaországi lengyeleknek, németeknek vagy szlovákoknak, de az ukránoknak már nem, pedig jóval többen vannak. Egy ilyen törvényi megkülönböztetésnek nem nagyon van támasza az Alapjogi és Szabadságjogi Chartában, amely nem ismeri a nemzeti kisebbségek különböző kategóriáit és a jogok biztosításának eltérő rendszereit.

A jelenlegi cseh kisebbségi szabályozás a Nemzetiségi Tanács tagságért folyamodó közösségek számára nem támaszt semmilyen konkrét felvételi feltételt, sem a létszámuk, sem az őshonosságuk szempontjából. 2012-ig csak tizenkét nemzeti kisebbség (bolgár, horvát, német, görög, lengyel, roma, orosz, ruszin, szerb, szlovák, ukrán, magyar) képviselője volt tagja ennek a tanácsnak. Az első kisebbségiek, akiknek sikerült áttörni ezt az akadályt, vietnámiak voltak.¹⁵ A Tanács létszáma azonban később nőni kezdett, hiszen idővel a beloruszok, a vietnámiak és a grúzok is képviselőhez jutottak a testületben.¹⁶

A komplex kisebbségi törvény hiánya azt is jelenti, hogy Szlovákiában nincs jogi definíciója a nemzetiségi kisebbségeknek, és nem létezik az államilag elismert kisebbségek listája sem. A jogrendszerből továbbá hiányzik az új kisebbségek elismerési eljárásának a szabályozása is. A helyzet tehát részben hasonló a szomszédos Cseh Köztársasághoz. A hivatalos kisebbségi státusz megszerzésének, illetve ilyen jogállás elismerésének egyik mércéje – a Cseh Köztársasághoz hasonlóan – tényleges úton (*via facti*) az lett, hogy az érintett kisebbség képviselteti-e magát a szlovák kormány mellett működő Nemzetiségi Kisebbségi Tanácsban.

A Tanács tagjait a szlovák kormány nevezi ki. Szlovákiában minden érintett és a tagság által közvetett módon elismert kisebbségi közösségnek saját képviselője van ebben

a testületben. A magyar közösségnek van a legtöbb tagja, összesen hét fő. Őket követi a roma közösség négy képviselővel, majd a ruszinok három fővel. A cseheknek, az ukránoknak egyformán két-két képviselőjük van. A többi közösség (azaz bolgárok, horvátok, lengyelek, morvák, németek, oroszok, szerbek, vietnámiak, zsidók) csak egy-egy küldöttel rendelkeznek a Tanács nemzeti-kamarájában. Mindannyian szavazati joggal is rendelkeznek, ugyanúgy, mint a különböző szlovák közhatalmi szervek képviselői.

Eddig a legutolsó közösség, amely Szlovákiában elnyerte a kisebbségi jogállást, az északi régiók falvaiban élő gorálok voltak, akiket – komoly meglepetést okozva – Robert Fico negyedik (azaz a 2023 óta regnáló) kormánya 2025-ben ismert el nemzetiségnek. Erre a szlovák kormány egyik észak-szlovákiai kihelyezett ülésén került sor. A meglepetést főleg azt okozta, hogy ezt a lépést sem érzékeny politikai, sem komolyabb szakmai vita nem előzte meg. Sőt, a szlovák közvélemény többsége nem is sejtette, hogy a gorál csoportnak lenne ilyen igénye, de elismerésük sem rázta meg igazán. A beszélt gorál (másként gural) nyelvjárás, amelynek több ága van, valahol a lengyel és szlovák nyelv között helyezkedik el. Számukat néhány tízezerre becsülik, de a legutóbbi szlovákiai népszámlálás szerint mindössze 537-en vallották magukat kizárólag gorál nemzetiségűnek. A második helyen pedig 4736 fő jelezte gorál identitását. Az általuk lakott árva, kisuzei és szepességi falvak

¹⁵ Sulitka, Andrej: K otázce uznání vietnamské komunity za národnostní menšinu v České republice. In: *Migrace a kulturní konflikty*. Szerk. Scheu, Harald. Praha, Auditorium, 2011, 219–225.

¹⁶ Lásd a jelenlegi állapotot: <https://vlada.gov.cz/cz/ppov/rnm/clenove/> (Utolsó letöltés: 2026. 08. 07.)

többsége egyébként többnyire szlovák nemzetiséget szokott megadni.¹⁷

BEFEJEZÉS

Bár a régi és új kisebbségek megkülönböztetése első pillanatban a migrációs kontextust szokta a kutatók eszébe juttatni, a probléma ennél bonyolultabb. Látszólag valóban a migráns közösségek képviselik a kelet-közép-európai térség „új kisebbségeinek” többségét, de vegytisztán ez talán csak a csehországi és szlovákiai vietnáiakra igaz. Ennek a közösségnek ugyanis Csehszlovákiában nem voltak történelmi előzményei, ha csak azoknak nem tekintjük az 1950-es évektől érkező diákokat és szervezett vendégmunkásokat. Akkoriban azonban mindez a bilaterális államközi szerződések alapján és ideiglenesen történt, emiatt a jelenség mögött senki sem látta egy új kisebbségi közösség megszületésének csíráit. Arra csak 1989 után, a teljesen megváltozott körülmények között került sor. Elismerésük egy hosszú folyamat volt, és paradox módon éppen a folyamat szabályozatlansága könnyítette meg. Nem biztos, hogy mindez könnyen ment volna végbe egy olyan államban (például Magyarországon), ahol az elismerési folyamatot precízen szabályozták. Nyilván az is sokat segített a vietnámiak elismerése esetében, hogy a többség szemében soha nem jelentettek történelmileg problémás közösséget, és anyagilag meglehetősen önellátóak, azaz a többség nem érzékeli őket tehernek. A volt Csehszlovákia utódállamaiban egyfajta történelmi közös reflex és kölcsönhatás is érvényesült. Nehéz

bizonyítani, de kérdéses, hogy az ilyen ügyekben meglehetősen óvatos Szlovákia a csehországi példa nélkül beleegyezett volna ebbe az elismerésbe.

A térségre sokkal inkább jellemző az, hogy az újonnan érkező menedékesek vagy más kategóriájú migránsok be tudnak kapcsolódni a már létező kisebbségi intézményi keretekbe. Tipikusan ez a többszörösére duzzadt ukrán vagy kisebb mértékben belorusz és szerb közösség esete. Ebből a sorból csak a csehországi grúzok lógnak ki, mert sokak számára a mai napig rejtély, hogy ez a közösség milyen történelmi indokok alapján kapott meghívást a cseh kormány Nemzetiségi Tanácsába. Egyesek emiatt inkább politikai gesztust sejtenek az egész mögött.

Legérdekesebb viszont az a tény, hogy a legnagyobb bonyodalmakat és vitákat a térségben úgy mond nem az igazi migráns közösségek elismerése jelenti. Sokkal inkább az olyan vitatott identitású, sokszor regionális vagy más formában szubnacionális csoportok elismerése tűnik problematikusnak és politikailag érzékenynek, mint amilyen a sziléziaiak elismerése Lengyelországban vagy a morvák elismerési igényeinek kezelése Szlovákiában. A morvákat ugyanis a csehek nem akarják önálló entitásnak elismerni, bár a népszámlálások alkalmával nem tiltják meg számukra az ilyen identitás bevalását. A közös állam felbomlása után, a prágai kormánnyal akkoriban még nem túl barátságos szlovák kormány azonban Vladimír Mečiar miniszterelnöksége idején (kár)örömmel

elismerte a morva kisebbséget, amit a későbbi szlovák kormányok sem vontak vissza. Ez esetben azonban nehéz szabadulni attól az érzéstől, hogy itt alapvetően egy szlovák jogalkotási fricskáról volt szó, amelyet viszont szerencsére a cseh külpolitika a helyén kezelt, azaz nem sokat törődött vele. Ez nem jelenti természetesen azt, hogy a morva identitás vagy életérzés egyáltalán nem létezik a Cseh Köztársaságban vagy máshol a nagyvilágban. Igaz, hivatalos elismerésére csak Szlovákiában került sor.

A lengyel-szlovák etnikai határvidéken élő, és mindkét nemzet által szubnacionális közösségként magáénak vallott goral identitású nemzetiségi kisebbség szlovák elismerése ehhez képest csak meglepő, de komolyabb vitákat egyelőre nem gerjesztő fejlemény. Mai napig homály övezi e lépés szlovákiai kormányzati indítékait, annál is inkább, mert közismert a pozsonyi kormányok óvatossága ilyen jellegű kérdésekben. De talán ez az eset is jelzi, hogy a nemzetiségi és kisebbségi kérdés kezelése sokszor kiszámíthatatlan és meglepő fordulatokat tartogathat.

(A tanulmány az RVO: 68378122 projekt keretében készült.)

¹⁷ Goralí In. *Encyclopaedia Beliana*. <https://beliana.sav.sk/heslo/gorali> (Utolsó letöltés: 2026. 08. 07.)

Bajcsi Ildikó

A komáromi zsidóság identitásváltozása a két világháború között¹

ELŐZMÉNYEK

A Vág és a Duna mentén fekvő Komárom városában egyes feljegyzések szerint már a római időkben jelen volt a zsidóság.² A városban mindenesetre a 13. századtól folyamatosan élnek zsidók.³

A város önálló zsidó hitközsége a 18. század végén, 1791-ben alakult meg. Ekkorra már körülbelül 250 lélekszámú zsidó közösség élt Komáromban. Közéjük tartozott az Adler, Fleischmann, Fried, Kaufmann és Kohn család.⁴ A különböző atrocitások és a közösség folyamatos mozgása ellenére a zsidó lakosság lélekszáma folyamatosan növekedett Komáromban és környékén.

A 19. században a helyi közösségen belül újabb előrelépésekre került sor a kereskedelem, illetve a gazdaság területén. A fejlődést elősegítette dr. Schnitzer Ármin lipótszentmiklósi főrabbi működése, aki 1862-ben érkezett a városba.⁵

A Magyarország-szerte elismert Schnitzer életpéldája is jól mutatja a korabeli zsidóság alkalmazkodóképességét és a magyar kultúrához való asszimilációs hajlandóságát. Schnitzer ugyanis, amikor a városba került, még alig beszélt magyarul, Komáromban azonban tökéletesen elsajátította a magyar nyelvet. Ezt követően Magyarország egyik legképzettebb rabbijává és legnépszerűbb szónokává vált.⁶

A zsidóság 19. század végi fejlődését tükrözi a zsidó közösség lélekszámának a növekedése a városban. Raab Ferenc szerint a századforduló környékén már 125 család, vagyis 650 fő zsidó élt Komáromban.⁷ A zsidó lakosság polgári és politikai egyenjogúságáról rendelkező 1867. évi XVII. törvénycikk a komáromi zsidóság társadalmi, gazdasági és a politikai életben való érvényesülésére is jótékony hatással volt. További fontos lépésnek számított, hogy az 1895. évi XLII. törvénycikk értelmében az izraelita vallás egyenjogúvá

vált a többi vallással. A kulturális életben jelen lévő jótékony egyletek (Ahavath Ahim, Bickur Cholim, Chevra Kadisha) aktivitása, illetve a Komáromi Zsidó Ifjúsági Egylet 1909-es megalakulása is a zsidóság tevékeny jelenlétét igazolta a városban.⁸

Az első világháború vége a dél-szlovákiai, köztük a komáromi zsidóság számára is egy új korszak kezdetét jelentette, hiszen Komárom balparti részét az újonnan megalakult Csehszlovákiához csatolták. A város így elszakadva Magyarországtól és a település jobb parti részétől az első Csehszlovák Köztársaság határvárosává vált.

A SZLOVÁKIAI ZSIDÓSÁG IDENTITÁSDILEMMÁI A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Az 1918–1920-as államváltozást követően körülbelül 355 ezer zsidó lakost csatoltak Csehszlovákiához. A Szlovákia területén élő 136 ezer fős zsidóság nagy része

¹ A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott *Kötődések és értékválasztások a szlovákiai magyar társadalomban* című NP2026-HT-1/2026 számú Nemzeti Program keretén belül készült.

² Michela, Miroslav: *Komárom – Város a Határon. Útikalauz egy eltűnt zsidó közösség történetéhez*. Bratislava, Izraelská obchodná komora na Slovensku, 2015.

³ Bajcsi Ildikó: *Nemzetiség és őrségváltás*. Budapest, Múlt és Jövő, 2023.

⁴ Raab Ferenc: *A komáromi zsidók múltja és jelene*. Komárom, KFT Kiadó, 2000, 10.

⁵ Ehhez lásd Paszternák András – Paszternák Tamás: *Mozaikok a komáromi zsidóság történetéből*. Komárom, Komáromi Zsidó Hitközség, 2013, 52–79.; Raab i. m. 2000, 14.

⁶ A szepességi Hunsdorfbán (Hunfalva) született Schnitzer Ármin 25 éves rabbijelöltet 1861 decemberében hívta Komáromba a hitközség vezetése. Az 52 évig Komáromban működő rabbi az Országos Rabbi Egyesület elnöki pozícióját is betöltötte. Raab i. m. 2000, 14–15. Paszternák–Paszternák i. m. 2013, 52. Az *Egyenlőség* 1938. októberi írása azt is megjegyezte róla, hogy ő vitte be elsőként a magyar hitkönyvet a komáromi templomba. Ezenkívül „a vármegyénél kieszközölte, hogy a zsidóságra nézve megszégyenítő »zsidó eskü« egyszer s mindenkorra hatályát veszítse”. Erdődi Jenő (összeáll.): Komárom. *Egyenlőség*, 1938. 10. 13., 13.

⁷ Raab i. m. 2000, 15.

⁸ A legfontosabb komáromi zsidó személyek a *Komáromi Lapok* híradása szerint ekkor: Dr. Biringer Mór szülész, sebész és fogorvos, Haasz Adolf, a Hotel Vágduna Rt. elnöke, Fried Kálmán iparos, a Jótékony Egylet elnöke, dr. Lipscher Mór kórházi főorvos igazgató, Popper Dávid fakereskedő, Steiner Artúr, a Grand Kávéház tulajdonosa. *Uo.* 25–27.

asszimilálódott a magyarsághoz: az 1910-es népszámlálás alkalmával 78%-uk vallotta magát magyar anyanyelvűnek. A magyar–szlovák etnikai határ alatt pedig 100%-hoz közeli volt ugyanez az arány.⁹ Fentiek legfőbb okát a Karády Viktor nevéhez köthető asszimilációs társadalmi szerződés elmélete magyarázza. A dualizmus kori magyar elit és a magyarországi zsidóság között létrejött íratlan egyezség alapján a zsidóság magyarrá válásáért különféle gazdasági előnyökben részesült, illetve integrálódhatott a korabeli társadalomba.¹⁰

Magyarországon 1918-ban már az ország több részén voltak pogromok,¹¹ de Szlovákiában is előfordultak zsidóellenes megnyilvánulások az impériumváltás időszakában. Ahogyan azt Simon Attila is hangsúlyozza *Kettős szorításban* c. tanulmányában, „a korabeli szlovák közvélemény zsidóellenes magatartásának legfontosabb mozgatórugója az volt, hogy a jórészt magyar nyelvű felvidéki zsidóságra a dualizmus kori magyar állam magyarosító törekvéseinek hordozójaként tekintettek.”¹²

Az első Csehszlovák Köztársaság beiktatta a zsidó nemzetiség kategóriáját a népszámlálások alkalmával. Ennek egyik legfőbb célja az új államba került magyarsághoz asszimilálódott, ugyanakkor többes identitású – többnyelvű, izraelita vallású – zsidóság magyarságról való leválasztása volt. Mindez a korábbi magyarországi gyakorlathoz képest (ahol a népszámlálások során csak vallásilag különítették el az izraelitákat) újdonságnak számított.¹³ Az első Csehszlovák Köztársaságon belül tehát a zsidókérdés új identitásformák kontextusában formálódott. Ez a sajátos identitásváltozás a zsidók disszimilációját célozta, vagyis a zsidó etnikai, nemzetiségi öntudat megerősítésében jelentkezett.¹⁴ Kovács Éva szerint az új identitásformát a cionizmus befolyásolta, amelyen belül a zsidóság anyanyelve a magyar maradt, míg a nemzeti érzés már Erec Izraelhez kötődött.¹⁵ Ugyanakkor az államalapító T. G. Masaryk kérdésben elfoglalt álláspontja szerint a közép-európai zsidóság számára a nemzetépítés lehetőségét az új zsidó állam mellett a versailles-i rendszer

keretei közt kialakult nemzetállamok jelenthették.¹⁶

Mindemellett az államhoz való lojalitás, amely már a dualizmus időszakában a magyarországi zsidó identitás részévé vált, az államváltást követően továbbra is befolyásolta a dél-szlovákiai zsidó közösség önmeghatározását. A csehszlovák állam által felkínált érvényesülési lehetőségek ugyanis sokakat vonzottak, és az asszimiláció (vagy disszimiláció) felé vezettek a zsidó lakosságot.¹⁷ Kovács Éva „közvetítési kényszerként” definiálja ezeket az előnyöket, amelyek közé például az illetőség és az állampolgárság megszerzését, a munkalehetőségeket, az iskoláztatásnak a nemzetiségi bevalláshoz való kötését sorolja.¹⁸ Vagyis az 1918–1920-as államváltást követően a statisztikai adatok az Osztrák–Magyar Monarchiából Csehszlovákiába került zsidóság akkulturációját mutatták.¹⁹

Fentiek következtében a Trianon előtt magyar anyanyelvűvé vált zsidóságból és leszármazottaikból szerveződő szlovákiai zsidó közösség nagyobb része 1921-ben és

⁹ Ezt mutatja az is, hogy az 1910-es népszámlálás során 78%-uk sorolta magát a magyar anyanyelvűek közé. Simon Attila: *Kettős szorításban*. A dél-szlovákiai zsidóság Trianon és Auschwitz között. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2014/4, 3.

¹⁰ Uo. 1. Karády Viktor: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás (Tanulmányok)*. Budapest, Cserépfalvi, 1997.

¹¹ Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Forradalmak kora: antiszemita pogromok és atrocitások 1918-19-ben*. Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpont, http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=145:forradalmak-kora-antiszemita-pogromok-es-atrocitasok-1918-19-ben-&catid=15:tanulmányok (Utolsó letöltés: 2026. 08. 05.)

¹² Simon i. m. 2014, 4.

¹³ Bajcsi i. m. 2023, 8.

¹⁴ Disszimiláció alatt valamelyik nép közé beolvadt idegen személyeknek az érzelmi visszatérését értjük őseik népéhez. Disszimiláció szócikk. A magyar nyelv értelmező szótára, 1959–1962. *Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete (szerk.): A magyar nyelv értelmező szótára. I-VII. kötet*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959-1962. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelvertelmezo-szotara-iBE8B/> (Utolsó letöltés: 2026. 04. 22.)

¹⁵ Kovács Éva ugyanakkor a szlovákság irányába induló asszimilációt inkább integratív jellegűnek tekinti, mely az két világháború közti két évtized rövidsége miatt sem jelenthetett kulturális vagy társadalmi közösséget. Kovács Éva: *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború között (1918–1938)*. Somorja–Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2004, 123.

¹⁶ Fedinec Csilla – Szarka László: A kárpátaljai cionista mozgalom sajátosságai. In: *A valóságos és a virtuális zsidó Kárpátalja. Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*. Szerk. Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel. Budapest, Aposztróf Kiadó, 2013, 165–172.; Balogh Iván: A valóságos és virtuális zsidó Kárpátalja. *Regio* 2014/2, 246–257.

¹⁷ Komoróczy Géza a *Zsidó Szemle* korabeli cikkeivel jól érzékelteti a kérdés zsidó közösségen belül is jelenlévő sok szempontúságát. Ehhez lásd Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon II.*, 2012, 415–416.

¹⁸ Kovács i. m. 2004, 15.

¹⁹ Az akkulturáció a különböző kulturális identitású csoportok együttélése következtében azt a folyamatot jelöli, amelynek során társadalmak vagy csoportok kényszerből vagy önként egy másik közösség bizonyos sajátosságaihoz asszimilálódnak. Ennek következtében egy új kulturális minta alakul ki. Mint a kulturális antropológia szókinsének része, az akkulturáció a kulturális érintkezésnek olyan folyamatait jelöli, amelyek során társadalmak vagy csoportok, akár akarattalosan, akár nem, egy másik társadalom vagy csoport bizonyos sajátosságaihoz asszimilálódnak. Akkulturáció szócikk. Erdélyi Magyar Adatbank 1999-2020. *Erdélyi Magyar Adatbank*. <http://tarstudszotar.adatbank.transindex.ro/?szo=ioi> (Utolsó letöltés: 2026. 04. 22.)

1930-ban, a két csehszlovákiai népszámlálás során zsidó, illetve csehszlovák nemzetiségűnek vallotta magát.²⁰ Az 1921-es csehszlovákiai népszámlálás szerint Szlovákiában összesen 135.918-an vallották magukat zsidó nemzetiségűnek, s mindössze 16%-uk sorolta magát a magyar nemzetiségűek közé.²¹ Az 1930-as csehszlovák népszámlálás alapján viszont az 1910 előtt magyar anyanyelvűvé vált izraeliták 53%-a zsidó nemzetiségűnek, 32%-a csehszlováknak és mindössze 9%-a vallotta magát magyar nemzetiségűnek Szlovákiában.²²

A statisztikai adatok ugyanakkor a zsidó nemzetiség mellett nem adtak számot arról, hogy a dél-szlovákiai zsidók, főként a magyar többségű kisvárosokban, így Komáromban is megtartották magyar kulturális identitásukat és magyar anyanyelvűek maradtak.

Mindenesetre az állami lojalitás és a nemzeti identitás dilemmája a többes kötődésű zsidó közösséget keresztény magyar sorstársa-hoz képest nagyobb mértékben érintette. Ez pedig természetesen összefügg azzal is, hogy milyen politikai csoportosulásokon belül különültek el az izraeliták az országban.

A KOMÁROMI ZSIDÓSÁG HELYZETE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Komáromban az 1919-es népszéíráás, amelyen belül külön kategóriaként még nem szerepelt a zsidó nemzetiség, 2018 fő, az 1921-es népszámlálás pedig már 2253 fő zsidó lakost számlált.²³ „A négyéves véres háború következtében a helyi hitközség főrabbi nélkül maradt, de a vallási élet nem szűnt meg. A zsidók létszáma 2250 fő” – írja Raab.²⁴ A korabeli antiszemita megnyilvánulások Komáromot csak kisebb mértékben érintették, a többségében neológ hitközséghez tartozó zsidó közösség életének társadalmi és hitéleti vonatkozásaiban viszont komolyabb változások következtek be az államváltozás során. Ide tartoztak például a neológok Budapesttel való kapcsolattartásának a nehézségei, vagy a Komárom-Újvárosi ortodox közösség balparti városrészben megtartott szertartásainak való részvétel problémája.²⁵

A Csehszlovákiához csatolt komáromi zsidó közösség életlehetőségeit, illetve további fejlődését ugyanakkor nagyban segítették a csehszlovák állam liberális-demokratikus keretei. A város gazdasági fejlődésében továbbra is nagy szerepet játszottak a zsidók: „Az 1929-es adatok alapján a helyi ipari termelés 68%-a magyar, 27%-a zsidó, 5%-a cseh vagy szlovák

kézben volt”.²⁶ Itt érdemes kiemelni azoknak a vállalkozóknak a nevét, akik egyúttal fontos szerepet töltek be a helyi hitközség életében. Fried Jenő nagykereskedő, Kincs Izidor porcelánkereskedő a zsidó hitközség elnökségének is fontos tagjai voltak.²⁷

A két világháború közötti fellendülés a helyi zsidóság közösségi és kulturális életében szintén megmutatkozott. Számos bővítésre és építkezésre (szertartási helyiségek kialakítása, temető bővítése, ravatalozó és az Eötvös utcai lakóház megépítése) került sor ebben az időszakban. A kulturális élet területén ki kell emelni a Debóra Nőegylet mellett a Chevra Kadisha szentegylet közösség-szervező tevékenységét. Mindemellett különféle cionista szervezetek is létrejöttek ebben az időszakban. Ide tartozott a cserkészetre emlékeztető és zsidó életre fókuszáló baloldali cionista Hasomer Hacair, vagy a sportegyesületként működő Makabi Hacair, amelyek különféle sportprogramokat szerveztek a városban. A cionizmus népszerűségét az is jól mutatja, hogy „az országos szinten tevékenykedő cionista orientáltóságú Zsidó Párt a helyi lakosság körében nagy támogatottságnak örvendett. A választásokon mintegy 700 szavazatot kapott. A többi szavazat szétesztódott a magyar kistermelők pártja és a szociáldemokraták között”.²⁸

²⁰ Simon Attila: *Magyar idők a Felvidéken 1938–1945. Az első bécsi döntés és következményei*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2014, 194.

²¹ Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege – Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon, 1919–1944*. Budapest, Jelenkor Kiadó Kft., 2016.; Szeghy-Gayer Veronika: *Jewish Representatives of the Hungarian Political Opposition in Interwar Slovakia. The case of Prešov and Košice. Judaica Bohemiae* 2020/4, 33–34. Az 1921-es népszámláláskor az egész országban, tehát a 13 612 424 lakosú Csehszlovákiában 358 342 izraelita vallású lakosból 190 856 személy vallotta magát zsidónak. Kovács i. m. 2004, 28.

²² Szeghy-Gayer i. m. 2020, 33–34.

²³ *Československá statistika, Svazek 9. Sčítaní lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921.* (Díl 1.) Praha, Státní úřad statistický, 1924, 98–99.

²⁴ Raab i. m. 2000, 28.

²⁵ Komárom-Újvárosban 1920-ban 153 zsidó személy élt. Lásd Michela, Miroslav: *Komárom – Város a Határon. Útikalauz egy eltűnt zsidó közösség történetéhez*. Bratislava, Izraelská obchodná komora na Slovensku, 2015, 63.

²⁶ Uo. 65.

²⁷ Szalai Erika: Vizuális mementó az elpusztított komáromi zsidókra. *Felvidék.ma*, <https://felvidek.ma/2024/06/14/vizualis-memento-az-elpusztitott-komaroni-zsidokra/> (Utolsó letöltés: 2026. 05. 10.)

²⁸ Michela i. m. 2015, 69. A Prága központú cionista mozgalom a fiatal nemzedéket célozta meg, akik gyakran a cserkészmozgalmon belül tevékenykedtek. A szerveződés az önálló zsidó állam megeremtését, új zsidó nemzeti identitás kialakítását tűzte ki legfőbb

Mind a neológ, mind az ortodox vallási közösség tekintetében említést érdemelnek azok a személyek, akik jelentősen hozzájárultak a közösség aktív tevékenységéhez. A városban a fent említett Schnitzer főrabbit olyan fontos személyek követték pozíciójában, mint Krausz Mór vagy Wallenstein Zoltán, illetve a bátorkeszi származású Waldmann Ernő, aki végül Auschwitzban halt meg 1944-ben.²⁹ Azonban nemcsak a neológ vezetőkről érdemes említést tennünk, hiszen ebben az időszakban fellendült az ortodox irányzat is a városban, amelynek 1922-ben már majdnem 700 tagja volt. Ez többek között az utolsó főrabbinak, Lefkovics Józsuának volt köszönhető, aki elismert személyiségként „saját jesivát, vallási »főiskolát« alapított, amelyben 25 szegény családból származó diák tanult. A rabbi életútja az oswiecimi táborban ért véget 1944-ben”.³⁰ A fent említett Fried Jenő pedig nem csupán a hitközség elnöki tisztségét töltötte be több alkalommal, de a magyar kultúra szempontjából kulcsfontosságú komáromi Jókai Egyesület alelnöke is volt.³¹

A helyi zsidóság két háború közötti sikerfolyamatait minden bizonnyal befolyásolta a keresztény-zsidó jóviszony Komáromban. A felekezetek között fennálló kiegyensúlyozott kapcsolatot például jól mutatja a Szent-Benedek-rendi főgimnázium ünnepsége a komáromi

zsidó templomban 1938 nyarán. A bencés diákok országos szövetségének megalakulása alkalmából „Wallenstein főrabbi rendkívüli hatású ünnepi beszédet mondott. Dr. Wallenstein elmondotta, hogy a Szent Benedek-rend tanítói sohasem tettek különbséget ember és ember között, nem hirdettek faji előítéletet és nem homályosították el a Szentírás szavait. A főrabbi beszéde nagy hatást keltett”.³² De 1938 júniusában a komáromi izraelita templomban megtartott esküvőn megjelentek személye is utalt a keresztények és a zsidók békés együttélésére a városban: „A templomot zsúfolásig megtöltötte felekezeti különbség nélkül a város színe-java” – írta a lap.³³

A KOMÁROMI ZSIDÓSÁG IDENTITÁSA AZ ELSŐ CSEHSZLOVÁK KÖZTÁRSASÁGBAN

Bár a komáromi zsidóság körében is megfigyelhetőek voltak a számbeli változások, a helyi közösség nagy része az államváltozásokat követően továbbra is magyar anyanyelvű és érzelmű volt. Ezt mutatják az 1921-es népszámlálás adatai, amely szerint míg a helyi izraelita közösségen belül az érsekújvári zsidóság 69,7%-a, Pozsonyban pedig 34,24%-a, addig Komáromban a zsidóságnak mindössze 5,7%-a választotta a zsidó nemzetiségű kategóriát.³⁴

„Komárno izraelita vallású népessége (2253 lélek) kezdetben idegenkedett e kategóriától: 1921-ben mindössze 128-an vallották magukat zsidónak. Az 1930-as népszámlálás is mindössze 653 zsidó nemzetiségűt talált, az izraelita vallásúak kétharmada tehát vagy a csehszlovák, vagy a magyar nemzetiségűek csoportját gyarapította” – állapította meg Kovács Éva tanulmányában.³⁵ Ráadásul a komáromi zsidó lakosság egyharmada – a fent említett országos tendenciáktól eltérően – 10 évvel az államváltást követően is magyar-ként definiálta magát.³⁶

A komáromi zsidóság magyar identitásának megőrzésére utalnak azok az 1938-as visszacsatolást követően az országos zsidó sajtóban megjelent újságcikkek is, amelyek a csehekkel való együttműködés vádjával szemben a helyi zsidóság magyarsághoz való hűségét hangsúlyozták. Ezt igazolja például az *Egyenlőség* 1938. október 18-i számában Hajnal Oszkárnak, a komáromi hitközség érdemes elnökének az írása, aki szerint az „ókomáromi izraelita hitközség” a csehek többszöri felszólítására sem volt hajlandó komárnói izraelita közösségnek nevezni magát, majd azt is hozzátette, hogy „az ókomáromi zsidóságnak 95%-a kereskedő, kik a megszállás folytán csaknem teljesen tönkrementek, mert elvesztették hinterlandjukat”. Emellett a cikk dr. Waldmann

céljának. Kovács i. m. 2004, 28.

²⁹ Dr. Wallenstein Zoltán főrabbit 1921-ben választották meg, ő 1923-tól Pécsen működött. Krausz Mór pedig 1931. április 19-én hunyt el 68 évesen, miután 32 évig volt a magyar zsidóság lelki vezetője Komáromban. Erdődi Jenő (összeáll.): Komárom. *Egyenlőség*, 1938. október 13., 13.

³⁰ Uo.

³¹ Az egyesületről bővebben ld. Szlovákiai Magyar Adatbank. *A csehszlovákiai magyarok lexikona Csehszlovákiai megalakulásától napjainkig*. <https://adatbank.sk/lexikon/jokai-kozmuvelodesi-es-muzeum-egyesulet/> (Utolsó letöltés: 2026. 05. 10.)

³² A Szent Benedek-rend növendékeinek ünnepsége a zsidó templomban. *Egyenlőség*, 1938. június 23., 15.

³³ Hírek. *Egyenlőség*, 1938. június 30., 15.

³⁴ Szeghy-Gayer i. m. 2020, 36.

³⁵ Kovács Éva: A határ és a „házassági piac” Komáromban 1900–1940. In: *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Szerk. K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2003, 373–374. Az 1921-es népszámlálás alkalmával a 17715 fős Komáromban az összlakosságnak mindössze 0,72%-a vallotta magát zsidó nemzetiségűnek. Szeghy-Gayer i. m. 2020, 35. Az 1930-as népszámlálás egyébként 2001 izraelita vallású lakost talált a településen. *Československá statistika, Svězek 89. Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930*. (Díl 1.) Praha, Státní úřad statistický, 1934, 100–101.

³⁶ Bajcsi i. m. 2023, 25.

Ernő komáromi főrabbi nemzeties beszédére utalva hangoztatta annak hazafias magatartását. Az írás szerint a rabbi ugyanis „jompur napján a magyar nemzeti zászlókkal gyönyörűen feldíszített templomban izzó magyar hazafiságtól áthatott, lángoló lelkesedésű szónoklatot tartott, mely városszerte a legnagyobb feltűnést keltette”. Ezt követően állítólag a „járás főnök” még aznap magához rendelte Waldmannt és „közölte vele, hogy ezért a lelkes magyar beszédért nincs módjában, hogy személyes biztonságáért ezután szavatoljon”.³⁷

A vallási vezetőség mellett a város más prominens zsidó származású tagjairól is megjelentek hasonló hangvételű cikkek a korabeli sajtóban. A visszacsatolást követő hónapokban például az *Egyenlőség* azt írta, hogy a felvidéki magyar hűség napról napra bebizonyosodik. Ennek kapcsán a komáromi városi kórház munkatársainak önfeláldozó munkáját emelte ki: „dr. Singer Dezső kórházigazgató meg tudta akadályozni, hogy a csehek az ágyakat, kötszert és műszereket elvigyék” – írta.³⁸

Az országos zsidó sajtó egyébként más esetekben említést tett a csehszlovák állam részéről a felvidéki, illetve a komáromi magyar zsidókat ért diszkriminatív intézkedésekről. Az *Egyenlőség* például felvidéki cseh rádiók „magyarellenes szitkozódásairól” is beszámolt. Majd azt is hozzátette, hogy mindez azért történhetett meg, mert „a magyar anyanyelvükhöz és magyar szellemiségükhöz mindhalálig

ragaszkodó felvidéki zsidók lelkében szent egységbe olvad össze a magyar Nemzeti Imádság és az ősi-héber fohász”. Ebben pedig példaértékűnek tekintette a komáromi zsidóság nemzetileg hűséges magatartását.³⁹

De a helyi zsidóság hazafias magatartására irányította a figyelmet az *Egyenlőség* egyik, 1938. októberi cikke is. Eszerint például 1926 júliusában Löwinger Sándor kereskedőt a komáromi bíróság kétheti fogságra ítélte, mivel a határon tíz *Egyenlőség* lapot csempésztett át, „mely lap köztudomás szerint a magyar irredenta egyik eszköze” volt. Egy másik esetben pedig dr. Wallenstein Zoltán példáját hozta fel a lap a komáromi zsidóság védelmében. A főrabbi Komáromban élő szüleinek állítólag még a várost is el kellett hagyniuk fiuk hazafias cikkei miatt. Végül az írás arra is rámutatott, „hogy milyen eszközökkel dolgoztak a csehek a magyar zsidók ellen, akiket megtámadtak magyarságukban, megsebeztek zsidóságukban és akikkel szemben csak egy politikájuk volt: gyengíteni őket és általuk a magyarságot, melyhez tartoztak”.⁴⁰

A *Magyar Zsidók Lapjának* 1939. januári cikke ugyanakkor arról számolt be, hogy 1930. december 1-jén Komárom utcáin „Zsidó, fizess!” feliratú plakát jelent meg a propagandaminisztérium kiadásában. A pozsonyi propagandaszervek arra hívták fel a helyi zsidóság figyelmét, hogy azok az 1930-as népszámlálás során ne vallják magukat magyarnak, hiszen Magyarországon zsidóüldözés

folyik. A cikk szerint az eset miatt azonnal összeült a helyi hitközség Fried Jenő hitközségi elnök vezetésével.⁴¹ A lap február 3-i írásában pedig már arról adott számot, hogy Fried ellenfalragaszt is kiadott az ügy érdekében.⁴² Hangsúlyozták, hogy a komáromi zsidó hitközség mindvégig magyar volt, mindezt pedig a helyi hitközség elnökének a szavaival támasztotta alá, aki a csehszlovák tanfelügyelőhöz a következőket intézte: „Uram, a mi hitközségünkben nincs egyetlen ember sem, aki az államnyelvet tudná, nem szükséges tehát, hogy a lelkész ismerje azt”. Az esetet állítólag csehszlovák részről különféle retorziók követték. Ennek során a már említett Waldmann Ernő rabbi fizetéséhez például nem kapott állami hozzájárulást, budapesti diplomáját pedig nem nosztrifikálták.⁴³ A *Magyar Zsidók Lapja* mellett, a második zsidótörvény bejelentése után a szlovákiai magyar anonim zsidók által kiadott *Igazságot a felvidéki zsidóságnak!* című kiadvány is említést tett az esetről. Az írás szerint a zsidó hitközség a felhívásra a következő határozattal válaszolt: „Mi nem kérünk és nem fogadunk el leckét abban, hogy milyen magyarok legyünk. A mi komáromi zsidó templomunk 48 hősi halottat mutat fel a márványlapján. Ez a márványlap a mi vitézi székünk. Az ízléstelen, átlátzó tendenciájú plakátot visszautasítjuk! Mi, akik zsidó vallásúak vagyunk, tudjuk, hogy mi a kötelességünk a népszámlálásnál. Nem fogunk megtántorodni. Komárom, 1930. december 2. A komáromi illetőségű zsidók. Fried Jenő sk. hitközségi elnök.”⁴⁴ Egyébként az

³⁷ Komárom. *Egyenlőség*. 1938. október 13., 3.

³⁸ Nehéz órában. *Egyenlőség*, 1938. november 24., 1. Az *Ujság* c. lap hasábjain 1939 márciusában megjelent írás ugyancsak számos példával támasztotta alá a felvidéki magyar zsidóság nemzethű magatartását Gürtler Dénes parlamenti képviselő zsidójavaslat kapcsán felmerült közbeszólására reagálva. Tévedni Emberi dolog! *Ujság*, 1939. március 16., 5.

³⁹ A kassai zsidó diákok. *Egyenlőség*, 1938. október 13., 10.

⁴⁰ Az *Egyenlőség* üldözése. *Egyenlőség*, 1938. október 6., 5.

⁴¹ A hűség dokumentumai. *Magyar Zsidók Lapja*, 1939. január 26. 7.

⁴² A felvidéki zsidóság védelmében. *Magyar Zsidók Lapja*, 1939. február 3., 2.

⁴³ Uo. 1.

⁴⁴ *Igazságot a felvidéki zsidóságnak! (A szlovákiai magyar nyelvű zsidóság harca a magyar érdekekért és kultúráért.)* Budapest, k. n., 1939.

említett kiadvány számos helyi példával támasztotta alá a komáromi és a környékbeli zsidóság magyar kisebbséggel való azonosulását. Ide tartozott például, hogy a nagymenyi zsidóság gyermekei az egész csehszlovák érában kizárólag saját, magyar tannyelvű elemi iskolát látogattak. További példát jelentett, hogy 1933-ban Komárom város tekintélyes zsidó személyisége, a fent említett Fried Jenő volt az előmozdítója a Keresztényszocialista és a Magyar Nemzeti Párt, valamint a Magyar Gazdasági és a Zsidó Párt egységes nemzeti csoportja megalakulásának.⁴⁵ Ugyanakkor *A Magyar Zsidók Lapja* 1939. február 3-i számában szintén arról számolt be, hogy 1923-ban a hitközség egykori elnöke körlevélben hívta fel a helyi zsidóság figyelmét, „hogy ne alakítson a városi választásokra zsidó pártot, hanem álljon a »Magyar Jogpárt«, az első magyar politikai szervezet mellé”.⁴⁶

Egyébként a komáromi zsidóság iskolalátogatási szokásai is a helyi közösség erős magyar identitására utalnak, vagyis a komáromi zsidók nemzeti identitásának megtartásáról árulkodnak. Az ortodox közösség ugyanis a csehszlovák iskola létrehozásának prágai felhívására „azt válaszolta, hogy soha nem volt önálló iskolájuk és nincs azzal semmi baj, hogy a gyerekek a magyar iskolát látogatják” – fogalmazta meg Miroslav Michela.⁴⁷ A zsidó gyerekek – más diákokhoz hasonlóan – továbbra is az 1893-ban megépült helyi iskola látogatói voltak. A hitvallásnak tehát ebből a szempontból egyáltalán nem volt jelentősége a városban. Ugyanakkor hozzá kell tenni, hogy az érvényesülés érdekében egyes zsidó szülők már az újonnan

létrejött csehszlovák iskolákba íratták gyermekeiket.

Mindemellett Kovács Éva meglátásai sem szólnak a komáromi zsidóság asszimilációja mellett, hiszen a csehszlovák demokratikusabb politikai környezet ellenére a helyi zsidóság vegyes házasságra való hajlandósága zártabb lett.⁴⁸

ÖSSZEGZÉS

Az 1918-20-as államváltást követően a Magyarország területétől elcsatolt dél-szlovákiai zsidóság jórésze a dualizmus időszakában a magyarsághoz asszimilálódott. A liberális-demokratikus alapokon létrejött Csehszlovákia olyan politikai és társadalmi kereteket teremtett, amelyek új identitásminták kialakulását tették lehetővé a zsidóság számára. A csehszlovák népszámlálások alkalmával beiktatták a zsidó kategóriát, amelynek egyik legfőbb célja a zsidóság magyarságról való leválasztása volt. A zsidók disszimilációját ugyanakkor nagyban befolyásolta a cionizmus is, amely a helyi zsidóság etnikai, nemzetiségi öntudatának a megerősítését célozta. Mindenesetre a dualizmus időszakában kialakult asszimilációs hajlandóság mellett a csehszlovák államhoz való lojalitás alakulását jelentős mértékben befolyásolták azok a társadalmi, gazdasági és politikai érvényesülési lehetőségek, amelyeket az új állam kínált a zsidó lakosság számára. Mindezek következtében az 1930-as népszámlálási adatok alapján a szlovákiai zsidóságnak már mindössze 9%-a vallotta magát magyar nemzetiségűnek. Az állami lojalitás és a nemzeti identitás közötti feszültség ugyanakkor a többes kötődésű zsidó közösséget jóval erőteljesebben

érintette, mint a magukat egyértelműen magyarnak valló keresztény lakosságot.

Ugyanakkor a dél-szlovákiai zsidók többsége a magyar többségű kisvárosokban, így Komáromban is megtartotta magyar kulturális identitását, illetve anyanyelvét. A trianoni döntés értelmében Csehszlovákiához került balparti városrészben ugyanis még az 1930-as népszámlálás alkalmával is mindössze 653 személy vallotta magát zsidó nemzetiségűnek, a lakosságnak pedig – az országos arányoktól eltérően – körülbelül egyharmada továbbra is magyar-ként határozta meg magát.

Az 1938-as visszacsatolást követően a felvidéki zsidóság magyarsághoz való hűtlenségének vádjával szemben az országos zsidó sajtóban megjelent cikkek is a komáromi zsidók kulturális magyar identitását igazolták. Miközben a cionizmus is nagy népszerűségnek örvendett a városban, a helyi hitközség kiemelt személyiségeinek a két háború közötti magatartása, illetve a komáromi zsidó közösség iskolalátogatási szokásai a helyi zsidók magyar identitásának a megtartását mutatják.

Mindezzel együtt – a magyarországi zsidóság nagy részéhez hasonlóan – a komáromi zsidók jelentős része (kb. 90%-a) is holokauszt áldozatává vált. A hazatérők nagy része pedig az 1940-es évek második felében elhagyta szülőföldjét.

⁴⁵ Uo. 20.

⁴⁶ A felvidéki zsidóság védelmében. *A Magyar Zsidók Lapja*, 1939. február 3., 2.

⁴⁷ Michela i. m. 2015, 66.

⁴⁸ Kovács i. m. 2003, 13.

Szakál Imre

Viaskodó emlékezetek

Gondolatok az emlékezetkultúrák kárpátaljai találkozásáról

ÚJ EMLÉKEZETKULTÚRÁK

Kárpátalja közigazgatási egységként 1919-ben jött létre, amikor a Saint-Germain-en-Laye-i békeszerződés értelmében az első Csehszlovák Köztársaság része lett. A csehszlovák katonai térfoglalás, az első világháborút lezáró békeszerződések Kelet-Közép-Európa térképének egy olyan kicsiny területét fogták egybe, ahol a különböző etnikai csoportokhoz tartozók közötti együttélés tapasztalatainak évszázados múltja volt. Sőt, az ezekre az etnikai csoportokra igényt tartó nemzeti mozgalmak közötti versengésnek is bőven voltak már előzményei. Az új államhatárok, az első Csehszlovák Köztársaság törekvései bizonyos szempontból új helyzetet teremtettek. Az első világháborút követő átmenet különféle hatásainak részét képezték a szimbolikus hatalomváltások jelenségei is.

A mindenkori politikai hatalom a múltra, mint használatba veendő és kihasználható tényezőre tekint.¹ Kárpátalja esetében ez a jelenség jól megfigyelhető. A 20. század folyamán bekövetkezett hatalomváltások során

újra és újra megjelentek azok a múltat uralni törekvő politikai törekvések, amelyek a gyakorlati, katonai térfoglalás után a szimbolikus térfoglalásokban is megnyilvánultak. Ezek a szimbolikus térfoglalások – például emlékműállítások, emlékműrombolások vagy emlékművek transzformálása – az éppen aktuális államhatalom legitimációját és a régió új államkeretbe való konszolidációját voltak hivatottak szolgálni.

Az állampolitikai szándékok mellett időről időre megjelentek a helyi közösségek igényei is az emlékezhelyek kialakítására, általában valamilyen traumatikus történés kollektív feldolgozásaként (például az első világháborús emlékhelyek vagy az 1944-es elhurcolások emlékhelyei). Megjegyzendő, hogy ezek a törekvések a legritkább esetben tekinthetők az aktuális politikai folyamatoktól elkülöníthetőnek. Napjainkra Kárpátalján így a különböző, egy évszázadon át gyakran változó államszintű és lokális emlékezet-törekvések egymásra torlódásának és ütközésének lehetünk tanúi, ami alkalmassá teszi bizonyos emlékezhelyeket arra, hogy

„emlékezháborús övezetekké”² váljanak.

Az emlékezetkultúra fogalma, tulajdonképp ezeknek a törekvéseknek az összessége. Aleida Assmann megfogalmazása szerint az emlékezetkultúra az a mód, ahogyan egy közösség a múltját elsajátítja.³ A kollektív emlékezetnek, a közös múlt ismeretének fontos csoportkohéziós szerepe van. A nemzetállami projektek sajátja az emlékezetkultúra befolyásolása, konstruálására törekvő emlékezet- és történelempolitikák kialakítása, tehát egy emlékezetkultúrának elkülöníthetetlen determinánsa az azt konstruáló politikai szándék. Maga a jelenség azonban sokkal komplexebb ettől, részét képezi egy mozgósító narratíva, az emlékeztetést konstruáló különböző szereplők, szóbeli és vizuális jelek, kommemorációs rítusok, emlékhelyek, terek stb. Az első Csehszlovák Köztársaság „csehszlovák” voltának gyakorlati érzéltetése időigényes feladat volt. Az új állam létrehozása a régi rend építőköveinek segítségével történt. Nem véletlen, hogy a közigazgatás alsóbb szintjén, például Kárpátalján, még évekig magyar hivatalnokok teljesítettek

¹ Állapítja meg Aleida Assmann Edward Said nyomán. Assmann, Aleida: Az emlékezet átalakító ereje. *Studia Literaria*, 2012/1-2. 14–15. http://studia.lib.unideb.hu/file/6/227/szerkeszto/szerkeszto_16_11_02_Aleida_Assmann.pdf; Said, Edward W.: Invention, Memory, and Place In: *Critical Inquiry*, Vol. 26, No. 2 (Winter, 2000), 179. https://sites.duke.edu/his180/files/2014/08/Said_Invention-memory-and-place.pdf (Utolsó letöltések: 2026. 08. 11.)

² Pim den Boer: Emlékezhelyek összehasonlító szempontú vizsgálata *Studia Literaria*, 2012/1–2, 26. http://studia.lib.unideb.hu/file/6/228/szerkeszto/szerkeszto_16_11_03_Pim_Den_Boer.pdf (Utolsó letöltés: 2026. 08. 11.)

³ Assmann, Aleida: *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában. Beavatkozás*. Budapest, Múlt és Jövő, 2016, 50.

A Törvényszék a beregszászi Kossuth téren. Ma a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Egyetem épülete. „A legkeletebbre eső terület: Kassa, Munkács, Beregszász, a legkurucabb tömeget jelentette, szilaj, magyar vidéki étellel, intranszignans hazaszeretettel, negyvennyolcas református alapokkal, de a nyugatinál kisebb szervező erővel.” (Szvatkó Pál, 1938). Fotó: Fortepan / Tordai György, 233028

szolgálatot, holott az adminisztráció felsőbb szintjeit cseh tisztviselők töltötték be.⁴ A katonai térfoglalás időszakától kezdve gyorsabban ment a szimbolikus gesztusok gyakorlása. Kárpátalja esetében ennek több tekintetben is jelentősége volt. Egyrészt ilyen eszközökkel is megpróbálták igazolni Északkelet-Magyarország ruszinjainak az új köztársasághoz csatolását mind a nemzetközi közvélemény, mind a cseh és szlovák területek lakossága előtt. Másrészt a köztársaság legkeletibb csücskén élők számára

elfogadhatóan kellett pozícionálni az új területet és az új államot. Harmadrészt az új államhatalom igényeire ellenfényt vető magyar múlt maradványait felül kellett írni.⁵ Mindezek mellett természetesen a köztársaság új keretek között értelmezett múltfelfogásának kifejezésére is törekedtek, amelynek részét képezték az állami ünnepek is.

A csehszlovák hatalom megjelenésének jogosságát már a katonai megszállás során is jelezték a hivatalos kommunikációjukban.

A terület katonai parancsnoksága biztosította az itt élőket a megszállás legitimitásáról, arról, hogy a terület lakosságát az új köztársasághoz a „szláv vér kötelékei”⁶ fűzik. Ezzel együtt megfigyelhető, hogy mintegy ellenpontként állították be a világháború elmúlt éveinek minden szörnyűségét, és az új állam létrejöttéről, mint a „rettenetes nyomor öt esztendejének” végéről beszéltek. A *Národni Listy* 1919. májusi számában szintén a szláv közösséget hangsúlyozva, a *Podkarpatszka Rusz* Csehszlovákiához csatolásáról a következőket írta: „nem imperialista cselekménnyel történt, mint bármilyen más rezsimmel történt volna, hanem a szláv szeretet jegyében.”⁷

Ezek a szimbolikus gesztusok már előrevetítették azt az elterjedt gyakorlatot, amely értelmében a csehszlovák hatalom Kárpátalját, illetve annak múltját alapvetően szláv területként mutatta be. A ruszinok – akikre a csehszlovák állameszme bizonyos értelemben számot tartott – jelenléte határozta meg a terület megjelenését a hivatalos diskurzusban, a terület további, jelentős létszámban jelenlévő lakói, mint a magyarok, zsidók, németek, ebbe a narratívába általában nem fértek bele.

Az új határok valósága következtében, és a csehszlovák törekvéseknek ellenfeszülő, fokozatosan elkülönülő kárpátaljai magyar identitás építésének sikerei a két világháború közötti időszakban azonban nem voltak

⁴ Szakál Imre: Hajótöröttek. A kárpátaljai magyar tisztviselők helyzete 1918 után. In: *Kultúra, művelődés, agrárium. Tanulmányok ifj. Barta János 80. születésnapjára*. Szerk. Papp Klára – Bárány Attila Pál – Kerepeszki Róbert – Pallai László. Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2020.

⁵ Kárpátalja szimbolikus inkorporációjáról az első Csehszlovák Köztársaságban lásd: Holubec, Stanislav: „We bring order, discipline, Western European democracy, and culture to this land of former oriental chaos and disorder.”. Czech Perceptions of Sub-Carpathian Rus and its Modernisation in the 1920s. In: *Mastery and Lost Illusions. Space and Time in the Modernization of Eastern and Central Europe*. Joachim von Puttkamer, Włodzimerz Borodziej, Stanislav Holubec (eds.). München, Oldenbourg, 2014, S. 223–250.

⁶ Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL) Fond 108., Op. 7., Od. zb. 1.

⁷ Csernicskó István – Fedinec Csilla: Podkarpatszka Rusz eszméje az Csehszlovák Köztársaságban és a nyelvi viszonyok. In: *„Ruszin voltam, vagyok, leszek...” Népiismereti olvasókönyv*. Szerk.: Fedinec Csilla – Csernicskó István. Budapest, Charta XXI Egyesület – Gondolat, 2019, 125.

egyértelműek. Érdemes például kiemelni, hogy Szvatkó Pál, a kor ismert publicistája, amikor a felvidéki lelkialkatról elmélkedett, nem azonosította a kárpátaljai magyart, a terület magyarjairól 1938-ban így írt: „A legkeletebbre eső terület: Kassa, Munkács, Beregszász, a legkurucabb tömeget jelentette, szilaj, magyar vidéki étellel, intranzigens hazaszeretettel, negyvennyolcas református alapokkal, de a nyugatinál kisebb szervező erővel. Az új államban hamarosan kifejlődött a nyugatszlovenszkói és a keletoszlovenszkói magyar típusa, s ha lényeges különbséget a kettő között nehéz is találni, kétségtelen, hogy mindegyik külön központ köré csoportosult: a nyugati Pozsony, a keleti Kassa köré.”⁸

Meglátásom szerint az 1919-ben meghúzott új határvonal csak az egyik tényező volt, ami a kárpátaljai magyar önmeghatározást befolyásolta. A kárpátaljai magyar politikai elit létrejöttének lehetőségei, a szándékaik, elképzeléseik érvényesítését szolgáló társadalmi intézmények állapota mind meghatározta azt, hogy ez az identitásképzés milyen eredményekkel járt. Ennek keretét pedig az új államkeret jellege, és az első világháborút követő Kelet-Közép-Európa arculata egyaránt meghatározta. Ebben a tekintetben három nagyobb irányt tudunk elkülöníteni a kárpátaljai magyar múltat keretezni próbáló emlékezetkultúra kialakulásának kezdeti szakaszában. Ezeket el lehet különíteni az emlékezetkultúra tartalmi jegyei, valamint az azokat konstruáló emlékezetpolitika aktorai szerint is.

Az első a magyar nemzeti irányzat. Ennek aktorai elsősorban azok a kárpátaljai magyar ellenzéki pártok, társadalmi és kulturális szervezetek, valamint a csehszlovákiai ellenzéki magyar pártok kárpátaljai szekciói voltak, amelyek a csehszlovák uralmat egyfajta ideiglenes interregnumként értelmezték, és a csehszlovák emlékezetpolitikai törekvésekkel szemben defenzív alapállást vettek fel.

A második, szintén politikai megfontolások mentén kialakult emlékezetpolitikai irányzat a kárpátaljai magyar aktivistákhoz kapcsolódott. A korszakos kontextusban a politikai aktivizmus gyakran azt jelölte, hogy egyes szereplők hajlandóságot mutattak a csehszlovák kormányzat álláspontját képviselő pártokkal való együttműködésre. Olyan fórumokban, mint a Munkácson megjelenő *Keleti Újság*, elköteleződtek a csehszlovák történelemszemlélet mellett, és az állam által konstruált emlékezetpolitikát igyekeztek a magyar közösség szélesebb rétegei számára is átadni. Tartalmát tekintve rendszeresen hivatkoztak magyar irodalmi és történelmi alakokra, de kommunikációjukban a magyar uralom évszázadait negatív színben tüntették fel, míg a Csehszlovák Köztársaságot egyértelműen történelmi léptékű, minőségi előrelepésként értelmezték.⁹

A harmadik emlékezetpolitikai irányzat a kárpátaljai kommunista mozgalom magyar résztvevőinek a múlttal kapcsolatos diskurzusa volt. Fontos kiemelni, hogy itt gyökeresen más múltértelmezéssel állunk szemben. Míg

az előző két emlékezetpolitikai irányzat a nemzetállami projektek szemszögéből közelítette meg Kárpátalját, addig a kommunisták elsősorban az osztályharc történelmi előképeire helyezték a hangsúlyt. Közösségépítésük tehát főként osztályalapú volt. A múlttal, különösen az első irányzathoz képest, lényegesen kevesebbet foglalkoztak; ha mégis szó esett róla, akkor főként a magyar fennhatóság elnyomó jellegének bemutatására korlátozódott.¹⁰

KÉT ALAK

A két világháború közötti kárpátaljai magyar emlékezetkultúrának gyakorlatilag az egyetlen kizárólag helyi kötődésű emlékezhelye Pós (néhol Posch) Alajos személye, pontosabban tragikus halála volt. Az ungvári újságíró egy indulatos szóváltást követően csehszlovák katonák verték halálra 1919. március 7-én Ungváron.¹¹ A két, fokozatosan kibontakozó, egymás mellett élő emlékezetkultúra nagyon látványos ütközését jelentette az a tény, hogy Pós Alajos halálának napja, egyben az alapító elnök Tomaš Masaryk születésnapja volt.

Pós Alajos 1884 szeptemberében született Németgyíróton (ma Deutsch-Gerisdorf, Burgenland, Ausztria), német paraszti családban. Újságírói pályáját a források szerint Makón kezdte meg, a *Makói Hírlap* segédszerkesztőjeként. Ungvárra érkezve 1910. április 10-től az *Ung* című társadalmi, szépirodalmi és közgazdasági lap belső munkatársa lett. Kortárs és közeli visszatekintések szerint nemcsak népszerű szerző

⁸ Szvatkó Pál: *A visszatért magyarok. A felvidéki magyarság húsz éve*. Budapest, Révai, 1938, 22–23.

⁹ Lásd például a munkácsi *Keleti Újság* lapszámain.

¹⁰ Lásd például a *Munkás Újság* lapszámain.

¹¹ Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája, 1918–1944*. Galánta – Dunaszerdahely, Fórum Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, 2002, 51.

volt, hanem kiváló konferanszié és a városi kulturális élet ismert szereplője is. Az 1911. november 4-i társasági adat szerint az ungvári Gyöngyösi Irodalmi Társaság tagjai közé választották. Ungvári újságírói tevékenységét egészen 1919-ben bekövetkezett haláláig végezte, igazán ismertté viszont ez a szomorú, máig részleteiben nem ismert eset emelte.¹²

A március 7-i emlékezések másik szereplője érthetően sokkal jobban ismert, itt magát a Masaryk elnök köré emelt kultuszt érdemes röviden körbejárni. Bár a kortársak és a későbbi elemzők is gyakran használták a „személyi kultusz” kifejezést, fontos hangsúlyozni, hogy a Masaryk-kultuszt élesen el kell különíteni a totalitárius rendszerek erőszakolt személyi kultuszától. A Masaryk-kultusz alapvetően egy demokratikus keretek között, részben önkéntes alapon, „alulról” is szerveződő tiszteletadás volt (nem is volt törvényben rögzített hivatalos állami ünnep), amely mellőzte a fizikai kényszert, ugyanakkor rendkívül intenzív, felülről irányított propagandisztikus támogatást élvezett. Masaryk születésnapjának ünneplése sok tekintetben emlékeztetett Ferenc József kultuszára. Ez arra utal, hogy a Habsburg Monarchia dinasztikus hagyományai részben tovább éltek az újonnan létrejött csehszlovák államban is. Masaryk lényegében átvette azt a szimbolikus, az állam egységét megjelenítő szerepet, amelyet korábban az uralkodó töltött be. Mindkettőjüket idős, bölcs, atyai, sőt „nagyapai” vezetőként

ábrázolták. A hasonlóságot tovább erősítette, hogy Ferenc Józsefet és Masarykot egyaránt gyakran jelenítették meg lóháton szobrokon, festményeken és fényképeken.¹³ Kárpátalján a Masaryk-kultusz vizuális manifestációjának és a szimbolikus állami térfoglalásnak a legemblematisabb, művészettörténetileg is kiemelkedő példája az ungvári Masaryk-élmű megalkotása volt. A szimbolikus uralom ezen aktusa szorosan kötődött a helyi, lojális ruszin identitás kiépítésének szándékához. 1927-ben Ungvár városa nyilvános pályázatot írt ki az elnököt ábrázoló emlékműre, amelyet egy fiatal, ruszin származású csehszlovák szobrásznő, Olena Mondics (egyes forrásokban Helena Mandičová-Šinályová vagy Jelena Mondičová, 1902–1975) nyert meg. Mondics korábban az elismert cseh szobrász, Jan Štursa tanítványa volt Prágában, így művészete hidat képezett a prágai centrum és a keleti periféria között.¹⁴ Kárpátalján a legelterjedtebb módon az éves márciusi ünnepségek során méltatták az alapító elnököt.

VIASKODÓ EMLÉKEZETEK

Pós Alajos emlékezete a két világháború közötti kárpátaljai magyar emlékezetkultúrában (napjainkra szinte teljesen kivesztett belőle) különleges helyet foglalt el, hiszen alakja nemcsak tragikus halált halt újságíróként, hanem a kisebbségi magyarság szenvedésének és ellenállásának szimbólumaként is megjelent a nyilvánosságban. Pós Alajos

halálának évfordulója rendszeres kommemorációk tárgya volt. Az ungvári magyar közösség és az újságírói társadalom évről évre megemlékezett róla. Az ünnepségeken részt vettek újságírók, magyar értelmiségiek és helyi politikai vezetők, akik Pós Alajos emlékét, mint a szabad sajtó és a magyar nemzeti öntudat megőrzésének jelképét tematizálták. Az újságokban megjelenő cikkekben felidéztek halálának körülményeit, példaként emlegették újságírói hitvallását, személyét a szólásszabadságért és a kisebbségben élő magyar ügyért folytatott harc szimbólumaként emelték fel.¹⁵ A források szinte kivétel nélkül felhívták a figyelmet arra az időbeli és szimbolikussá vált egybeesésre, hogy Pós Alajos haláltusája éppen Masaryk elnök születésnapján, az állami ünnep pillanataival mosódott össze. Így emlékezete a kárpátaljai kötődésű, a csehszlovák szimbolikus politikával szembefeszülő ellentörténet egyik fontos elemévé válhatott. Ahogy az egyik visszaemlékezés írja: „...a diadalmi mámorban felvonuló legionisták ünnepi dala összekeveredett a Pós Alajos halálhörgésével”.¹⁶ Rendszeres volt az ellentmondásokat nem nélkülöző párhuzam, miszerint élete és halála a kárpátaljai magyarság sorsát is jelképezi.¹⁷ Halálának évfordulóján előszeregettel emlegették föl a sajtócenzúrával kapcsolatos panaszait is az újságok hasábjain. Példaként említették újságírói hitvallását és azt az ungi magyar sajtó kálváriáját jelképező ellenállás szimbólumaként emelték ki: „Pós Alajos magyar volt. A magyarságnak

¹² Horváth Lajos: Magyar gyilkoltak Masaryk neve napján. *Havi Magyar Fórum*, 2008. 08. 01. 11–14.

¹³ Dagmar Hájková – Nancy M. Wingfield: Czech-(Oslovak) National Commemorations During the Interwar Period: Tomáš G. Masaryk And The Battle of White Mountain Avenged. *Acta Historiae*, 2010. 18/3. 425–452.

¹⁴ Užhorod. Návštěva města a pomník T. G. Masaryka. <https://tg-masaryk.cz/en/map?id=139&misto=Navsteva-mesta-a-pomnik-T.-G.-Masaryka> (Utolsó letöltés: 2026. 06. 02.)

¹⁵ Rácz Pál: Az „utolsó bohém” halálának évfordulóján. „Pósián” emlékezete. *Ruszinok Magyar Hírlap*, 1925. 03. 08. 2.

¹⁶ Pós Alajos. *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1931. 03. 08. 2.

¹⁷ Szomorú évforduló. *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1932. 03. 06. 3.

Péntek, 1928. március 9.

RUSZINSZKÓI

MAGYAR HÍRLAP

IX. évfolyam, 29. szám.

Megjelenik minden szombat, pénteken és vasárnap.
Előfizetési ár: 1/2 évi 96 Korona, 1 évi 48 Korona
1/4 évi 24 Korona, egyhavi 8 Korona. Külföldre csak
a portóköltségvetéssel drágább. Egyyszám ára 1 Ko-
rona. * Telefon: 95. Cheque: 2978 * Postafiók: 9

SZERKESZTŐK
RÁCZ PÁL és KOVÁTS MIKLÓS

Szerkesztőség és kiadóhivatal: Užhorod – Ungvár
Korjačovičovo nám. (Széchenyi-tér) 10. Munkácsy –
Munkács, Horodská (Kossuth)-u. 1. Beregszász, nám.
Reubliky (Kálvin)-tér 2. * Szerkesztő és ki-
adásért KOVÁTS MIKLÓS lapfőnöke felelős

Tömeges őslakos elbocsátások a Schönborn birtokon

Óriási elkeseredés az „új földesurak” ellen.

Pós Alajos

Kilenc éve. Ott álltunk a betörtelt
újság-forma előtt. A fekete, piszkos
olombetűk hallgatag hadserege tá-
madásra készen sorakozott. Felsírni
a »jajta, egy levert nemzet minden-
napj imájának »amenját«, amelyetől
nem engedtek szabadulni azóta se.

És ahogy ott álltunk az újságfor-
ma előtt, szívünkben néma zokogás-
sal, belemarkoltunk az olombetűk-
be: helyet csinálni egy gyászírnek:
...Meghalt Pósa Alajos...

A mai »Oriente« kávéház előtt té-
ren ontották ki vérért. Azt mondják,
hogy egy iszonyú félreértés halálos
áldozata volt. Mi tudjuk, hogy nem.

Má, kilenc év után, amikor már
legkedvesebb újságírókollégánk ne-
ve a történelmi távlat tisztultabb
légtérfelére halad, még mindig az-
zal az elfojtott keserűséggel állunk
emléke előtt, mint egykor a kopor-

Megkezdtek az ungvári repülőtér hangárjainak felépítését

A repülőforgalom csak júniusban indulhat meg

Megírta a R. M. H., hogy egy prá-
gai építészeti-cég az idő enyhülése foly-
tán az ungvári repülőtér hangárjainak
felépítését megkezdte. A nagyvárosi re-
pülőállomás többi épületei már na-
gyobbirészt készen állanak és a hangá-
rok, valamint a földkiegyeplési mun-
kák befejezése után fog megindulni
a személy-, áru- és teherforgalom.

Az utirány a tervek szerint Ung-
vár–Kassa–Pozsony. Onnan pedig to-
vább Brün–Prága lesz. A menetdíj
gyorsvonal II. és I. osztály díja szerint
lesz megállapítva.

Itt jegyezzük meg, hogy Kassa–Po-
zsony között már március 15-től kez-
dőleg indul meg az első személyszá-
llító repülőgép forgalom.

MASARYK, közt. elnök 78 éves.

Titokzatos vizsgálat folyt a beregszászi kórháznál

A vizsgálat anyagát és eredményét a hatóságok gondosan
rejtgetik a nyilvánosság elől.

A Ruszinszkói Magyar Hírlap 1928. március 9-ei címlapja, a Pósa Alajosról szóló megemlékezéssel és Masaryk fotójával. Viaskodó emlékezetek. Fotó: Arcanum

abból a fajtájából való, amely nem tud megalkudni.”¹⁸ Emlékét a korabeli magyar ellenzéki diskurzus szorosan összekapcsolta a sajtócenzúrával és az elnyomással kapcsolatos panaszkodással, mint emlegették, sorsa az „ellenzéki újságíróknak eddig kijutott” sokéves kálváriajárását is szimbolizálta.¹⁹

A Pósa Alajosról szóló írások és megemlékezések egyben politikai állásfoglalásként is szolgáltak, összességében emlékezete nem csupán egy tragikusan elhunyt újságíróra való emlékezés volt, hanem a kisebbségi magyar közösség ellenállásának és identitásának egyik fontos kifejeződése. A magyar sajtó hasábjain évről évre megjelent a döbbenetes kontraszt az állami örömnemzet és a helyi magyarság gyászja között: „E napon, amikor az ország egyik

fele egy eszme felszabadítója életének örül, mi szomorúan állunk meg a Pósa Alajos hamvainak sírbörtöne előtt...”²⁰ Egy másik, 1922-es cikk így fogalmazza meg ezt a feloldhatatlan feszültséget: „Nekünk, ungiaknak a zászlódíszes holnap, az ünnepségekkel teli államünnep megismétlődő évfordulói nem lesznek talán soha az ünnepi áhítat mindent megbékítő órái. Mindig minden alkalommal bele fog szólni lelkünk megnyugvást kereső sóhajaiba az az első ungvári államünnep, mely az ungi magyarságnak három évvel ezelőtt vértanút adott.”²¹ Ehhez kapcsolódóan érdemes kitérni talán arra is, hogyan kezelte a magyar emlékezetpolitika a hivatalos állami ünnepeket, amelyek közül pont az alapító elnök születésnapja volt az egyik legfontosabb.

A rendelkezésünkre álló források alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a csehszlovák állam nemzeti ünnepeit a kárpátaljai magyar sajtó és közösség ambivalensen kezelte. Az ünnepségekről szóló beszámolók többnyire visszafogott tisztelettel, de távolságtartással és kritikával tekintettek az állami megemlékezésekre. Tomáš Garrigue Masaryk születésnapját hivatalos állami ünnepként kezelték, és az egész országban nagyszabású rendezvényeket tartottak. A magyar sajtó megosztottan állt az ünnephez: míg egyes írások Masarykot igazságos és demokratikus államférfiként méltatták, mások a kisebbségi politika visszasságaira mutattak rá. A cikkek kiemelték Masaryk demokratikus eszméit és kisebbségvédő kijelentéseit, de megjegyezték, hogy az állami gyakorlat nem mindig felelt meg

¹⁸ Pósa Alajos emlékezete. *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1934. 03. 11. 3.

¹⁹ Pósa Alajos emlékezete. *Ruszinszkói Magyar Hírlap*, 1926. 03. 07. 3.

²⁰ Szomorú... i. m. 1932. 3.

²¹ Pósa Alajos. *Ruszinszkói Magyar Hírlap*, 1922. 03. 07. 2.

ezeknek az elveknek. Egy 1927-es cikk rávilágít erre az ellentmondásra: „Sajnos a magyarság – bár kilencedik esztendeje él a republikában – még mindig nem vehetett részt az Elnök 77-ik születése napjának megülésében, mert még mindig nem tekintheti magát a csehszlovákokkal egyenrangú állampolgárnak s így a magyarság születésnapjához jókívánságai Masaryk Tamásnak mint embernek és tudósaként szólhatnak...”²² Egyes ünnepi beszédek Masarykot az igazság és a humanizmus bajnokaként ábrázolták, aki minden nemzetet egyenlően akart kezelni, de a magyar szerzők arra figyelmeztettek, hogy a gyakorlatban a magyar kisebbség mégis hátrányos helyzetbe került.

Más esetekben a magyarság kifejezett nyomásként élte meg az állami ünnepeken való részvétel kényszerét, különösen, amikor a cseh sajtó a magyar nemzeti érzéseket sértette: „Minket, csehszlovákiai magyarokat valósággal erkölcsi presszióval illetnek, amikor bele akarnak vonni Masaryk államfő születése nyolcvanadik évfordulójának megünneplésébe... Milyen szívvel vegyünk mi részt a Masaryk és a cseh nemzet örömnepén?”²³ Ugyanakkor, mint fentebb utaltunk is rá, az ellenzéki magyar kísérlet egy emlékezetkultúra kialakítására csupán az egyik volt, bár Pó Alajos személye szinte meg sem jelenik a másik kettőben, az aktivista politika egészen más hangot ütött meg az államalapító elnök ünnepe kapcsán. A *Keleti Újság* 1933-ban így írt: „Masaryk, aki a republikában élő minden nemzetnek jószákos atyja, megérdemli, hogy a magyar kisebbség is hódolattal hajtsa meg előtte születése napján

őszinte tiszteletének lobogóját.”²⁴ A vetélkedő, párhuzamosan jelenlévő közösségi emlékezetek folyamatosan átszótták a Pó Alajos gyásznapijával egybeeső márciusi állami ünnepeket.

A március 7-i megemlékezések így különösen érzékletesen mutatják meg, hogy a két világháború közötti Kárpátalján az emlékezetkultúrák nem egymástól elkülönülve, hanem egymás mellett és egymással folyamatos kölcsönhatásban léteztek. Ugyanaz a nap az új állam legitimációját szolgáló ünnepként és a helyi magyar közösség veszteségtapasztalatát kifejező gyásznapiként is értelmezhető volt. Masaryk születésnapja a csehszlovák államiság, a demokratikus köztársaság és az új politikai rend szimbolikus megjelenítésére adott lehetőséget. Pó Alajos halálának évfordulója ezzel szemben az államváltás traumáját, a kisebbségi helyzetből fakadó sérelmeket és a magyar ellenzéki nyilvánosság önmeghatározását sűrítette egyetlen emlékezeti alakzatba. A két jelentésréteg nem kioltotta, hanem éppen felerősítette egymást: az egyik közösség ünnepe a másik számára saját veszteségének évről évre visszatérő felidézését jelentette.

Pó Alajos és Masaryk alakjának párhuzamos jelenléte ugyanakkor arra is figyelmeztet, hogy Kárpátalja emlékezettörténete nem írható le egyetlen, egységes közösségi narratívával. Az állami emlékezetpolitika, a magyar ellenzéki közösség önvédelmi reflexei, az aktivista magyar sajtó lojalitást hangsúlyozó beszédmódja, valamint a kommunista mozgalom osztályalapú múltértelmezése eltérő módon

próbálták birtokba venni ugyanazt a szimbolikus teret. A viaskodó emlékezetek története ezért nem csupán a múltról szólt: arról is, hogy az új állam keretei között kik, milyen nyelven és milyen történeti érvek segítségével kívánták meghatározni a közösség helyét. A március 7-i évforduló ennek a küzdelemnek különösen tömör lenyomata lett: egyszerre őrizte az államépítés ünnepi gesztusait és az államváltás feldolgozatlan feszültségeit.

²² A Masaryk ünnepek Ungváron. *Ruszi szlovák Magyar Hírlap*, 1927. 03. 09. 1.

²³ Két jubileum. *Ruszi szlovák Magyar Hírlap*, 1930. 02. 23. 1.

²⁴ Masaryk ünnepek Kárpátalján. *Keleti Újság*, 1933. 03. 12. 6. 2.

Fejérdy Gergely

Habsburg Ottó Közép-Európával kapcsolatos gondolatai

Amikor Habsburg Ottó született 1912 novemberében, még állt az Osztrák-Magyar Monarchia. Ferenc József császár és király egy jól körülhatárolt államon uralkodott, amely magába foglalta az 1908-ban annektált Boszniában található Szarajevót éppen úgy, mint az észak-keleti határvidéken található, 1772-ben Ausztriához csatolt dél-lengyel, ma ukrán, Lviv (Lemberg) városát vagy nyugaton Triesztet, Bregenzet és Prágát. A svájci gyökerű Habsburg-család befolyása a Duna-medencei régióban egészen a 13. századig nyúlik vissza.¹ Ekkor került Bécs is a dinasztia birtokába. A Habsburgok irányítása alatt lévő terület méretei és földrajzi keretei ugyan változtak, de közel 800 éven át a ma Közép-Európaként emlegetett térség mindvégig jelentős szerepet játszott hatalmi törekvéseik biztosításában.

1912-ben a Habsburg uralom alatt lévő terület nagyságát tekintve 676.443 km² volt, Oroszország után a második legnagyobb méretű államként tartották számon Európában,² amelynek közel felét az ekkor még történelmi határai között létező Magyar Királyság tette ki. Az Osztrák-Magyar Monarchia

területi, etnikai, kulturális adottságait jöllehet sokféleség jellemezte, mégis ez a sokszínű állam egyfajta egységet alkotott.

Habsburg Ottó négyéves gyerekként ennek a birodalomnak lett a koronahercege, vagyis trónörököse. Apja, IV. Károly 1916 novemberében vette át az Osztrák-Magyar Monarchia irányítását, de 1918 októberére elvesztette effektív hatalmát. Hiába próbálta a fiatal uralkodó átalakítani az államszervezetet föderális alapon, a 19. századtól felmerülő tervekben is merítve, túl késő volt. IV. Károly 1918. október 16-án közzétett kiáltványában, az ún. *Völkermanifest* a gyorsan változó nemzetközi és katonai helyzetben ugyan érdemben már nem befolyásolhatta az események menetét, de jelentős reformot irányzott elő. Az uralkodó ugyanis Ausztriát szövetségi állammá kívánta átformálni, ahol minden nemzetiség az általa lakott területen kialakíthatja az államiság kereteit. A terv minden etnikai csoportot nemzeti tanácsok felállítására buzdította. Az más kérdés, hogy a birodalom népeinek jelentős része ekkor már egyértelműen a nemzeti önrendelkezés teljessége alapján,

az önálló állam megteremtését kívánta elérni.³ IV. Károly ennek ellenére nem adta fel elképzeléseit, és úgy érvelt, hogy a bolsevizmussal szemben az egykori Osztrák-Magyar Monarchia területén egy föderális rendszer megoldás lehet. Úgy vélte, hogy a térség államainak, tekintet nélkül aktuális államformájukra, egyfajta föderációt kellene alkotniuk, méghozzá a Habsburg-dinasztia „védnöksége” alatt. A dokumentumból nem derül ki világosan, hogy IV. Károly hogyan látta megvalósíthatónak a szövetségi alakulat létrehozását különböző államformájú entitások részvételével. Az egykori uralkodó a föderáció lényegét egy, a hajdani Osztrák-Magyar Monarchia közös ügyeivel párhuzamba állítható rendszerre építette volna. Úgy látta, hogy mivel nemzeti államokról van szó, ezért várható, hogy az elnök nemzetiisége érzékeny pont a szövetségi állam működésében. Tehát ha nemzeti karakterű elnöke lenne a szövetségnek, akkor az szükségképpen problémát jelentene a többi tagállam számára. Ebből következően csakis a Habsburg-dinasztia lenne képes hidat képezni az egyes államok között, mivel az uralkodói család

¹ Martin Rady: *A Habsburgok. A világ urai*. Budapest, Helikon, 2022. 44.

² Nagy Miklós Mihály: Az Osztrák-Magyar Monarchia politikai földrajzi helyzete a Nagy Háború előestéjén. In: *Közép-Európai Közlemények*, 10, 2017/1. 143.

³ Pálvölgyi Balázs: A föderáció változatai – IV. Károly két javaslata a középeurópai rendezésre (1918–1919). In: *Laudator temporis acti. Ünnepi tanulmányok a 65 éves Horváth Attila tiszteletére*. Szerk. Barna Attila – Bathó Gábor – Deli Gergely – Peres Zsuzsanna – Pókecz Kovács Attila. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2024, 512.

nemzetek felett áll.⁴ Ezek a gondolatok jelentős hatást gyakoroltak IV. Károly legidősebb fiára is, aki élete során Közép-Európával kapcsolatos elemzéseibe rendszeresen beleszótta ezt a koncepciót, mint lehetséges megoldást a régió kihívásaira. Habsburg Ottó számára apja elképzelései, amelyeket többek között Svájcban, majd Madeira szigetén néhány együtt töltött hét alatt osztott meg vele, meghatározóak voltak egész életében. Erről későbbi interjúiban is beszélt.⁵

A TRÓNÖRÖKÖS KÖZÉP-EURÓPÁVAL KAPCSOLATOS GONDOLATAINAK FORMÁLÓDÁSA A KÉT HÁBORÚ KÖZÖTT

Habsburg Ottó kilencéves volt, amikor édesapja elhunyt. A család száműzetésben élt, Spanyolországban, majd Belgiumban. A koronaherceget édesanyja, Zita király- és császárné jövődöbéli uralkodóként nevelte, és egyben megpróbálta átadni a trónörökösnek a férje által megvalósítani kívánt elképzeléseket is. A légkör, amelyben Habsburg Ottó nevelkedett, alig vett tudomást arról, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlott. Ritka alkalom volt, amikor ez nyíltan elismerésre került, de ez esetben is átmenetinek és természetellenesnek tekintették az első világháború után kialakult közép-európai helyzetet, annak nemzeti hatáiraival együtt. Erről tanúskodnak

többek között a korszakban a család mellett szolgálattelvő udvarhölgyek, illetve nevelők által vezetett, közelmúltban előkerült naplók apró megjegyzései is.⁶

Habsburg Ottó Közép-Európára vonatkozó gondolataira jelentős hatást gyakorolt továbbá az őt oktató tanárok látásmódja is. A trónörökös képzésének ügyét, édesanyja, Zita királyné a Monarchia korábbi kultuszminisztereire, a Max Hussarek és Zichy János által vezetett bizottságra bízta.⁷ Az összeállított tanmenetben fontos helyet kapott a történelem és a földrajz oktatása, ami elsősorban az első világháború előtti Európa helyzetét tartotta szem előtt, és a párizsi békék után kialakult status quo-t kárhóztatta. 1922 telén Heinrich von Degenfeld-Schonburg gróf kapott közvetlen nevelői szerepet Habsburg Ottó mellett, aki – a dinasztia iránti elkötelezettségből, illetve személyes meggyőződésből is – elfogadhatatlannak tartotta az Osztrák-Magyar Monarchia megszüntetését, és tanítványa előtt ezt nem is titkolta. Így például, amikor 1923. január 21-én ajándékok érkeztek Csehszlovákiából, Degenfeld Csehszlovákia (*Tschechoslowakei*) helyett a család életéről vezetett naplóban azt írja, hogy „aus Österreich (Böhmen)”, továbbá egy korábban érkező csomagot is úgy ír le, mint amit „különböző családok Bohémiából” küldtek.⁸ Magyarországi bencés tanárai is jelentős hatással voltak Habsburg

Ottóra, akik a Magyar Királyság történelmi területeinek földrajzi viszonyait ismertették nemegyszer közép-európai kontextusban. Solymos Vendel különösen nagy hangsúlyt fektetett a földrajz és a történelem oktatására⁹, mint ahogy Blazovich Jákó is. Ez utóbbival kapcsolatban Habsburg Ottó később megjegyezte, hogy ő oktatta arra, hogy a népek nem lehetnek egymás ellenségei a Duna-medencében.¹⁰ A magyar bencés tanárok sajátos módon a trianoni békeszerződés után is a közép-európai népek összetartozására emlékeztették a fiatal trónörökös, miközben egy független Magyarország központi szerepét és történelmi hivatását is aláhúzták a térségben. Anélkül, hogy a trónörökös oktató tanárok felsorolásába kezdenénk, fontos említést tenni még Angyal Dávidról is, aki különösen nagy hatást gyakorolt a fiatal főhercegre, és nem csupán a magyar történelem mélyebb összefüggéseit világította meg a számára, hanem annak tágabb európai és regionális összetevőit is.

Habsburg Ottó a Duna-medence két-háború közötti politikai realitásával elsősorban az érettségit követően ismerkedett meg. Ebben az időszakban már rendszeres újságolvasó volt, és számos közéleti személyiséggel tartotta a kapcsolatot, így kifejezetten jól tájékozottnak volt tekinthető. Nagy hatást tettek rá természetesen az egyetemi tanulmányai is. 1929-től Belgiumban

⁴ Uo. 514-515.

⁵ Fejérdy Gergely: Az Osztrák-Magyar Monarchia utolsó uralkodója fia, Habsburg Ottó szemével. In: *Jó szándék és balsors. Tanulmányok Károly magyar király és osztrák császár halálának 100. évfordulójára*. Szerk. Ligeti Dávid. Budapest, Habsburg Ottó Alapítvány, 2022. 25-31.

⁶ A 2020-as években kerültek több turnusban a Habsburg Ottó Alapítvány gyűjteményébe a családi életről született korabeli naplók, amit udvarhölgyek, illetve nevelők vezettek. (Jelzetük: Habsburg Ottó Alapítvány, Habsburg Ottó Gyűjtemény, HOAL I-1-d-30.) Az 1922. december 31-i napról készült bejegyzés továbbra is Osztrák Magyar Monarchiáról beszél, holott az már négy éve nem létezett. HOAL I-1-d-30 1922. december 31.

⁷ Gordon, Brook-Shepherd: *The Last Empress: The Life & Times of Zita of Austria-Hungary 1892-1989*. London, 1991, 221.; Ramón, Pérez-Maura: *Del Imperio a La Unión Europea: La Huella de Otto de Habsburgo En El Siglo XX.*, Madrid, 1997, 113-114.

⁸ HOAL I-1-d-30 1923. január 21., 1923. január 6.

⁹ Ottó. *Az ifjú király élete*. Szerk. Csekonics Iván – Balassa Imre. Budapest, 1931. 57.

¹⁰ Csonka Emil: *Habsburg Ottó. Egy különös sors története*. München, Új Európa, 1972. 52.

élt, ahol láthatta miként működik egy nyelvileg és kulturálisan is sokszínű ország. A Leuveni Katolikus Egyetemen politikai, jog és gazdasági tanulmányokat folytatott. Személyesen tanulmányozhatta miként működik együtt a luxemburgi és belga kormány már ekkor, és milyen vámuniós tervek születtek a korszakban.¹¹ Fontos hatással volt rá többek között két vezető tanára is, Frans L. Brusselmans belga alkotmányjogász, illetve a német Max Sering professzor. Mind a ketten előszeretettel hangsúlyozták a közgazdasági megközelítést is az agrártudományi kérdésekkel kapcsolatos eszmefuttatásaikban, illetve a történelem során kialakult regionális szintű együttműködés gondolata szintén megjelent tudományos munkásságukban.

Habsburg Ottó az 1930-as évek realitásai között, a Hitler hatalomra jutását követően kialakuló német külpolitika árnyékában úgy vélte, hogy Közép-Európa nemzeti és állami széttagoaltsága kiszolgáltatottá teszi a Duna-medencét. Legfontosabb célként az *Anschluss* megakadályozását tekintette, különösen Engelbert Dollfuss kancellár meggyilkolását követően. A személyes ausztriai szerepvállalástól sem riadt vissza.¹² Ebben az időszakban szoros kapcsolatban állt francia politikai körökkel is, illetve megismerkedett Richard Coudenhove-Kalergi gróffal, aki

1923-tól, a Paneurópa Unió névre hallgató mozgalom élén az Öreg Kontinens föderalista szellemben történő egyesítését tartotta szem előtt. Habsburg Ottó 1936-ban lett tagja az osztrák gróf által indított kezdeményezésnek. Ekor még jelentős hatást nem tettek rá az európai integrációs gondolatok, csak később, amikor már az Egyesült Államokban élt száműzetésben, kezdett aktívabbá válni ebben a körben.¹³ Az egykori trónörökös – az *Anschluss* és különösen a müncheni egyezményt követően – elsősorban Ausztria jövője foglalkoztatta, de érdeklődve követte a Duna-medence népeinek sorsát is. Úgy látta, hogy Hitler hatalomra jutása és a német keleti expanzió természetes következménye egy már a 19. században elindult folyamatnak, ami a königräzi csatával kezdődött, és ami az első világháború utáni európai rendezéssel csak súlyosbodott.¹⁴ Úgy értékelte, hogy az Öreg Kontinens évszázados belső egyensúlya 1866-ban bomlott meg, amelynek egyik végső állomása az Anschluss és Közép-Európa kiszolgáltatottsága. Ebben a kontextusban, rövid távon nem voltak illúziói a náci német birodalom keleti törekvéseit illetően, de végtelen optimizmussal reménykedett abban, hogy hosszú távon még az egykori Osztrák-Magyar Monarchia területén élő nemzetek összefogásával, nyugati segítséggel létrehozható egy

szorosabb államszövetség, amely egyfajta akadályt képezhet majd az orosz és a német expanziós ambíciók előtt. Úgy vélte, hogy Ausztria függetlenségének helyreállításával lehet elkezdeni a jövőbeni Közép-Európa újjáépítését.¹⁵

DUNA-MEDENCEI KONFÖDERÁCIÓ, MINT AZ EGYKORI OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA ÉLETKÉPES VÁLTOZATA

Habsburg Ottó a Közép-Európával kapcsolatos gondolatait először a második világháború alatt, amerikai emigrációjában osztotta meg a széles nyilvánossággal. Az egykori trónörökös ugyanis menekülni kényszerült, mert Hitler parancsba adta letartóztatását.¹⁶ Európában nem maradhatott, és az Egyesült Államokban telepedett le. A felnőtt Habsburg Ottó Közép-Európa fogalmán egyértelműen az egykori Osztrák-Magyar Monarchia területeit értette. Sem Németországot, sem Lengyelországot, sem pedig Romániát (Erdélyt leszámítva) nem ehhez a régióhoz sorolta. 1952. január 11-én Párizsban, a *Cercle de l'Union interalliée* klubban elmondott Európáról szóló beszédében ezt világosan elmagyarázta.¹⁷ Leginkább Duna-medencei régióként emlegette ezt a földrajzi egységet.

¹¹ 1921-től működött a Belgium és Luxemburg közötti gazdasági unió.

¹² Fiziker Róbert: *Habsburg kontra Hitler. Legitimisták az Anschluss ellen az önálló Ausztriáért. Az osztrák legitimista mozgalom története, 1918-1945.* Budapest, Gondolat, 2010. 110-125, 145-158.

¹³ Bokor Péter és Hanák Gábor hosszú éveken át (1977–2005) több alkalommal is folytatásos interjút készítettek Habsburg Ottóval, amelynek kis szerkesztett részét televíziós adásban, illetve az *Isten akaratából* című filmben közreadták. A teljes, vágatlan interjúk eddig nem kerültek közlésre. A tanulmányban ezekből a nyers videóanyagokból idézek, megjelölve a pontos időpontot, ahonnan az adott témában elhangzott mondatok a felvételen hallhatók. – Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK), Történeti Interjúk Tára, Magyar Mozgóképkinccs Megismertetéséért (a továbbiakban: MMA), Habsburg Ottó Interjúk, 0254_15_HO_13_12_12_44. Pöcking, 1987. jún. 8., 00:00:02-től. Először Coudenhove-Kalergi gróf és Habsburg Ottó 1937-ben találkozott. Csonka: i. m. 320.

¹⁴ Otto von Habsburg: *Damals Begann Unsere Zukunft.* Wien-München, Herold, 1971, 60-92.

¹⁵ Stephan Baier – Éva Demmerle: *Habsburg Ottó élete.* Budapest, Európa, 2002. 130.

¹⁶ Uo. 140.

¹⁷ Fejérdy Gergely: Habsburg Ottó Európa-konceptiója (1952) – Ma is aktuális gondolatok Európáról. Habsburg Ottó Alapítvány 2022. 06. 21. <https://habsburgottoalapitvany.hu/habsburg-otto-europa-konceptioja/> Az egykori trónörökös konkrét megfogalmazását lásd.: Otto de Habsbourg: *Conception de l'Europe.* Paris, Comité International de la Défense de la Civilisation Chrétienne, 1952. 23-24.

Ifj. William Christian Bullitt-tal, az egykori párizsi amerikai nagykövettel való jó viszonyának köszönhetően Habsburg Ottó már 1940-ben találkozhatott az elnökkel Roosevelttel, aki a háború idején többször is fogadta. Az egykori trónörökös a Duna-medencei államok konföderációjának kérdését is felvetette találkozóin, még ha lobbitevékenysége középpontjában ezidőtájt leginkább Ausztria jövője állt.¹⁸ Rooseveltnél, aki szimpatizált Habsburg Ottóval, támogatta az egykori trónörökös elképzeléseit. A terveknek a Cordell Hull vezette washingtoni külügyminisztériumban is figyelmet szenteltek. A State Department-ben, 1942 februárjában kezdte meg működését az Advisory Committee on Post-War Foreign Policy (a Háború Utáni Külpolitika Tanácsadó Bizottsága). Ennek a testületnek több albizottsága is felállt, amelyek közül a politikai kérdésekkel foglalkozó (Subcommittee on Political Problems) Közép-Európa kérdését is tárgyalta. A bizottság a térség országaiból emigrációba kényszerülő közéleti személyiségek véleményét is kikérte, többek között Edvard Benešét és Habsburg Ottót is.¹⁹ Ekkor különösen népszerűek voltak (habár a koncepciók több ponton jelentősen eltértek) a Közép-Európát konföderációvá szervező tervek, amit egyébként Washington is támogatott amerikai érdeket is szem előtt tartva. Habsburg Ottó így kapott felkérést gondolatai kifejtésére,

nem csupán a bizottság számára, hanem a *Foreign Affairs* magazinak szakcikk írására is 1942 januárjában.²⁰ Tanulmányában hangsúlyozta, hogy egy konföderáció létrehozása megoldást biztosítana Közép-Európa problémáira, és mint ilyen, egy időben megreformált Osztrák–Magyar Monarchia életképes formációként létezhett volna 1914–1918 után is. A főherceg a korábbi birodalom etnikai sokszínűsége miatt támogatta a szupranacionális megoldást. Úgy látta ugyanis, hogy a nacionalizmus az utódállamokban nem bizonyult megoldásnak. Írásában Svájcot említette példaként, ahol a Helvét Konföderáció eltérő nemzetiségei egy működő államot tudhatnak a sajátjuknak. Habsburg Ottó elképzelését élesen támadták a kisantant országok emigráns körei épp úgy, mint a Károlyi Mihály gróf köré tömörülő magyar baloldali közéleti szereplők jelentős része.²¹ Az egykori trónörökös mindazonáltal még 1943-ban is bizonyos amerikai diplomáciai körökben, és különösen Rooseveltnél, meghallgatásra talált. Egy alaposabb memorandumot küldött 1943 áprilisában Georges F. Kennan, befolyásos amerikai diplomatának.²² Ebben a *Principal of the Danubian Policy* című tizenegyoldalas dokumentumban az 1942-ben kifejtett gondolatait fejlesztette tovább és jobban strukturálta.²³ Aláhúzta, hogy az egykori Osztrák–Magyar Monarchia területeinek konföderációba való szervezése Moszkva

nyugati terjeszkedésével szemben az egyetlen lehetséges védőgát. Az egykori trónörökös úgy vélte, Európa jövője szempontjából nagyobb probléma a Szovjetunió, mint a halálos sebet kapott Németország. Ebben az elemzésében arra is rámutatott, hogy melyek azok a konkrét területek, amelyek véleménye szerint a közép-európai térséghez tartoznak.²⁴ A Dunai-Konföderáció kérdésről többször is egyeztetett amerikai politikusokkal, és még 1943 októberében is tett egy kísérletet a moszkvai külügyminiszteri találkozó előtt, hogy ismételten felhívja az amerikai diplomácia figyelmét arra, hogy a legnagyobb veszélyt Európára a Szovjetunió jelenti, és ezzel szemben az orvosság a Dunai-konföderáció felállítása.²⁵ Figyelmeztetései és közép-európai tervei azonban ekkor már az amerikai külpolitikai vezetésnél süket fülekre találtak. Moszkva nyomására minden államszövetséggel számoló terv lekerült 1943 végére a washingtoni diplomácia napirendjéről. Bár Rooseveltnél a támogatói közé tartozott, Cordell Hull külügyminiszter nem szimpatizált Habsburg Ottó elképzeléseivel, végül az Egyesült Államok első embere is – dacára a személyes szimpátiának – elállt a közép-európai föderációk terveitől, és a Sztálin által jobb megoldásnak látott nemzetállamiság mellett foglalt állást.²⁶ 1944 tavaszától az egykori trónörökös világosan látta, hogy az Egyesült Államok nem akadályozza meg a szovjet

¹⁸ Fejérdy Gergely: Habsburg Ottó útlevélügyei (1919–1949). *Századok*, 2024/6, 1202–1204.

¹⁹ *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról*. Szerk. Romsics Ignác. Gödöllő, Typovent, 1992. Lásd továbbá: Erneyi Katalin: Kelet-Közép-Európa jövőjéről szóló tervek a második világháború idején. In: *AXIS* 2025/1, 135–149.

²⁰ Ebben a számban egyébként nem csak Habsburg Ottó, hanem Edvard Beneš is bemutathatta elképzelését. Habsburg Ottó cikke: Otto of Austria: Danubian Reconstruction. *Foreign Affairs*, 1942/2, 243–252.

²¹ Miklós Dániel: Habsburg Ottó és az októbrista magyar emigráció. *Levéltári Közlemények*, 2024/1–2, 67–84.

²² HOAL-I-10-1046, George F. Kennan levele Habsburg Ottónak, 1943. május 29.

²³ HOAL-I-10-1046, „Principal of the Danubian Policy”, 1943.

²⁴ Ez az Osztrák–Magyar Monarchia 1914-ben meglévő összes területét magába foglalta. Uo.: 7.

²⁵ A States Department dél-kelet-európai osztálya vezetőjének, Cavendish Wells Cannonnak küldött levelében erről értekezik. HOAL-I-10-1046 Habsburg Ottó levele Cavendish Wells Cannonnak, 1943. október 3.

²⁶ *Amerikai béketervek... i. m.*, 21.

csapatok Duna-medencébe történő benyomulását, így csak abban reménykedett, hogy legálább Ausztria orosz megszállását meg lehet akadályozni. Ezt szem előtt tartva a második Quebec-i Konferencián, 1944 szeptemberében megpróbált Chruščillnél és Rooseveltnél is közben járni az osztrák függetlenségért, de ekkor már ő is a nemzetállami logika mentén érvelt, mert látva a katonai helyzetet, ezt az irányt gondolta reálisnak.

Mindeközben Habsburg Ottó aggodva látta, hogy a szovjet alakulatok nyugati előre nyomulása gyorsabb volt, mint a nyugati hatalmak franciaországi menetelése. 1945 februárjában a jaltai konferencián Sztálin olyan alkupozációban volt, amellyel szemben a halálos beteg amerikai elnök nem tudott energikusan szembeszállni. Habsburg Ottó mindennek a tudatában volt, és megértette, hogy a Krím félszigeten született döntések Közép-Európát szovjet érdekszférába taszítják. Mindazonáltal úgy vélte, hogy a Sztálin által kierőszakolt nemzetközi helyzet alapvetően hosszú távon egyáltalán nem biztos, hogy Oroszországnak kedvez.²⁷ Az egykori trónörökös szerint ugyanis a jaltai konferencia Európa számára voltaképp nem csak értelmetlen szenvedést, hanem nagy lehetőséget is hordozott. Az Öreg Kontinens lakói ugyanis nem törődhetek bele abba a felosztásba, amely 1945-ben a Krím-félszigeten született, így ez a kényszer, paradox módon, jelentős életerőt, motivációt adott az európaiaknak a szorosabb együttműködésre. Később Habsburg Ottó ezt

a gondolatmenetet még azzal is megtoldotta, hogy a Kreml számára a legnagyobb csapás az volt, hogy a nyugati közös építkezés, amely jólétet teremtett, olyan ellenállhatatlan vonzerőt gyakorolt a jaltai megállapodások után a keleti blokkban élőkre, amellyel szemben Moszkva tehetetlen volt.²⁸ Az egykori trónörökös meg volt győződve arról, hogy a Szovjetunió „túlgőzte magát”, amely véleménye szerint közép és hosszú távon optimizmusra adott okot Közép-Európa sorsát illetően.

AZ ÁTMENETI SZOVJET HÓDOLTSÁGBÓL AZ EURÓPAI INTEGRÁCIÓ KERETEIN BELÜLI TERMÉSZETES DUNA-MEDENCEI VISSZARENDEZŐDÉSIG

Habsburg Ottó a második világháború után, a kezdetektől átmenetinek és természetellenesnek tartotta, hogy Közép-Európa és különösen a Duna-medence területén a Szovjetunió fennhatósága érvényesüljön. Előadásaiban és cikkeiben földrajzi és történelmi érvekkel próbálta alátámasztani optimizmusát. A legsötétebb hidegháborús években is kitarzott amellett, hogy geopolitika képtelenség a kelet blokk országainak hosszú távú orosz gyarmati sorban való sínylődése. 1950-ben, Mainzban tartott *Mi is Európa?* című előadásában azt húzta alá, hogy több szempontot is fegyelembe véve Oroszország, és így a Szovjetunió sem része az Öreg Kontinensnek, mert a történelem során inkább Ázsia formálta.²⁹ Véleménye szerint ez a keleti birodalom szervesen nem kapcsolódik Európához, így

az általa elfoglalt, tradicionális határain túl eső országokat nem fogja tudni integrálni. Habsburg Ottó arra is figyelmeztetett, hogy a vasfüggöny lehullása ellenére egységes Európában kell gondolkodni, mert a Nyugat a szovjet érdekszférába került országok nélkül hosszú távon életképtelen. Feljebb már idézett, 1952 januárjában Párizsban tartott, Európáról szóló beszédében külön is hangsúlyozta ezt a gondolatmenetet, és többek között kijelentette, „hogy a nyugat-európai építkezés nem lehet öncélú, és csak akkor teljesezhet ki, ha felkészül az „igazi” európai egységre, azaz a kelet-közép-európai térség hosszú távú integrációjára. Úgy vélte, hogy a nyugati civilizáció nem nyugodhat bele a hidegháborús status quo fenntartásába, mert az akár Európa megszűnéséhez is vezethet.³⁰ Habsburg Ottó úgy látta, hogy a Nyugatnak fel kell tudnia áldozni a kényelmét is, hogy megőrizhető legyen az európai civilizáció.

Az egykori trónörökös arra is figyelmeztetett, hogy nem csak a jaltai rendszer okoz természetellenes helyzetet, hanem az első és a második világháború alatt kialakult nemzetközi rend is felülvizsgálatra szorul. Ennek kapcsán külön kitért Kelet-Közép-Európa, azon belül is a Duna-medence térségére is. Ez utóbbit továbbra is az Osztrák-Magyar Monarchia egykori területeként értette. Hangsúlyozta, hogy míg a Szovjetunió, mint minden birodalom, az „oszd meg és uralkodj” elvet vallja, és ennek szellemében szigorúan megtiltja szatellitállamainak az egymás közötti többoldalú megállapodásokat,

²⁷ Fejérdy Gergely: Halva született világrend. Habsburg Ottó Alapítvány, 2025. február 11. https://habsburgottoalapitvany.hu/halva-szulett-vilagrend/#_ftn5

²⁸ Habsbourg, Otto de: Perspectives européennes dans la politique mondiale. In: Gaupp-Beghausen, Georg von: 20 années C.E.D.I. Madrid, Nacional, 1971, 643.

²⁹ HOAL-I-4-b, „Was ist Europa 1950?”, Habsburg Ottó előadása Mainzban 1950.

³⁰ Otto de Habsbourg: i. m. 1952.

addig e térség igazi jövője az egységesülésre való törekvés lenne. Ez biztosítaná ugyanis az egyensúlyt és a tartós békét az Öreg Kontinens számára. Habsburg Ottó véleménye szerint ez csak úgy valósulhat meg, ha a Közép-Európát alkotó kis államokat regionális föderációban egyesítik. Ez a Duna-medencében a közös kultúra, a közös vallás, a közös történelem és az ebből fakadó közös hagyományok miatt különösen kézenfekvő lenne, ráadásul olyan súlyt biztosítana a régiónak, amely révén Európa nagy országaival szemben is egyenrangú partnerré válhatna.³¹ Habsburg Ottó nemcsak Közép-Európa Franciaországgal és Németországgal való kapcsolata szempontjából tartotta fontosnak ezt a helyi szintű föderációt, hanem azért is, mert meggyőződése volt, hogy ennek egyfajta stabilizációs és védelmi szerepe is van az egész Kontinens számára.³² Itt egyébként ismét külön szerepet szánt Ausztriának. Úgy vélte, hogy ennek az országnak egyfajta híd szerepet kell ellátnia a német és a közép-európai népek között.³³

Habsburg Ottó úgy látta, hogy Sztálin halát követően Moszkva figyelme fokozatosan az európai világon kívül álló területekre koncentrált, különösen az ázsiai események kötötték le figyelmét, ami miatt a keleti blokk országai nagyobb mozgástérre tettek szert.³⁴ Véleménye szerint

ez is közrejátszott az 1956-os lengyel-magyar eseményekben. Habsburg Ottó számára a magyar forradalom azt a hitet erősítette, hogy a közép-európai szovjet befolyás nem lesz örök érvényű, mert a felkeléssel halálos sebet kapott a kommunizmus.³⁵ Az egykori trónörökös őszintén reménykedett, hogy a régió felszabadulása már a közeli jövőben megvalósulhat. Ennek fényében továbbra is óva intett attól, hogy az európai hatalmak a térség majdani szabaddá válását követően automatikusan követeljék az első világháború után kialakult status quo visszaállítását. Javasolta, hogy az érintettek bizzák az új határok megállapítását a Duna-medencében. Ezt annál is inkább fontosnak tartotta, mert úgy vélte, a térség csak belső békéjének és egyensúlyának visszaszerzése esetén tudja hivatását megőrizni, amely többek között a védelem biztosítása az orosz expanzióval szemben. Habsburg Ottó szerint a Nyugat a Kárpátok bércein tudja megőrizni vagy elveszíteni a szabadságát, így a tét nagy.³⁶ Később fontosabb gondolatait összegző könyvében ismételten hangsúlyozta: „A Duna térsége szó szerint Európa erődítménye. A Kárpátok és az Alpok nagyrészt uralják a hagyományos betörési útvonalakat. Aki Erdélyt birtokolja, képes megakadályozni a betörést a Balkánra, a Boszporuszhoz és a Dardanellákhoz.”³⁷

Habsburg Ottó az 1960-as és az 1970-es években, a témában megjelent cikkeiben mindenekelőtt Nyugat-Európa megerősítésének fontosságát hangsúlyozta, mert véleménye szerint sem az Egyesült Államok, sem pedig a Szovjetunió nem érdekelt a jaltai rendszer felbontásában, így a keleti blokk országainak felszabadításában. Az egykori trónörökös úgy értékelte, hogy Moszkva Kína megerősödésével egyre inkább arra törekszik, hogy garanciákat kaphasson Washingtontól, kelet-közép európai befolyásának megőrzésére, és úgy látta, hogy részben az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet és a helsinki zárónyilatkozat is ezt a cél szolgálta.³⁸ Ezzel párhuzamosan Habsburg Ottó már 1962-ben a Duna-medence országainak közelgő felszabadulását prognosztizálta.³⁹ 1979-től húsz éven át, mint Európai Parlamenti képviselő aktívan foglalkozott Közép-Európával: azon túl, hogy 1979 és 1999 között folyamatosan a testület politikai ügyekkel foglalkozó bizottságának a tagja volt, amely számos Közép-Európával kapcsolatos kérdést is tárgyalt, 1987 és 1989 között az ún. kelet-európai országokkal fenntartott kapcsolatokért felelős küldöttség helyettes vezetője, 1989 és 1999 között pedig a Magyarországgal foglalkozó delegáció vezetője volt.⁴⁰ Habsburg Ottó a közép- és kelet-európai nemzetek ügyét visszahelyezte az európai politika

³¹ Habsburg Ottó Bonnban 1952 októberében elmondott beszéde. HOAL-I-4-b „Der Donaumaum in Europeascher Sicht.” Bonn, 14 Oktober 1952. 1-16.

³² Habsburg Ottó szudéta német közösség előtt elmondott beszéde. HOAL-I-4-b „Dis Europaeische aufgabe des Donaumaumes.” 1952. 1-9.

³³ HOAL-I-4-b „Der Donaumaum in Europeascher Sicht.” Bonn, 14 Oktober 1952. 11.

³⁴ Habsburg Ottó: Európai kiegyezés? De Gaulle és Kelet-Európa. *Új Európa*, 1965/4. 5-7.

³⁵ Habsburg Ottó: Változások a világban. *Új Európa*, 1967/3. 7.

³⁶ HOAL-I-4-b „Bassin danubien et securité europeenne.” Escuela Diplomatica, Madrid, 23 November 1956.

³⁷ Otto Habsburg: *Damals...*, 80.

³⁸ Habsburg Ottó: Az európai biztonsági konferencia. *Új Európa*, 1974/5. 7-8.

³⁹ Habsburg Ottó: Európa nagyhatalmi szerepe. In: *Új Európa*, 1962/2. 5-8.

⁴⁰ Lásd az Európai Parlament honlapján Habsburg Ottó funkcióit ismertető lapot: https://www.europarl.europa.eu/meps/en/1265/OTTO_VON+HABSBURG/history/4#detailedcardmep

színpadára,⁴¹ sőt részben az ő javaslatára egy üres széket is felállítottak az ülésteremben, mutatva, hogy az európai, ám önrendelkezési jogukat ideiglenesen gyakorolni nem képes nemzeteket is várják tagként a testületbe.⁴² Az egykori trónörökös nem annyira az aggasztotta, hogy Közép-Európa csak lassan tud kiszabadulni a Szovjetunió fogságából – meg volt ugyanis győződve, hogy ez meg fog valósulni a közeljövőben –, hanem hogy Nyugat-Európa nem ismeri a vasfüggöny által leválasztott keleti országokat, illetve félti jólétét és ezért nem lesz képes megfelelő módon visszafogadni azokat.⁴³

A 77 éves Habsburg Ottó 1989-ben rendkívül nagy lelkesedéssel fogadta a keleti-blokk összeomlását. Ő maga is sokat tett ezért, többek között a soproni piknik megszervezésével. Figyelmeztetett azonban, hogy a kommunizmus bukása nem jelenti az orosz imperializmus megszűnését.⁴⁴ Ezt szem előtt tartva képviselőként és magánemberként is folyamatosan sürgette az egykori keleti blokk országainak európai integrációját és felvételét a NATO tagok közé.⁴⁵ Úgy vélte, ahogy azt már korábban számtalan helyen kifejtette, hogy az Öreg Kontinens biztonsága, békéje és prosperitása csak akkor garantált, ha a lehető leghamarabb a nyugati rendszer egyenrangú részévé válhatnak az elszakított országok is. Habsburg Ottó mindemellett az Európai Unió keretei között megvalósulni látta annak a lehetőségét, hogy az egykori Osztrák-Magyar

Monarchia országai közötti kapcsolat szorosabbá válik, és így újra egyesülhet, ami összetartozik. Hangsúlyozta ugyanakkor, hogy nem az egykori birodalom, hanem az Öreg Kontinens stabilitásának helyreállítása a célja.⁴⁶ A 2011-ben elhunyt egykori trónörökös, jóllehet megélhetette Közép-Európa számos országának nyugati integrációját, a Duna-medencei államok együttműködésének mértékét nem tartotta elegendőnek, és mindvégig ennek elmélyítésére bátorította a térség országainak vezetőit.

ÖSSZEGZŐ GONDOLATOK

Habsburg Ottó a családi hagyományt szem előtt tartva, széleskörű történelmi és geopolitikai ismereteire támaszkodva a 20. század változó koordináta-rendszerében egy szilárd, megingathatatlan Közép-Európa-képpel rendelkezett. Meggyőződése volt, hogy az egykori Osztrák-Magyar Monarchia sokszínűsége ellenére egy egységet alkotott, amelynek feldarabolása Európa egyensúlyát és biztonságát is veszélyezteti. Úgy látta, hogy a német, majd orosz expanzió azért valósulhatott meg ebben a régióban, mert egymással szembenálló, sokszor a történelmi logikától teljesen elrugaszkodó államhatárokkal bíró országok jöhetnek létre az egykori Habsburg Birodalom területén. A hidegháború idején a kezdetektől vallotta, hogy Közép-Európa szovjet megszállása természetellenes állapot, így ennek megszűnése elkerülhetetlen. Ezt az 1956-os magyarországi, majd 1968-as

csehszlovákiai események, illetve 1989-ben a kommunista rendszerek bukása is igazolta. Habsburg Ottó ugyanakkor az európai integráció keretei között, a szubsidiaritást szem előtt tartva, látta azt az eszközt, amely az egykori birodalmi területeket, a Duna-medence népeit olyan egységbe kövacsolhatja, amely helyreállítja a térség integritását. 1989 után a határok módosítására ugyan nem látott esélyt, viszont az egykori Osztrák-Magyar Monarchia országainak Európai Unión belüli szorosabb együttműködésére igen. Élete végéig hitt abban, hogy az általa Duna-medenceként emlegetett Közép-Európa igenis egy különleges egységet alkot az Öreg Kontinens régiói között, amelyet meg kell őrizni és erősíteni kell. Erre nem öncélú, hanem Európa jövője szempontjából is meghatározó jelentőségű feladatként tekintett egész életében.

⁴¹ Lásd pl.: Alie Sierp: *European Parliament, Democratic Change in Central and Eastern Europe 1989-90: The European Parliament and the end of the Cold War*. Luxemburg, 2015.

⁴² HOAL-I-3-b-Europaberichte, 1980. július 1., 3.

⁴³ Otto von Habsburg: *Die paneuropäische Idee: Eine Vision wird Wirklichkeit*. Wien-München, Amalthea, 1999. 124-132.

⁴⁴ Otto von Habsburg – George Urban: A tale of two empires. In: Chatham House, Royal Institute of International Affairs, *The World Today*, Vol. 46, No. 5 (May, 1990), 94-101.

⁴⁵ Habsburg Ottó: Az Atlanti Szervezet bővítése. *Magyar Hírlap*, 1997. 05. 10. 3.

⁴⁶ Otto de Habsbourg: *Naissance d'un continent. Une histoire de l'Europe dite à Guy de Chambure*. Paris, Grasset, 1975. 159.

Molnár Imre

Esterházy János és a közép-európai nemzetek, nemzetiségek együttélése

Az első világháború és az azt lezáró versailles-i, illetve saint-germain-i békeszerződések következtében az Osztrák-Magyar Monarchia ugyan eltűnt Európa térképéről, de itt maradtak azok az évszázadok során kialakult, egymásba fonódó kultúrkörök, melyek következtében a térséget a vallási, kulturális sokszínűség, illetve az etnikai közösségek szimbiózis-szerű együttélése jellemezte. Ezt az együttélést az éledő nacionalizmus következtében egymásnak feszülő politikai és etnikai feszültségek időnként megzavarták ugyan, de ez a helyzet nem gátolta az itt élő népek és nemzetek évszázados gazdasági egymásra utaltságának kialakulását és reális fennállását. A két világháború közötti időszakban a Habsburg Monarchia utódállamaiból kialakult az a köztes-európai térség, amely a világháborúban győztes nagyhatalmak geopolitikai érdekeinek megfelelően jött létre. Az új, mesterséges államhatárokkal szétszabdalt térségben a korábbi természetes gazdasági együttműködés felborult, s egyik okává vált annak, hogy Közép-Európa gazdasági növekedésének üteme jelentősen elmaradt a nyugat-európai

régiókhoz képest, és fejlettségét a megkésetttség jellemezte.¹

A régió gazdasági fejlődésének egyik fő akadályává az a politikai szétagoltság vált, amelyet a kisantant államoknak Magyarországgal szemben alkalmazott bojkottpolitikája eredményezett. A trianoni Magyarország ennek következtében létrejött elszigeteltsége rendkívül negatív kihatással bírt a magyar nemzet egészére, melynek jelentős része – akkor harmada, ma ötöde – az országhatáron kívülre, idegen állami fennhatóság alá kényszerült. A negatív következmények jelentős része Magyarország számára a már fent említett gazdasági fejlődés stagnálásában, illetve a nemzetközi kapcsolatok lebénulásában volt tetten érhető. A térség országainak nyugattal szembeni kiszolgáltatottsága, illetve korlátozott mozgástere – felerősítve az itt élő kis nemzetek zsákutcássá váló fejlődési tendenciáit – gazdasági és politikai kényszerpályává változott. A Monarchia szétesése nyomán létrejött ún. Köztes-Európa államait jellemző fejlődési kényszerpályák egyik fő ismertetőjele az a törekvés volt, amely az egymással való külpolitikai együttműködés

helyett stratégiai célként a homogén nemzetállamok kialakítását tűzte ki minél előbb elérendő politikai és társadalmi célul. Ez a törekvés azonban élénk ellenállásba ütközött azon nemzeti és etnikai csoportok részéről, melyek a térség új államainak szinte mindegyikében (kisebb-nagyobb létszámban) jelen voltak. Ezek a „néptöredékek” a világháborút lezáró új korszak kezdetétől szembesülhettek saját helyzetük (a korábbi viszonyokhoz képesti) drasztikus romlásával. Saját céljai érdekében kezdetben a győztes és a vesztes oldal politikai elitje is a wilsoni önrendelkezési elvekre hivatkozott. Ez a hivatkozási alap azonban egyre inkább csak a saját kulturális és nemzeti önazonosságuk fenntartásáért küzdő nemzeti és etnikai kisebbségek érvrendszerében maradt fenn, az idő haladtával egyre gyöngyöző érvként. A nemzeti önrendelkezésre hivatkozó érvrendszert elvileg ugyan megerősítették a versailles-i békerendszer kisebbségvédelmi rendelkezései is, ezek azonban nem, vagy csak formálisan épültek be az újonnan keletkezett államok jogrendjébe. Ha beépülésükre találunk is példát, törvényi végrehajtásuk ott is elodázódott. Ezt az áldatlan helyzetet nem

¹ Demeter Gábor – Radics Zsolt: Centrumok és perifériák a Monarchia szétesése után – az új határok racionalitásának vizsgálata gravitációs modellek alapján. *Közép-Európai Közlemények*, 2009 /2-3. 151–160.

volt képes kellően orvosolni a Nemzetek Szövetségében (Népszövetség) e célra létrehozott nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer sem,² melynek csehszlovákiai delegátusai között 1932-ben a csehszlovákiai Magyar Népszövetségi Liga elnökeként Esterházy János is helyet kapott. A Liga 1932. november 18-i rendes évi közgyűlésén nagy vihart kiváltó felszólalásában többek között előrelátó bölcsességgel elmondta, hogy a Népszövetség magatartása miatt a kisebbségi kérdés „megoldatlan volta veszélyezteti Európa békéjét.”³ A korabeli európai mainstream politika figyelmen kívül hagyta az efféle figyelmeztetéseket, és a béke garantálására létrehozott Népszövetség működése sem tudta megakadályozni, hogy a nemzeti és etnikai kérdések a térség államai közötti akut konfliktusforrássá nőjék ki magukat. Esterházy ugyanakkor rámutatott arra is, hogy ebben a helyzetben „az őslakos pártoknak természetszerű kötelessége, mondhatnám hivatása, a kisebbségek panaszainak feltárása [...] a kisebbségi jogainkért folytatott küzdelem, küzdelem fennmaradásunkért, ezeréves kultúránkért, annak teljes épségben tartásáért és küzdeni kell gazdasági boldogulásunkért, szociális viszonyaink megjavításáért is. Mindezt küzdeni nemcsak magasztos feladat, de kötelesség is, mely kötelességet,

míg egy csöpp erő van bennünk, el nem mulaszthatjuk.”⁴

AZ ORSZÁGOS KERESZTÉNYSZOCIALISTA PÁRT ELNÖKEKÉNT AZ ŐSLAKOSOK JOGAIÉRT

Az 1918-ban megalakult Csehszlovákia többnemzetiségű államának nemzetiségi megoszlása (az 1921-es népszámlálás adatai) szerint a lakosság 51%-át csehek, 16%-át szlovákok, 22%-át németek, 5 %-át magyarok, 4%-át ruszinok alkották. A cseh uralkodó réteg által meghirdetett egységes „csehszlovák ideológia” (melynek lényege, hogy a szlovákság nem alkot önálló nemzetet, hanem a cseh nemzet részét, oldalágát képezi) folyamatos feszültség fennállását eredményezte a csehek és a (csehszlovákizmus eszméjét tagadó) szlovákok között. Az ellentét legfőbb oka az volt, hogy erre az ideológiára hivatkozva, a prágai kormány megtagadta a szlovák nemzet autonómiához való jogának érvényesítését. De nem kapta meg az őt megillető nemzeti önrendelkezési jogot az iparilag fejlett Szudéta-vidék (az 1930-as csehszlovák népszámlálás szerint) 3 milliót kitevő német ajkú lakossága, a 717 ezer főt kitevő magyar és az 560 ezer főt kitevő ruszin lakosság sem.

Esterházy Jánost 1932. december 14-én, Ótátrafüreden választották meg az Országos Keresz-

tényszocialista Párt (OKSZP) elnökévé. Székfoglalójában a csehszlovákiai nemzetek jogegyenlőségére helyezte a hangsúlyt. „Ki akarjuk küszöbölni azt a megalázó jelzőt, hogy »kisebbségi« nemzet vagyunk. Ne legyen itt uralkodó és kisebbségi nemzet, hanem teljesen egyenlő joga legyen mindenkinek.”⁵ Az „őslakos testvérm nemzetek” közti egységet teremtő összefogás mellett buzdított: „Legyünk szociálisak, emberbarátok minden őslakos testvérünk iránt és [velük] vállvetve fáradozzunk minden egyesnek boldogulásáért. Egy mindenkiért és mindnyájan egyért.”⁶ Ebből is következik, hogy Esterházy ragaszkodott ahhoz, hogy az OKSZP eredetileg három őslakos (magyar, szlovák, német) nemzetközösség részére létrehozott pártstruktúrája fennmaradjon. Így az 1936-os pártegyesítésig fenntartotta és betöltötte a párt szlovák és német alelnöki posztját is. Az őslakos fogalom Csehszlovákia létrejöttékor került bele a politikai szóhasználatba, mintegy megkülönböztetésül azoktól a Szlovenszkót és Ruszinszkót (Kárpátalja) elárasztó cseh, morva telepeseiktől és hivatlanoktól, akik mindenben a kormányzat teljes bizalmát és támogatását élvezték. A „kolonialista” célokkal betelepülő lakosság képezte azt a társadalmi réteget, melyet a csehszlovák kormányzat a maga számára megbízható elemként telepített le és használt fel az egységes

² Erről bővebben lásd: Eiler Ferenc: A két világháború közötti nemzetközi kisebbségvédelem rendszere. *Pro Minoritate*, 1997/3-4, 64–90.

³ A Liga közgyűléséről és Esterházy megnyitóbeszédéről a Prágai Magyar Hírlap tudósított. Vö. Esterházy: A művelt nyugat nem hagyhatja tönkremenni azt a kultúrát, amely Nyugat-Európa védőbástyája volt évszázadokon át. *Prágai Magyar Hírlap*, 1932. 11. 19. 2

⁴ Uo.

⁵ A *Prágai Magyar Hírlap* közölte Esterházy Jánosnak, az OKP megválasztott új elnökének székfoglaló beszédét, amelyet a pártvezetőségi ülésen mondott el, közvetlen megválasztása után. Vö: Esterházy: Fő feladatunk a nemzeti öntudat s a keresztény felfogás erősítése. *Prágai Magyar Hírlap*, 1932.12.16. 3. Korábban közli: Angyal Béla: *Dokumentumok az Országos Keresztényszocialista Párt történetéhez 1919–1936*. Somorja-Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, 2004, 425–428.

⁶ Uo.

(magyar) etnikai tömbök felosztására.⁷ Esterházy ezért is tartotta szükségszerűnek politikai retorikájában és cselekedeteiben is a szlovenszkói és kárpátaljai őslakos nemzetek (szlovákok, magyarok, németek, ruszinok) érdekeinek együttes képviselését felvállalni. 1932-es pártelnöki székfoglalójában külön is hangsúlyozta: „Törhetetlen hittel és ragaszkodással borulunk le a Szűz Anya előtt, kérve, legyen szószólónk Isteni Fia előtt, ne hagyjon elpusztulni minket, szlovenszkói őslakosokat, akiknek ma itt nemzetiségi különbség nélkül oly súlyos küzdelmet kell vívnunk vallásunkért és nemzeti jogainkért.”⁸

Beszédeiben számos alkalommal kifejtette, hogy a csehszlovákiai magyarság jogainak kivívását egy szintre helyezi az országrész (Szlovenszkó és Ruszinszkó) más nemzetiségű lakói „kulturális javainak és gazdasági érdekeinek védelmével”, nemzeti jogainak, azaz autonómiájának kivívásával: „Nekünk itt csak kötelességeink vannak, jogunk annál kevesebb. Ezért szükséges legelső sorban, hogy kiharcoljuk Szlovenszkó és Ruszinszkó autonómiáját, amely az itt élő őslakosságot megillető jogaihoz juttatja. Az országos keresztényszocialista párt programjának legelső pontja a teljes autonómia kivívása. Ebben a harcban egymás mellé

kell sorakoznia minden magyar-nak és minden őslakosnak, aki szíven viseli siralmas állapotban lévő országrészünk sorsát. Mi csak azt ígérhetjük, hogy küzdelmünkben tiszták, önzetlenek és becsületesek maradunk, és minden erőnket a szlovenszkói és ruszinszkói magyarság és őslakosság jobb sorsának kivívására fordítjuk.”⁹

Szavai nem maradtak a pusztá deklarációk szintjén. Kárpátalján járva nem mulasztotta el, hogy beszédeiben kiálljon a ruszin lakosság autonómiaigénye mellett is.¹⁰ Országos körútnak szlovenszkói állomásain pedig udvariassági látogatást és munkamegbeszélést folytatott a római katolikus és görögkatolikus egyház püspökeivel és helyi protestáns lelkészekkel.¹¹ Állandó munkakapcsolatban állt az OKSZP-hez ideológiai síkon legközelebb álló Szlovák Nemzeti Párt vezetőjével, Andrej Hlinka páterrel.

Ez utóbbi tényre azért is érdemes felhívni a figyelmet, mert a nemzetiségek egyenrangú kezelését Esterházy János a felekezetek közti együttműködés terén is fontosnak tartotta megvalósítani. Az Országos Keresztényszocialista Párt megalakulásának első napja óta hirdette az őslakos nemzetiségek és hitfelekezetek összefogását. Esterházy János ezt az irányvonalat még inkább felerősítve,

messze megelőzte korát az ökümenizmus terén is. „A magyarságnak, mégpedig a katolikus és a protestáns magyarságnak érdekei megkövetelik, hogy a harcot közösen vívjuk meg a szlovák, német és ruszin katolikusokkal és protestánsokkal. Erre a harcra készséggel felajánljuk minden erőnket. [...] A párt önállóságának teljes fenntartása mellett ezután is kész nemcsak a testvér magyar nemzeti és szepesi német párttal kötött szövetséget fenntartani, de kész szövetségre lépni minden más szlovenszkói és ruszinszkói párttal is, ha az itteni őslakosság közös erkölcsi és anyagi érdekeinek védelmezéséről van szó.”¹²

Hasonlóképp képviselte a magyarság és vele az őslakos testvérnepek jogait képviselőként is a prágai parlamentben való felszólalásai során. Nem rajta múlt, hogy „a kis politikai csoportokra széttörözött őslakosság” nem tudott olyan nemzetiségek feletti politikai összefogásra épülő koalíciót létrehozni, amely imponálóbb eredményeket tudott volna elérni a politikai és nemzeti jogvédelem területén. Esterházy tudatában volt a csehszlovákiai népcsoportok és nemzetiségek közt fennálló történelmi megosztottságnak és különbségeknek. Nem kergetett illúziókat, és nyilván bántotta őt a szlovák pártok részéről őt ért

⁷ A kérdésről lásd bővebben: Simon Attila: *Telepesek és telepes falvak Dél-Szlovákiában a két világháború között*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2009.

⁸ Esterházy: Főfeladatunk a nemzeti öntudat s a keresztény felfogás erősítése. *Prágai Magyar Hírlap*, 1932.12.16. 3.

⁹ Vö: Nagy lelkesedéssel fogadta Bodroghöz magyarsága Esterházy Jánost. *Prágai Magyar Hírlap*, 1933.02.28. 3.

¹⁰ A magyar összefogás ünnepévé magasztosult Esterházy ungvári látogatása. *Prágai Magyar Hírlap*, 1933.01.29. 2

¹¹ „Esterházy Szlovenszkón és Ruszinszkón a katolikus ellenállást akarta körútnak megszervezni, egységes katolikus frontot akart létrehozni Dérenek [Ivan Dére szociáldemokrata csehszlovák közoktatásügyi miniszter – megjegyzés tőlem, M.I.] két iskolatörvény-tervezete ellen és ezért tárgyalta Čársky [Csárszky József (1919 után Jozef Čársky) kassai püspök – megjegyzés tőlem, M.I.], Gojdič [Boldog Pavol Peter Gojdič (Gojdics Pál Péter) eperjesi görögkatolikus püspök] és Vojtaššák [Ján Vojtaššák, a Szepesi egyházmegye püspöke – megjegyzés tőlem, M.I.] püspökökkel, ezért látogatta meg útjának minden állomásán a katolikus és protestáns lelkészeket” Vö: Esterházy János az országos keresztényszocialista párt helyzetének biztató prognózisát hozta magával országos körútnjáról. *Prágai Magyar Hírlap*, 1933.02.16. 3

¹² Esterházy János megnyitó beszéde a kassai nagygyűlésen a magyar iskolák védelmében. Vö: Magyarok, szlovákok, németek – katolikusok, protestánsok és zsidók egységes frontja iskoláink védelmében. *Prágai Magyar Hírlap*, 1933.02.28. 3.

visszaautasítás. A reményt egy ilyen, nemzetek feletti egység létrehozására mégsem adta fel és a végsőig küzdött érte: „Magyar pártokról, őslakos testvérekről lévén szó, a vélemények küzdelméből, az érvek összecsapásából nem szabad veszteseknek vagy legyőzötteknek hátramaradniok, és mindenképpen győztesnek kell kikerülnie a mozgalomból a keresztény felebarát szeretetnek, a magyar becsületnek és az őslakos összetartozandóság és ellenzéki gondolatának. Hogy így történjék, ezért felelősek vagyunk mindnyájan a mi Istenünknek, embertársainknak és a jövő generációnak!”¹³

ESTERHÁZY JÁNOS TÖREKVÉSEI A SZLOVÁK- MAGYAR VISZONY ÉRDEKÉBEN

Esterházy János szlovákokhoz való viszonyát a lengyel édesanyjától, Tarnowska Erzsébettől kapott keresztény hit alapértékein túl a többségében szlovákok által lakott nyitraújlaki szülőfalu környezete határozta meg. Itt, a magyarokkal együtt élő szlovákok nyelvét már gyermekkorában megtanulva, megismerhette annak a kölcsönös megbecsülésnek és toleranciának az atmoszféráját is, melyben a szlovák és a magyar nép évszázadokon keresztül békességben élt egymás mellett. E tolerancia légkörében végezte politikusi tevékenységét, melynek során sosem feledkezett meg

a magyar-szlovák sorsközösség és a két nemzet közép-európai, az ő szavai szerint, a „Dunavölgyi egymásrautaltsága” vállalásának hirdetéséről. Ezen okok miatt is fontosnak tartotta, hogy pártjának szlovák részlege, s ezen keresztül a megígért autonómiát meg nem kapó szlovák társadalom felé is idejekorán jelezze: „Küzdeni fogok az autonómiáért. És itt főleg a szlovák testvérek önérzetéhez szólok, mert meg nem engedhető lebecsülése az itteni őslakoságnak a prágai kormánypárti körök azon beállítása, hogy mi nem vagyunk olyan érettek, hogy önmagunkat kormányozhassuk.”¹⁴

1935 után, parlamenti képviselőként is felhívta a figyelmet arra, hogy a szlovákok által lakott vidékek gazdaságilag éppoly nehéz, sőt talán nehezebb helyzetben vannak, mint a magyar vidék, s beszédeit általában a „Szlovenszónak és Kárpátaljának” ígért autonómia követelésével fejezte be. Az 1938-as bécsi döntést megelőzően, Esterházy reménykedett abban, hogy igazságos határokkal, mindkét oldal kompromisszumkésztségével, hosszú távon lehet rendezni a kisebbségi kérdést. A tárgyalások végeredményét látva nyilatkozta: „A mostani átalakulást nem lehet úgy megcsinálni, hogy minden magyar Magyarországhoz, minden szlovák Szlovákiához tartozzék. Mindkét állam rendelkezni fog bizonyos kisebbséggel,

de a fontos az, hogy a magyar és szlovák ne egymás ellen, hanem egymás mellett, testvérként haladjon az önállóság felé. Ha országhatár is lesz a magyarok és a szlovákok között, mégis szeretettel fogjuk kísérni szlovák testvéreink sorsát és velük együtt óhajtunk működni.”¹⁵

Esterházy nem tartotta megfelelő megoldásnak, hogy a magyar-(cseh)szlovák határtárgyalások 1938. november 2-án egy olyan bécsi döntéssel végződtek, melynek nyomán a mintegy 12 ezer négyzetkilométernyi, több mint 80 százaléban magyarok által lakott terület került vissza az anyaországhoz, ám, amelyet a szlovákok a maguk számára igazságtalan döntésként soha nem tudtak elfogadni, s ami ezért a két nemzet közti újabb konfliktusforrásává vált.¹⁶ Esterházy úgy vélte, a szlovákokkal szembeni megfelelő viselkedéssel mindezt el lehetett volna kerülni. Bántotta, hogy a tárgyalóasztalok mellől két ellenséges fél képviselői álltak fel, holott az 1938-as komáromi tárgyalás-sorozat „kellő tapintattal és jóindulattal” a magyar-szlovák kiegyezés történelmi pillanata is lehetett volna.¹⁷ A szóbeli nyilatkozatokon túl Esterházy konkrét javaslattal is előállt. Azt tanácsolta, hogy a magyar fél a további egyeztető tárgyalások érdekében egyoldalú gesztusként adja át Nagysurányt és környékét Szlovákiának.

¹³ Vö: Esterházy János elnöki megnyitója Zsolnán, *Prágai Magyar Hírlap*, 1936.02.06. 3.

¹⁴ Erről beszélt már a korábban is idézett székfoglaló beszédében is. Vö: Esterházy: Fő feladatunk a nemzeti öntudat s a keresztény felfogás erősítése. *Prágai Magyar Hírlap*, 1932.12.16. 3. Korábban közli: Angyal Béla: *Dokumentumok az Országos Keresztényszocialista Párt történetéhez 1919–1936*. Somorja-Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, 2004, 425–428.

¹⁵ Vö: Isten, áldd meg a magyart! – így kezdte beszédét Esterházy a pozsonyi rádióban. *Magyar Nemzet*, 1938.10.08. 2.

¹⁶ Erről bővebben lásd: Simon Attila: *Magyar idők a Felvidéken 1938–1945. Az első bécsi döntés és következményei*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2014, 95–140. illetve lásd még Simon Attila: *Egy rövid esztendő krónikája. A szlovákiai magyarok 1938-ban*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2010.; *Viszacsatolás vagy megszállás? Szempontok az első bécsi döntés értelmezéséhez*. Szerk Simon Attila. Balassagyarmat, Nógrád Megyei Levéltár – Selye János Egyetem, 2010.

¹⁷ Molnár Imre: *Esterházy János élete és mártírhalála*. Somorja, Méry Ratio, 2010, 116.

Budapest azonban elzárkózott a lehetőségtől.¹⁸

A bécsi döntés után, 1938. november 11-én került sor Horthy Miklós kormányzó kassai bevonulásának ünnepeire. Esterháznak a Magyarországhoz kerülő szlovákok érdekében ez alkalommal elmondott kérése a sokezer ünneplő tömeg, Horthy Miklós kormányzó és a magyar kormány képviselői előtt hangzott el nyilvánosan. Nehéz lenne ettől megfelelőbb alkalmat elképzelni arra, miként hívja fel a figyelmet a magyarországi szlovák kisebbség megoldatlan helyzetére. De úgy vélte, az igazság azt követeli, hogy ők „ugyanúgy élhessenek itt, mint ahogy azt mi magunknak odaát követeljük” – mondta, mert tudta a kisebbségi kérdés kölcsönös megegyezést kíván, s ezért azt nem lehet egyoldalúan, a kisebbségi társadalom kizárásával rendezni.¹⁹

Meggyőződésétől még az olyan tragikus események sem tudták eltéríteni, mint amilyenre a többségében szlovákok lakta Nagysurányban került sor, ahol 1938. december 25-én tragikus kimenetelű tömegtüntetés zajlott. A kivonuló csendőrök eltévedt golyója halálosan megsebesítette a helybéli Mária Kokošovát. A fiatal lány halálát azonnal a magyar elnyomás jelképévé nagyította fel a korabeli szlovák propaganda.²⁰

Esterházy a magyar kormánytól személyesen fejezte ki tiltakozását a történetek miatt, és az év karácsonyán adott nyilatkozatában megerősítette, hogy a fennálló feszültségek ellenére is történelmi lehetőséget lát a magyar-szlovák viszony rendezésére és ennek okait az alábbi idézetben foglalta össze: „Mi a szlovák népet [...] mindenkor testvérünknek tekintettük és fogjuk tekinteni a jövőben is. Az ezeréves sorsközösség az Úristen műve volt, és ezt a sorsközösséget emberi erő szét nem bonthatja. A szlovák nép éppúgy vallásos, Krisztushívő, mint mi. A szlovák nép éppúgy kis nép, mint mi, éppúgy küzdött önállóságáért, elismeréséért és érvényesüléséért, mint mi.” Ugyanakkor tisztázza azt is, milyen feltétel alapján tartja ezt a viszonyt fenntarthatónak: „A jog és az igazság volt eddig a fegyverünk, és lesz a jövőben is; ez a mi dogmánk, és ha ugyanezt a dogmát fogadják el a szlovák testvéreink a velünk való viszonyukban, ami másképp el sem képzelhető, akkor a mi erőfeszítésünkkel önmagukat erősítik meg...”²¹

A Szlovák Parlamentben folytatott képviselői tevékenysége során, Esterházy végig kiszorított helyzetben, afféle „egyszerűs ellenzékként” volt tagja a szlovák törvényhozásnak. Itt több alkalommal határozott kritikai véleménnyel illetett számos szlovák törvényjavaslatot. Fontosnak tartotta azonban hangsúlyozni, hogy „bírálatom

sosem irányul a szlovák nemzet ellen, hanem csak kiküszöbölni szeretném azokat a módszereket, sérelmeket, jogos panaszokat, amelyek megzavarják itteni békés együttélésünket”. A szlovákság felé tett gesztusként kész volt bármikor síkra szállni a Magyarországhoz csatolt szlovák kisebbségi népcsoport jogos kívánságainak teljesítése érdekében, s e téren számos eredményt tudott felmutatni: „Nyíltan és bátran vallom a tételt, mely szerint nekünk, magyaroknak és szlovákoknak azt kell keresnünk, ami bennünket közelebb hoz, és nem azt, ami bennünket eltávolít. Nyugodt lelkiismerettel állok itt a szlovák parlament színe előtt, mert politikai pályafutásom kezdete óta a szlovákokkal való barátságot vallottam, szolgáltam és hirdettem. Igyekeztem a bécsi döntés után Magyarországra került szlovákok nyilvánvaló sérelmeit a legjobb tudásom szerint orvosolni gyakori intervenciómmal.”²²

Sajnos a szlovák politikai és az annak szolgálatában álló propaganda mindent megtett, hogy a német nemzetiszocialista gyakorlatot kiszolgálva az ország zsidó lakossága mellett a magyarságot is a szlovák nép ellenségeként kezelte. Az ennek kapcsán Esterházyt is sűrűn érő támadásokra reagálva, Esterházy 1939 húsvétjára írott cikkében a szlovák-magyar viszony kapcsán kifejtette, hogy a magyarság ellen szított „mesterséges ellenszenvnek” meg

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo. 115.

²⁰ Papp Attila: Véres karácsony Nagysurányban: 85 éve lőttek le a magyar csendőrök egy szlovák lányt, aki azóta is a magyar-szlovák ellentétek egyik szimbóluma. *Napunk.sk*, 2023.12.25. <https://napunk.dennikn.sk/hu/3745914/veres-karacsony-nagysuranyban-85-eve-lottek-le-a-magyar-csendorok-egy-szlovak-lanyt-aki-azota-is-a-magyar-szlovak-ellentetek-egyik-szimboluma/> (Utolsó letöltés: 2026.05.27.) illetve Simon Attila: Sortüzek és áldozataik. In: *Felvidéki vagyok, vagy szlovákiai?* Szerk. Popély Árpád – Simon Attila – Szarka László. *Fiatalkok a Jövőért Polgári Társulás – Občianské združenie Mládež pre budúcnosť*, 2012. 26–27.

²¹ Vö: Szeretet mindenki iránt. Esterházy János karácsonyi szövege. *Új Hírek*, 1938.12.24. 1.

²² Lásd Esterházy 1940. május 7-én a pozsonyi parlamentben elmondott beszédét: Esterházy János nagy beszéde a parlamentben. *Új Hírek*, 1940.05.09. 1–2.

kell szűnnie, és ha ez a magyar kisebbség magatartásán múlik, akkor ne legyen hiány a kitartás, a türelem, a becsületesség értékeiben. Megjegyezte, hogy a magyar-szlovák megbékélés előfeltétele a magyar kisebbség részéről megvan, hiszen ő maga is a szlovákiai magyarság nevében mindig őszintén, konstruktív módon viszonyult az önálló szlovák államhoz, ugyanakkor „Szlovákia fejlődésének és boldogulásának egyik alapfeltétele, hogy a nemzetiségek itt mind jól érezzék magukat és egyenlő jogok és kötelességek fölött rendelkezzenek.”²³

Esterházy meggyőződése szerint a magyarsággal szembeni ellenszenv megszűnésének érdekében újra és újra a szlovák-magyar egymásraultaltságot kell hangoztatni. A Magyar Párt végrehajtó bizottsági ülésén kijelentette: „Ha a magyar és a szlovák egymás ellen fordul, ennek mindkettő kárát vallja”, majd kifejtette: „Az itteni magyarság nevében teljes nyíltsággal és őszinteséggel jelentkeztem konstruktív munkára. Sajnos, a legteljesebb jóakaratunkat, úgy látszik, egyes tényezők vagy meg nem értették, vagy félreértették, mert nem tudom magamnak másképp megmagyarázni azt, hogy helyzetünk itt [...] minden tekintetben lényegesen rosszabbodott. [...] Annak, hogy bárki bárhol is öntudatosan vallja magát magyarnak, szlováknak vagy németnek, nem szabad maga után vonnia azt, hogy ebből akár az egyénnek, akár a népcsoportnak bármilyen hátránya származhasék. Ha itt, Szlovákia területén

egy ultraszlovák szlovák úgy véli önálló hazájának érdekeit legjobban szolgálni, hogy egy nyitrai, pozsonyi, eperjesi vagy besztercebányai magyarnak a pártjelvényét leszakítja, vagy őt nemzeti érzésében provokálólag sérti, úgy ez az ultraszlovák szlovák éppúgy árt hazájának, mint ahogyan árt az a magyarországi ultraszlovák magyar, aki akár szóval, akár tettel igyekszik a magyarországi szlovákok nemzeti fejlődését megakadályozni vagy gátolni.”²⁴

A mintegy 70 ezer főt kitevő szlovákiai magyar népcsoport jogkorlátozásának eszköze a szlovák kormány által alkalmazott reciprocitás elve volt. Esterházy János szerint a nemzeti kisebbségeket túszként számon tartó reciprocitás elve csupán elodázását jelenti az általa annyira szükségesnek tartott magyar-szlovák kiegyezésnek. Esterházynak alkalma nyílt arra is, hogy Emánuel Böhmnel, a magyarországi szlovákság egyik vezetőjével polemizálva szellemi síkra terelje a kérdést. Ezért is jelentette ki nyomatékosan: „A szlovák-magyar megértés, kiegyezés, egymás kezének megtalálása nem hangulat kérdése, nem szíriénhang, amely mögött imperialista célok lebegnek, mint azt egyre gyakrabban szeretik hangoztatni. Annak a politikusnak és kisebbségi vezérnek, aki ebből a talajból sarjadt ki, természetes parancs ez, a táj, a folyók, a lélek parancsa, amely tisztán zeng és megértést hirdet a pillanatnyi légköri zavarok ellenére is. Igen, ki merem mondani, hogy a szlovák-magyar megértés

történelmi szükségesség itt a Kárpátok bércei alatt. Itt más törvény nem lehet úrrá, csak az ősi föld és a természet törvénye.”²⁵

Esterházy János számára ennek a viszonyoknak természetes részét képezte az 1938-as bécsi döntés után megnövekedett létszámú magyarországi szlovákság helyzetének javítása is, amelyet a pozsonyi képviselőházban is hangoztatott: „Nézetem szerint a Duna-medencében élő kis nemzeteknek, különösen most ebben a háborús légkörben, egymásra kell találniuk, hogy függetlenségüket megőrizve biztosítsák a Duna-medencének, vagy ha úgy tetszik, a Kárpátok medencéjének békés életét. (Výkrik: Tak by to malo byť!) [Bekiabálás: Így kell ennek lennie!] A nemzetiségi kérdésekben soha véka alá nem rejtettem felfogásomat, amely szerint minden nemzetnek vagy nemzetiségnek joga van arra, hogy nemzeti életét maradéktalanul kiélje, még abban az esetben is, hogy ha azt nem élheti saját független államának kereteiben. Ennek természetes következményeként vallom azt az elvet, hogy a magyarországi szlovákoknak meg kell kapniuk mindazt, amihez mint nemzetiségnek istenadta joguk van. (Potlesk.) [Taps.] Viszont a magam részéről nem mondhatok itt le semmilyen magyar jogról, különösen akkor nem, mikor ezeket a jogokat a trianoni békeszerződés után alakított csehszlovák köztársaságban nehéz harcok árán vívtuk ki, és annak szétesése után átvittük őket az önálló szlovák államba.”²⁶

²³ Esterházy János: Magyar húsvét. *Új Hírek*, 1939.04.09. 1.

²⁴ Vö. *Esti Újság* [Pozsony (Bratislava)], 1939.05.14. 1–2.

²⁵ Esterházy János: Az élet, szabadság és fejlődés jogára minden népnek istenadta joga van. A szlovák-magyar kiegyezés nem hangulat kérdése... *Magyar Hírlap* [Pozsony (Bratislava)], 1944.01.30. 1.

²⁶ Esterházy Jánosnak a pozsonyi parlamentben 1939. december 21-én elmondott beszéde. Közli: *Esterházy János és a szlovenszkói Magyar Párt. Iratok a szlovákiai magyarok történetéhez (1938–1945)*. Szerk. Simon Attila. Somorja, Fórum Intézet, 2014, [121–127] 122.

A sorsközösség és az egymásrautaltság gyakran hangoztatott igazságával kapcsolatban több alkalommal is kijelentette, többek között épp 1944 februárjában Kolozsváron: „Ha a szlovák nép állami önállóságát meg akarja tartani, akkor ezt, felfogásom szerint, csak a magyarsággal való egyetértésben, nem pedig a vele való állandó ellenségeskedésben fogja elérni”.²⁷

A két nemzet békés együttélését a keresztény felebaráti szeretetre alapozva tartotta a jövőben is megvalósíthatónak: „A magyar nemzet és a magyar nemzet felelős tényezői jó szívvvel vannak a szlovák nemzet iránt. [...] A háború befejeztével, mikor a békés építés ideje elkövetkezik, mi, akik itt élünk és élünk a Duna-medencében: egymásra leszünk utalva. Ne teremtsünk tehát olyan légkört magunk körül, mely riasztó válaszfalként meredezik közöttünk, ellenkezőleg, igyekezzünk már most olyan légkört teremteni, ami az igaz keresztény és nemzeti alapon álló békét szolgálja.”²⁸

Esterházy János a magyar népcsoport érdekeiért küzdött, szerette szülőföldjét, hazáját, s magáénak vallotta a tágabb közép-európai térséget is, felelősséget érezve annak jelen és jövőbeli sorsáért. A magyar érdekek melletti kiállása azonban soha nem tette őt a szlovák nép ellenségévé, épp ellenkezőleg, tiszta lelkiismerettel állíthatjuk, hogy a felelős magyar politikusok közül kiemelkedik a szlovák nemzet iránt érzett empátiájával,

szolidaritásával. Esterházynek a magyar-szlovák kapcsolatokra, valamint ennek kapcsán a kisebbségi sorsra vonatkozó megállapításai máig érvényesek maradtak.

ESTERHÁZY JÁNOS A KÖZÉP-EURÓPAI NEMZETEK EGYÜTTÉLÉSÉRŐL

Esterházy János sosem titkolta, hogy a közép-európai összefogás híve. Részéről ez az eszme a térség népeinek évszázados egymásrautaltságának megtapasztalására épült. Politikusként számos esetben bírálta a kisantant politikáját, amely a közép-európai kis államok együttműködése helyett az egymással szembeni bizalmatlanság fenntartására helyezte a hangsúlyt. Ez a légkör hosszú évekig ellehetetlenítette a térség népei közti kapcsolatok szövetséges szintre való felemelését. E kérdésről Esterházy több alkalommal, nyíltan a prágai parlament színe előtt is beszélt. 1938. március 10-én, a szomszédaival kiegyezni képtelen, de a szovjetekkel egyezkedő csehszlovák külpolitikát bírálva kijelentette: „Önök az olyan, tőlünk világnézetileg és politikailag is nagyon távol álló országgal, mint amilyen a Szovjet-Oroszország, szövetségről egyezkednek. Az olyan ország helyett, mint amilyen a szovjet, ahol az embereket ötvenfokos hőségben hallgatják ki, s golyóval végzik ki a hadsereg parancsnokát, ahol a templomokat felgyújtják, a papokat gyilkolják, az apácákat erőszak áldozatává teszik, sokkal szerencsebb dolog lenne barátságot

kötni a szomszédos államokkal, mert ha ezen államokkal való szövetségekötésről tárgyalnának, akkor nemcsak a szovjetet lehetne kiiktatni, de nem kellene, hogy fájjon a fejünk a harmadik birodalom miatt sem.”²⁹

A közép-európai nemzetek együttműködésének témája napirendre került a magyar-lengyel diplomáciai tárgyalások során is. Esterházy János több alkalommal is közvetítői szerepkörben vett részt ezeken a találkozókön, hisz lengyel rokonai révén kitűnő kapcsolatokkal rendelkezett a legfelsőbb lengyel politikai körökben. Varsói tárgyalásaira akkor került sor (s nagyon lényeges mozzanat, hogy nem előbb!), amikor a közép-európai politika egén már felmerült az Adolf Hitler bábállamaként létrejövő önálló Szlovákia rémképe. Esterházy egy ilyen lehetőséggel szemben szállt síkra saját elképzelése, egy katolikus közép-európai blokk (lengyel-szlovák-magyar tengely) alternatívájának létrehozása mellett.³⁰ Varsói tárgyalásainak biztató hazai (szlovákiai) háttérét az adta, hogy a Szlovák Néppárt Karol Sidor vezette szárnya az egyre növekvő német befolyás ellensúlyozásának céljából ugyancsak régóta szorgalmazta a lengyelekhez való közeledést. Az egyre ellen-szenvesebbé váló cseh politika és a történelmi problémákkal terhelt magyar-szlovák kapcsolatok mellett a lengyel orientáció az autonóm létezés lehetőségét kereső szlovák politika előtt is egy újabb lehetséges megoldás alternatívájaként mutatkozott. A Sidor és Esterházy közti korrekt

²⁷ „Meg akarunk maradni magyaroknak, ápolni kívánjuk nemzeti kultúránkat és nem akarunk beolvadni más nemzetekbe!” Esterházy János gróf a szlovákiai magyarság helyzetéről tartott nagy érdekességű felolvasást Kolozsváron. *Ellenzék*, 1944.02.03. 3.

²⁸ Esterházy János beszéde a központi pártvezetőség előtt. *Magyar Hírlap* [Pozsony (Bratislava)], 1943.09.03. 1–2.

²⁹ Idézi: Molnár i. m. 2010. 90.

³⁰ Uo. 91–96.

politikai kapcsolat alapján feltételezhető, hogy Karol Sidor egyetértett azzal, hogy a lengyelek egyfajta garanciaként szerepeljenek a magyar-szlovák közlekedés – ekkor még mindkét fél számára elképzelhető – folyamatában és nem ellenezte közvetítő személyként Esterházy beiktatását sem a tárgyalások menetébe.³¹

A térség jövőjére vonatkozó stratégiai elképzelések során több oldalról is felmerült egy lengyel–magyar–jugoszláv–olasz ún. „horizontális tengely” létrehozásának Esterházy által is támogatott gondolata. Jóllehet a lengyel külügyi államtitkár, Jan Szembek naplója szerint Esterházy az ide vonatkozó közvetlen inspirációt Cianó olasz külügyminisztertől merítette, aki a nemzeti szocialista német–olasz politikai szövetség ellensúlyát látta volna a Budapest–Berlin–Varsó–Róma tengelyben. Esterházy elképzelése kifejezetten egybeesett a Közép-Kelet-Európa föderalizálására irányuló lengyel próbálkozásokkal is.³² A lengyel történetírás, beszámolva a francia diplomácia vezetője, P. Laval 1935-ben tett varsói látogatásáról, megemlíti, hogy József Beck külügyminiszter francia kollégájának kijelentette, hogy alapvetően nem kifogásolja Lengyelországnak a Duna menti államok csoportjához való csatlakozását, ilyen irányú együttműködési hajlandóságát azonban a magyar kormány óhajaitól teszi függővé.³³ A Lengyel Köztársaság és Magyarország törekvéseinek megvalósulása és a két állam közötti közös határ létrehozása

nyitánya lehetett volna az Esterházy-terv sikerének. Az erre vonatkozó nézetek azonos-sága a két ország (Lengyelország és Magyarország) különböző külpolitikai céljai ellenére is feltűnőnek mondható. Lengyelország a Duna menti konföderációhoz történő csatlakozást olyan eszközként kezelte, mellyel demográfiai-katonai ellensúlyra tett volna szert a hegemonikus törekvéseit nem is titkoló Németországgal és Szovjetunióval szemben. Magyarország számára a konföderáció pedig arra teremtett volna esélyt, hogy visszaszerezze a régióban elfoglalt egykori geopolitikai pozícióját. A közép-európai szövetség szorgalmazásával Magyarország Németországgal szemben elvileg Olaszországot kívánta erősíteni, és ezáltal egyben a térség biztonságára, háborútól való távolmaradására is garanciát keresett. Az ezzel kapcsolatos problémák tisztázása, a lengyel–magyar közös határ, Kárpátalja hovatartozásának kérdése, Szlovákia jövőbeli szerepe, Jugoszlávia magatartása további elhúzódó diplomáciai tárgyalások témájává vált.³⁴ Ezek a tervek (beleértve Milan Hodža csehszlovák miniszterelnöknek a kisantant Magyarországgal és Ausztriával való kiszélesítésének konföderációs elképzeléseit is) azonban a történelem közismert lefolyása miatt sorra zsákutcába futottak. A korabeli lengyel politikusok a tervezett konföderációs elképzelések kudarcáért félreérthetetlenül Beneš elnököt tették első számú felelőssé, akit egyre inkább Sztálin akaratától függő

marionettfigurának, illetve a későbbiek során egész Közép-Kelet-Európa szovjetizálása előkészítőjének tartottak.³⁵

1938 szeptemberében újabb lökést kapott a közép-európai együttműködés kérdése, ekkor ugyanis a magyar külügyminiszter, Kánya Kálmán hosszas előkészület után teljes autonómiát ajánlott a Magyarországhoz visszatérő szlovákoknak nemzetközi, vagyis varsói garancia mellett. Ez a terv, kisebb változatban, de megegyezett Esterházy korábbi konföderációs elképzeléseivel. A lengyel–szlovák–magyar blokk, illetve a Kárpátok hágóin helyreállított lengyel–magyar közös határ jelentős mértékben meg tudta volna szilárdítani Közép-Európa stratégiai helyzetét. Csakhogy – a lengyel diplomáciai levelezés tanúsága szerint – a magyar kezdeményezés váratlan berlini ellenálást váltott ki. Esterházy ugyan maga jelentette ki a lengyeleknek, hogy Budapest javaslatát nem megfelelő formában és hangnemben adták elő, s ezért azt a szlovákok idegenkedve fogadták, ám a magyar politika akkori ajánlatát semmiképpen sem lehetett összehasonlítani a németekével, amely független Szlovákia megalakulását helyezte kilátásba az önállósággért küzdő szlovák politikusok számára. Lengyel forrásokból azt is tudhatjuk, hogy Esterházy személyes vereségének tekintette elsősorban azt, hogy elvetették a szlovák államiság Lengyelország és Magyarország által történő garantálását, amely Hitler Duna menti terjeszkedésének megfékezését is szolgálta

³¹ Uo.

³² Uo. 90.

³³ Uo.

³⁴ Uo.

³⁵ Uo.

volna. Elképzeléseinek merészsége és megvalósításuk szorgalmazása azonban így is elismerést szerzett Esterháznak a lengyelek körében.³⁶

Érveit a szlovákokkal való viszony rendezésének eszközeként is felhasználta: „...nekünk, akik a Duna-medencében élünk és akik a politizálás háládatlan mesterségét folytatjuk, kötelességünk azon munkálkodni, hogy olyan légkört teremtsünk, mely légkör biztosítja egyrészt a szomszédos államok nyugodt egymás mellett való élését, másrészt lehetővé teszi, hogy ha valamely országban vannak nemzetiségek, úgy azok tagjai teljes mértékben egyenrangú állampolgárként élhessék ki nemzeti életüket.”³⁷ A háború kiszélesedése azonban egyre inkább illuzórikussá tette a „békés egymás mellett élés” jelenbeli megvalósulását, ezért Esterházy is egyre inkább a jövőbe helyezve látta ennek lehetőségét:

„Hinni szeretném, hogy az az ádáz küzdelem, amelyik már közel másfél éve dúl a világ nagy népei között, a most kezdődő évben akként fog befejeződni, hogy elsősorban az igazság lesz a győztes. Olyan igazság, amelynek alapja a keresztény felebaráti szeretet. Az ilyen igazság győzelme esetén mi, magyarok, akik mindenkor a közép-európai népek megértésének és békéjének szolgálatát tűztük ki magunk elé, nyugodt lelkiismerettel és nyílt homlokkal állhatunk bármely ítélőszék elé.

Nincs mitől tartanunk, nincs mit lepleznünk, nincs mit szégyellnünk. Büszkén és öntudatosan vállalhatjuk a felelősséget minden tettünkért. Bárkitől jövő bármely döntés eredménye csakis helyzetünk javulása lehet.” [...] Az új kor megalapozását pedig a magyarság „fokozott összetartása és a testvérségekkel való együttműködés még behatóbb szolgálata” hozhatja magával, vélte a pártvezető.³⁸ Jól látta, hogy a háború befejezése után „Közép-Európa felépítése csak békés, nyugodt atmoszférában indulhat meg. Semmiesetre sem érhető el úgy, hogy az itt élő népekben gyűlölködést, ellenségeskedést mesterségesen szítanak egymással szemben. Ugyanakkor nyugodt lelkiismerettel állíthatom, hogy a szlovákiai magyarság a létért folytatott mindennapi munka mellett a magyar és szlovák nép közti megértést szolgálja. Semmi olyat nem teszünk, amivel akadályozzuk a szlovákok államépítő munkáját, mert ez sértené a szlovák nemzeti önállóságot. Nem becsüljük le a szlovák építő munkát, azonban kíváncsi, hogy az ő oldalukról is kellő tárgyilagossággal vegyék tudomásul, hogy a magyarság a Duna-medencében évszázadokon keresztül fontos történelmi hivatást töltött be, és ha igaz az, hogy a szlovák nemzet mostani állami függetlenségét elsősorban a Német Birodalomnak köszönheti, nem kisebb érdeme van abban a magyar államnak is, hogy a szlovák nép a századok viharában a maga etnikumát megtartotta és a gazdasági

jólét és kultúra mai fokára eljuttatta.”³⁹

Mert Esterházy tisztában volt azzal is, hogy a szlovák-magyar ellentét sem az egyik, sem a másik nemzet s végső soron Közép-Európa önállósága ügyének érdekét sem szolgálja. Ezzel kapcsolatos, nyíltan hangoztatott álláspontja feltűnt a Pozsonyban működő német diplomáciai szolgálatnak is, amely több jelentésében is beszámolt arról, hogy Esterházy és az általa vezetett Magyar Párt azt terjeszti, hogy a közép-európai német terjeszkedés célja, „a szlovákok, magyarok és lengyelek közti gyűlöletet felszítása”.⁴⁰

ESTERHÁZY JÁNOS KIÁLLÁSA AZ ÜLDÖZÖTT ZSIDÓSÁG MELLETT

Ha Esterházy János és a közép-európai kisebbségek kérdését vizsgáljuk, akkor nem mehetünk el a politikai-közületi tevékenységének időszakát sajnos oly mélyen és tragikusan érintő zsidókérdés mellett, hisz életművének bírálói és tisztelői is sokszor ennek a kérdésnek a mentén ütköznek, illetve embermentő tevékenysége ellenére szlovákiai rehabilitációja mai napig várat magára.

Esterháznak a szlovákiai zsidósághoz való viszonyát két részletben érdemes megvizsgálni. A két világháború közti időszakban a szlovákiai magyar kultúra szerves részét képezte az a zsidó származású társadalmi réteg,

³⁶ Uo. 94–95.

³⁷ Uo. 192.

³⁸ Esterházy János: Múltunkban van öröm, jövőnkben van remény. *Új Hírek*, 1941.01.01.1.

³⁹ „Meg akarunk maradni magyaroknak, ápolni kívánjuk nemzeti kultúránkat és nem akarunk beolvadni más nemzetekbe!” Esterházy János gróf a szlovákiai magyarság helyzetéről tartott nagy érdekességű felolvasást Kolozsváron. *Ellenzék*, 1944.02.03. 3.

⁴⁰ Névtelen jelentés Josef Tiso és Franz Karmasin interjújának háttéréről, a szlovákiai helyzetre tekintettel. (Prága, 1938. november 11.) Közli: „*Tretia ríša*” a vznik Slovenského štátu. Dokumenty I. Szerk. Schvarc, Michal – Holák, Martin – Schriffel, David: Bratislava, Ústav pamäti národa, 2008. 344.

amely zsidóság külön népszámlálási kategóriája hivatalos megjelenítése mellett is kitartott magyar anyanyelvi kultúrájának ápolása és támogatása mellett. Esterházy János jó viszonyt ápolt ezzel a réteggel, támogatta az e réteghez tartozó szerzők irodalmi munkásságát, de szorosabb politikai együttműködést (pl. világnézeti okokból kifolyólag) a túlnyomórészt katolikusokból álló pártjában, nem alakított ki velük.

E viszony igazi próbájára a szlovák állam létrejöttének idején került sor, amikor Esterházy számára a legnagyobb kockázatot épp az üldözött zsidók következetes védelme jelentette. A közel 300 paragrafusból álló „zsidó kódexnek” nevezett 198/1941-es kormányrendelet után rendszeres szociális juttatásokat igyekezett biztosítani a megélhetési lehetőségtől megfosztott zsidó családoknak. Esterházy ebben az időszakban a fenyegetés hatására sem szolgáltatta ki a Magyar Párt névsorát a hatóságoknak, hogy a zsidó származású személyek továbbra is részesülhessenek különböző szociális támogatásokban.

Peéry Rezső, ismert pozsonyi baloldali publicista erre az időszakra így emlékszik vissza: „tüntető hűséggel ragaszkodott az elmerült világ erkölcsi mértékeihez: a kispolgári örület és nihilizmus korában egyre nyilvánvalóbb elszántsággal tudott megmaradni embernek, patriótának és keresztény világpolgárnak [...] Kassán 1938 októberében elmondott beszédéből kitűnt már ez, amidőn

méltányos és türelmes elbírálást kért a magyarlakta területekkel Magyarországhoz csatolt szlovákok számára. S kitűnt csakhamar ama ugyancsak józan és nyugodt módszerből, amellyel az önálló Szlovákiában megmaradt magyar néptöredék politikai képviselőtét megszervezte. A visszacsatolásokkal ránk köszöntő nemzeti delírium korában visszatért Szlovákiába, hogy egy immár egyre kibíratlanabbul zaklatott kisebbség emberi jogait próbálja védeni s menteni a gauleiterék és megbokrosodott szlovák ifjúsiszták kegyetlen új világában, a józannak maradt szlovákok és a Teleki Pál szabású budapesti politikusok támogatásával. [...] Esterházy Jánost csakhamar nyílt támadások érték a fasizmus felé „fejlődő” budapesti szélsőnationalisták részéről: annál jobban tudatosodott bennünk, szlovákiai magyarokban, hogy nevünkben és képviselőtünkben tisztességes és jószándékú ember beszél; aki számára a keresztény és magyar politika korszerű és ellenálló jelleget jelent, patrióta hűséget és emberi tisztességet a nihilista forradalom korában. [...] Alighanem neki köszönhetem sokadmagammal, hogy nem valamely táborban pusztultam el, hanem Szlovákiában, viszonylag tető alatt vélezhettem át az iszonyú időszakot. Sok emberen segített lehetőségei szélső határait feszegetve, könynyelmű mosollyal, vállrándítva, póztalanul, s ez a váratlan gyámoltás nem kisérszben politikai ellenfeleit [értsd: baloldaliak] támogatta.”⁴¹

A Tiso-féle Szlovákiában általánosan ismert volt szembenállása a nácizmussal, amit a szlovák parlamentben is kifejezésre juttatott. Esterházy volt a szlovák parlament egyetlen képviselője, aki a zsidók deportálását kimondó törvényt nem szavazta meg. Újságcikkeiben és parlamenti beszédeiben is támadta a szlovákiai Német Párt vezetőjét, Franz Karmasint és emiatt büntető eljárás is folyamatban volt ellene. A náci hangvételű szlovák újságok, mint Karmasin lapja, a *Grenzboten* élesen támadták. Egyértelmű németellenes magatartásának következményeként megfosztották képviselői mentelmi jogától, majd félév börtönbüntetésre ítélték. 1944-ben Budapesten a nyilasok is letartóztatták, majd a Magyar Párt elnökségi posztjáról is elmozdították. A háború utolsó hónapjait Pozsonyban rejtőzködve vélezte át. Moszkvai deportálását követően, halálos ítéletének kimondása után a csehszlovák állam kikérte őt az ítélet végrehajtására. Ekkor a pozsonyi magyar főkonzulátus támogatását kérték azok a pozsonyi zsidó szervezetek is, akik „le akarták róni a csehszlovákiai zsidóság háláját azért, hogy a nehéz időkben Esterházy több ezer zsidó életét mentette meg és az egész szlovák parlamentben egyedül volt, aki a deportálások ellen szavazott”⁴², s akiknek képviselőit tanúként nem hallgatták meg az ellene 1947-ben meghozott halálos ítélet kimondásakor.

Jellemző, hogy a szlovákiai zsidóság, már közvetlenül a háború befejezte után felemelte szavát Esterházy János védelmében.

⁴¹ Peéry Rezső: A két Esterházy. *Új Látóhatár*, 1966/4, 355–359.

⁴² MNL OL XIX-J-32-a Pozsonyi főkonzulátus TÜK iratok, 54/1949 Vándor József I. osztályú konzul jelentése a halálra ítélt Esterházy János kiadatásáról és a megmentésére indított kezdeményezésekről. (Pozsony, 1949. május 15.). Korábban közli: *Iratok a csehszlovákiai magyarság 1948–1956 közötti történetéhez II.* Szerk. Popély Árpád. Somorja, Fórum Intézet, 2014. 186–191.

A szlovákiai Jewish Agency heti értesítőjének egyik cikkét szemlélve a *Magyar Nemzet* közölte dr. Kohl pozsonyi ügyvédnek, „a szlovák zsidóság egyik vezéralakjának” Benes elnökhöz intézett sorait, melyben tiltakozik az Esterházy János ellen folytatott hajsza miatt: „Esterházy a volt szlovák parlament legdemokratikusabban gondolkodó tagja volt és a szlovákiai zsidóság több vezetője, köztük jómagam is az ő személyes bátorságának köszönhattük életünket. Különben is, amíg Hlinka-gárdisták szabadon járhatnak, sőt fülük botját sem mozgatják az elrablott zsidó holmik ügyében, egyáltalán nem méltányos, hogy egyes nemzeti-ségeket általánosságban ítéljük el.”⁴³ Dr. Kohl cikkében a Jewish Agency más szerveihez fordulva sürgette az Esterházy Jánosért való kiállást. Valószínűsíthető, hogy ezeknek a kiállásoknak is hatása volt arra, hogy Esterházy János halálos ítéletét végül a kommunista köztársasági elnök, Klement Gottwald kegyelemből életfogytiglani börtönre változtatta.

*

Esterházy Közép-Európáról vallott nézetei megegyeztek annak a Teleki Pálnak az elképzeléseivel, akit Esterházy egy bizonyos értelemben saját politikai példaképének tekintett. Reá hivatkozva fejtette ki saját lapja, a pozsonyi *Magyar Hírlap* hasábjain, hogy: „Teleki ezen szavai-ból is kitűnik az a magyar álláspont, hogy a Duna medencében egyenlő jogok alapján alakuljon ki a békés és építő együttélés

az egymásra utalt népek és nemzetek között. Ez egyformán érdeke az itt évszázadok óta élő magyarnak, németnek, szlováknak, ruténnek. Azt hiszem ennél helyesebb célt még annak az új Európának tervezői sem tűzhetnek maguk elé, amely új Európáról ma annyit hallunk.”⁴⁴

Napjainkban, amikor ismét új európai és világrend-változásokról hallunk különböző politikusi megnyilatkozásokat, fájóan hiányzik egy olyan, az aktuális politikán felülemelkedő közép-európai együttműködés víziója, amely hosszú távon lenne képes stabilizálni a térséget s ezzel minimalizálni annak kiszolgáltatottságát. Elementáris érdekünk, hogy a közép-európai népek visszatérjenek arra az útra, amelyen évszázadokon keresztül haladtak: a nagyon szoros együttműködés útjára,⁴⁵ amely a térségünkben élő nemzetek között a megosztottság helyett kiszámíthatóságot, kifelé pedig a kiszolgáltatottság helyett egyensúlyképző erőt jelentett. A közép-európai hangadó értelmiség körében (így a szlovákok közt is) egyre több az olyan megnyilvánulás, amely egy szoros közép-európai együttműködésben sürgetően szükséges lehetőséget és nem fenyegetést lát. Ebben az értelemben Esterházy politikai nézetei és térségünkre vonatkozó elképzelései ismét és újra aktuális mondanivalót jelenthetnek számunkra.

⁴³ Vö: A szlovák bíróság egyik vezetője Esterházy Jánosról. *Magyar Nemzet*, 1945.06.28. 5

⁴⁴ Magyar hitvallás az egymásra utalt népek békés és építő együttélése mellett. Esterházy János expozéja a Magyar Párt központi pártvezetősége előtt. *Magyar Hírlap* [Pozsony (Bratislava)], , 1942.06.28, 1–2.

⁴⁵ Kolek Zsolt: Már nincs perspektívája a szlovák sovinizmusnak – interjú Öllös Lászlóval. *ma7.sk*, 2026.05.24. <https://ma7.sk/aktualis/mar-nincs-perspektivaja-a-szlovak-sovinizmusnak-interju-ollos-laszloval> (utolsó letöltés: 2026.05.27.)

Semsei Ferenc

Jerzy Popiełuszko meggyilkolásának recepciója a hazai sajtóban

BEVEZETÉS

Jerzy Popiełuszko meggyilkolásának magyarországi sajtorecepciója nem pusztán egy lengyelországi politikai gyilkosság hazai visszhangjaként értelmezhető. A róla szóló korabeli szövegek nem egyszerű információhordozók, hanem olyan nyelvi, retorikai és ideológiai konstrukciók, amelyek egyszerre rögzítették, szervezték és torzították a valóságot. A kommunista korszak sajtóanyagainak értelmezése ezért különös óvatosságot igényel. A szöveg nem pusztán történeti forrás, hanem saját szó- és fogalomkészlettel működő retorikai rendszer is, amelynek jelentése csak a korabeli politikai nyelv kódrendszerének figyelembevételével ragadható meg.¹

Vizsgálatom kiindulópontja, hogy Popiełuszko alakja a magyar nyilvánosságban nem bírt egységes jelentéssel. A Kádár-kori sajtó a nyolcvanas évekre ugyan differenciáltabbá vált, a nyilvánosság „szabadságfoka” azonban továbbra is az adott orgánum intézményi

helyétől, célközönségétől és politikai beágyazottságától függött. A közlés határait a közvetlen és közvetett sajtóirányítás, valamint az öncenzúra mindennapi gyakorlata alakította.² Jerzy Popiełuszko magyarországi megítélése éppen ezért alkalmas annak vizsgálatára, hogy a hivatalos magyar sajtó milyen nyelvi és narratív eszközökkel közvetítette, semlegesítette vagy értelmezte át a lengyelországi eseményeket.

A kutatás tágabb változata a magyar nyelvű sajtó több típusát, így a határon túli magyart és az emigránst is figyelembe vette. Jelen, rövidített tanulmány azonban terjedelmi okokból kizárólag a hazai, magyarországi orgánumokra összpontosít. Ez a szűkítés nem pusztán praktikus döntés, hiszen lehetővé teszi annak pontosabb bemutatását, hogy a hivatalos vagy félhivatalos magyarországi nyilvánosság miként kezelte azt a személyt, aki már életében a Szolidaritáshoz kötődő papi szerepvállalása, a „hazáért” mondott miséi és a varsói Szent Szaniszló Kostka-templom közösségi-politikai

jelentősége miatt is országos, majd nemzetközi figyelmet kapott.

Módszertanilag a tanulmány szöveggközeli, kvalitatív sajtóelemzésre épül. Homlokterében az első említések, az események időrendje, a visszatérő szóhasználati minták, a szereplők megnevezésének módjai, a cikkek műfaji sajátosságai és a hivatalos politikai nyelvben megjelenő értelmezési stratégiák állnak. Forrásbázisát az Arcanum Digitális Tudománytárban hozzáférhető sajtóanyagok alkotják, célja a sajtóban megjelenő Popiełuszko-kép leírása, valamint annak megértése, hogy e kép milyen intézményi, politikai és nyelvi feltételek között jött létre.

A VAKMERŐ LENGYEL PAP

Jerzy Popiełuszko Okopy falujában, Suchowola közelében, valóságos parasztcsaládban nőtt fel. Korai vallásossága és emberek felé forduló nyitott természete későbbi lelkipásztori habitusának is egyik fővonása volt.³ 1965-ben került a varsói szemináriumba,

¹ Hankiss Elemér: A szemiotikai rendszerek ellenőrző rutinjai. In: *Kultúra és szemiotika. Tanulmánygyűjtemény*. Szerk. Gráfik Imre – Voigt Vilmos. Budapest, Akadémia, 1981, 334.; Lotman, Jurij: *Kultúra és intellektus. Jurij Lotman válogatott tanulmányai a szöveg, a kultúra és a történelem szemiotikája köréből*. Budapest, Argumentum, 2002, 26–29.; Odorics Ferenc: *Az értelmezés tropológiája*. Budapest–Szeged, Gondolat–Pompeji Alapítvány, 2010, 60.; Ö. Kovács József: *Vidéki Magyarország, 1945–1970. Dokumentumok földről, hatalomról, emberi sorsokról*. Budapest, Balassi, 2015, 31–32.

² Sipos Balázs – Takács Róbert: Újságírói normák. In: *Magyar médiatörténet a késő Kádár-kortól az ezredfordulóig*. Szerk. Bajomi-Lázár Péter. Budapest, Akadémiai, 2005, 57–58.; Takács Róbert: Sajtóirányítás és újságírói öncenzúra az 1980-as években. *Médiakutató*, 2005/1, o. n. https://mediakutato.hu/cikk/2005_01_tavas/04_sajtoiranyitas (Utolsó letöltés: 2026. 05. 30.)

³ Lewek, Antoni: *Jerzy Popiełuszko atya. A kommunizmus áldozatainak jelképe*. Budapest, Óbuda-Békásmegyér Lengyel Nemzetiségi Önkormányzata, 2016, 5–6.; *Jerzy Popiełuszko*. Szerk. Sagun Monika – Molnár Imre. Luzern, Teológiai-Pasztorációs Tanulmányok Magyar Központja, Egyházfórum Könyvei 2., 1989, 7.

majd 1966 és 1968 között a pap-növendékek számára fenntartott katonai alakulatban szolgált, ahol a kommunista államhatalom egyházellenes nyomásával szemben hitbéli állhatatosságával kiemelkedett társai közül.⁴ Pappá 1972. május 28-án Stefan Wyszyński bíboros szentelte. 1980 májusában került a varsói Szent Szaniszló Kostka-plébániára, amely ezt követő szolgálatának és emlékeztetének meghatározó helyszínévé vált.⁵ Neve a Szolidaritással 1980 augusztusa után fonódott össze. Előbb a varsói vasmű munkásainak lelkipásztori szolgálata, majd a hadiállapot idején az üldözöttek, bebörtönzöttek és családjaik melletti kiállítás, valamint a „hazáért mondott misék” révén vált a mozgalom egyik legfontosabb egyházi alakjává.⁶

1983. december 14-én több hazai állami lap hírül adta, hogy Jerzy Popiełuszko atyát őrizetbe vették. A Magyar Távirati Iroda (MTI) közlésére hivatkozva hozta nyilvánosságra a *Magyar Hírlap* és a *Magyar Nemzet* Jerzy Urban kormányzóvivő nyilatkozatát, amelyben – Lech Wałęsa elítélése mellett – az eljárás eredményéről tájékoztatott.⁷ A lengyelországi hírek megszerzését illetően közvetlenebb utat bejáró *Népszabadság*, név szerint Miklós Gábor, a napilap tudósítója részletesebben tárta az olvasók elé az elhangzottakat: „Nincs kapcsolatban az állam-egyház viszonyával, s nem befolyásolja annak alakulását, hogy a hatóságok hétfőn őrizetbe vették Jerzy Popiełuszko lelkészt, a varsói

Szt. Kosztka Szaniszló-templom papját. Popiełuszko ellen több hete vizsgálat folyt a vallászabadsággal való visszaélés miatt. A pap a templom szószékét politikai uszításra használta fel. Lakásán házkutatást tartottak, s nagy mennyiségű olyan anyagot találtak, ami szükségessé tette a lelkész őrizetbe vételét.”⁸ Az egy héttel későbbi számban Miklós már a szabadrólra helyezésről tudósított az egyházi hatóságok kezességvállalása miatt, azonban Urbán kiegészítette a korábbi „homályos” részleteket. Beszámolója szerint a kutatás során „nagy mennyiségű uszító röplapot, illegális kiadványt, nyomdai nyersanyagokat, valamint lőszert, robbanóanyagot és könnyfakasztó gázt találtak”.⁹

Az 1984-es évben Popiełuszko atya nevét először június 6-án a Szabad Európa Rádióhoz köthető, magyar állami rádióadásokat, sajtó- és hírügynökségi anyagokat rögzítő *Hungarian Monitoring* említette. Az *Esti Magazin* műsorából szemlélve kirajzolódik, hogy a televíziós nyilvánosságban is hangsúlyt kapott a lengyel püspöki kar nyilatkozata, amelyben elhatárolódott a választások elleni agitációtól. Az állásfoglalást Popiełuszko atya kiállása előzte meg, akinek szavait választási bojkottra való felhívásként értelmezte a nyugati média.¹⁰ A *Magyar Nemzet* egy nappal későbbi számában az MTI közlésére utalva ugyanez a hír szerepelt, tartalmában kevésbé jelentékeny változtatásokkal (a szóhasználat és a logikai

Jerzy Popiełuszko atya neve – a hazáért mondott misék révén – összefonódott a Szolidaritással. Fotó: Iwański, Andrzej / Cyfrowe Archiwum Pamiątek

struktúra csaknem teljes egészében megegyezik, vélhetően átvétel), szembetűnő ugyanakkor, hogy az újságcikk utolsó bekezdésében helyzetértékelés is szerepelt: „Megfigyelők jelentősnek tartják a PAP [*Polska Agencja Prasowa*, magyarul: Lengyel Sajtóügynökség] hírügynökségnek adott nyilatkozatot, mert azt jelzi, hogy a katolikus egyház nem agitál a június 17-i választásokon való részvétel ellen.”¹¹

A következő hónapban az általános amnesztia törvény bemutatásakor utalt személyére a *Magyarország*. Henryk Jankowski plébánossal együtt újfent kormányellenes agitátorként idézték meg alakját, aki – lévén „bűncselekményének” jellege nem politikai természetű – nem részesül automatikusan kegyelemben, azonban, ha büntetésük

⁴ Lewek i. m. 2016, 6.; Sagun – Molnár i. m. 1989, 7.

⁵ Lewek i. m. 2016, 7.; Molnár Imre: *Az igazság szabaddá tesz. Boldog Jerzy Popiełuszko lengyel mártírpap élete és halála*. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2010, 29.

⁶ Lewek i. m. 2016, 7–10.; Molnár i. m. 2010, 47–54.; Sagun – Molnár i. m. 1989, 9–10.

⁷ [Urban, Jerzy]: Varsó az amerikai szankciók feltétel nélküli feloldását követeli. *Magyar Hírlap*, 1983. 12. 14.; Jerzy Urbán tájékoztatója. *Magyar Nemzet*, 1983. 12. 14. 2.

⁸ Miklós Gábor: A lengyel kormány a szankciók feltétel nélküli megszüntetését követeli. *Népszabadság*, 1983. 12. 14. 2.

⁹ Miklós Gábor: Az illegális csoportok újabb kudarcra Lengyelországban. *Népszabadság*, 1983. 12. 21. 2.

¹⁰ N. N.: [A lengyel püspöki kar...]. *Hungarian Monitoring*, 1984. 06. 06. 280.

¹¹ N. N.: A lengyel püspöki kar elhatárolta magát a választások elleni agitációtól. *Magyar Nemzet*, 1984. 06. 07. 2.

nem haladja meg a két évet, a cikk kilátásba helyezi az eljárás megszüntetését.¹²

AZ ELFOGOTT ELLENSÉG

Az elrablás híre először a *Hungarian Monitoring* szemléjében volt olvasható, eszerint október 21-én a Kossuth Rádió hírösszefoglalójában az alábbiakat közölték: „[E]lrabolták Jerzy Popiełuszko lelkészét, aki a katolikus egyház szélsőségei közé tartozik és a nemzeti megbékélés ellen prédikált. Az emberrablás pénteken este történt Toruń város közelében. Mint varsói tudósítónk, László József jelentette, a pap autóját az országúton ismeretlen személyek állították meg, a sofőr szerint közúti ellenőrzés ürügyén. A papot ismeretlen helyre vitték, sofőrjének azonban sikerült megszöknie. A lengyel hatóságok nagy erővel nyomoznak az ügyben.”¹³ Láthatjuk a hivatalos pártállami narratíva stabilitását, a néhány mondatos ismertető valójában nem az eseményről tudósított – erről ténylegesen kevés információ állt rendelkezésre –, célja sokkal inkább a Popiełuszko atyáról alkotandó negatív kép megszilárdítása volt. Az olvasó (jelen esetben hallgató) nem tudja, hogy pontosan mi történt, azt azonban igen, miért történt, a hír „észrevétlenül” validál.

Másnap ugyanez a műsor újabb részletekről számolt be. A támadás időpontját 1984. október 19-ére datálták, a részletek forrásul a sikeresen

elmenekült sofőrt, Waldemar Chrostowskit nevezve meg. Ismertté vált az elrablók által használt autó márkája, a három személy leírásával együtt. A 22-i adásban Popiełuszko személyét nem támadták, jelzőkkel nem illették.¹⁴ Aznap a Kossuth-adó *Déli Krónika* című műsorában a hírt újra megismételték, a személyére vonatkozó kiegészítéssel: „Popiełuszko neve a korábbi években a Szolidaritás szélsőségeinek tevékenységével fonódott össze, a pap következetesen támadta a nemzeti megbékélés programját Lengyelországban.”¹⁵

Az *Esti Magazin* a László József varsói tudósítóval készült telefonos interjú során a Popiełuszko-ügyre térve az emberrablás szokatlanságát emelte ki. Az újságíró az atyát – az eddigiekhez hasonlóan – a Szolidaritás szélsőséges támogatójaként mutatta be, akit a (hivatalos) lengyel sajtó többször támadott, ellene 1983 decemberében fegyverrejtegetés vádjával eljárás indult. Az elrablást magát provokációnak, az egyház és az állam közötti normalizáció elleni nyílt fellépésnek tekintette, és úgy élte meg az eseményeket, hogy mindenki a földalatti ellenzéknek tekinti felelősnek, a kormányt nem hibáztatja „senki”.¹⁶ A Petőfi Rádió október 23-ai hírösszefoglalójából a fantomkép készítésének ténye és a szemtanúk felbukkanásának említése mellett az érdeklődők sok újdonságot nem tudhattak meg, neutrálisan azt közölték: „Jerzy Popiełuszko, 32 éves varsói pap [...] ismeretlen helyen van.”¹⁷

Október 24-én összegezte az addig beérkezett információkat – az MTI-re hivatkozva – a *Magyar Nemzet*. A mozgatórúgókat illetően Urban újabb sajtónyilatkozatában „provokációként” értékelte a nyugati orgánumokban teret kapó narratívát, amely az elrablás mögött lengyel hivatásos szervek (rendőrség, titkosszolgálat, pártkülönítmény) jelenlétét sejtette, sőt azt a szóvivő „aljasnak” minősítette.¹⁸ A *Népszava* közlése szerint Jerzy Urban azt is hozzátette: „[...] az egész lengyel rendőrséget mozgósították az emberrablás felderítésére.”¹⁹

Másnap, október 25-én a Kossuth Rádió újabb nyilatkozatot közölt, amelyben az elkövetőket rendőrként azonosították, vád alá helyezésüket helyezve kilátásba. Ugyanakkor – ellentmondásosan – hozzátették, több embert is gyanúsítanak, a lengyel hatóságok felelősségét pedig továbbra is következetesen tagadták.²⁰

Az *Esti Magazin* adásában László József újra megerősítette a hivatalos pártálláspontot, tagadva a kormány bűnrészességét. Ezt követően az egyik rendőr és autójának azonosításáról esett szó, és a Popiełuszko atya felkutatásáért létrejött társadalmi összefogásról, a belügyminiszter, Czesław Kiszczak tábornok ebben játszott vezető szerepéről.²¹ A lengyel pártállami narratíva igyekezett hárítani a felelősséget, ahogy a Kossuth-adó hírösszefoglalójában is elhangzott: „A LEMP [Lengyel Egyesült Munkáspárt] elítélte Popiełuszko

¹² Alaksza Tamás: Általános amnesztiatörvény. Engedmény meghátrálás nélkül. *Magyarország*, 1984. 07. 29. 4.

¹³ N. N.: [Varsói: elrabolták Jerzy Popiełuszko lelkészét...]. *Hungarian Monitoring*, 1984. 10. 21., 1167.

¹⁴ N. N.: [A lengyel rendőrség nagy erővel nyomoz...]. *Hungarian Monitoring*, 1984. 10. 22., 1205.

¹⁵ N. N.: [A lengyel rendőrség nagy erővel nyomoz...]. *Hungarian Monitoring*, 1984. 10. 22., 1207.

¹⁶ [László József]: [Maradjunk még egy pillanatig Varsóban...]. *Hungarian Monitoring*, 1984. 10. 22., 1336–1337.

¹⁷ N. N.: [A lengyel rendőrség fantomképet próbál készíteni...]. *Hungarian Monitoring*, 1984. október 23., 1256.

¹⁸ [Urban, Jerzy]: Fantomképet készítettek a varsói pap elrablójáról. *Magyar Nemzet*, 1984. 10. 24. 2.

¹⁹ [Urban, Jerzy]: Varsóban látták az elrabolt lelkészt. *Népszava*, 1984. 10. 24. 2.

²⁰ N. N.: [Lemondott a nyugatnémet parlament elnöke.] *Hungarian Monitoring*, 1984. 10. 25. 1388.

²¹ [László József]: [Varsóban a kormány szóvivője közölte]. *Hungarian Monitoring*, 1984. 10. 25. 1407.

lelkész elrablását. A nyilatkozat hangsúlyozza, hogy a szocialista Lengyelországtól idegen a provokáció és a terror, és a testület elutasít minden törvénytelen lépést mind a hatóságok, mind az állampolgárok részéről. A dokumentum megbízza a pártbizottságot, hogy vizsgálja meg a párt és a szolgálati felügyelet helyzetét a belbiztonság területén, és ha kell, tegye meg a szükséges személyi változtatásokat. A KB [Központi Bizottság] ugyanakkor hangsúlyozza, hogy teljes bízalommal van a belügyminisztérium iránt.”²²

A 168 óra műsorában Miklós Gábor László József kérdésére kifejtette, az esemény nem várt vihart kavart Lengyelország életében. László ezután a helyzet összetettségét, az egyik emberrel belügyminisztériumi munkaviszonyát említette. A korábbi szövegekkel ellentétben megjelenik a kommunista érvelés: Popiełuszko elrablása a lengyel „jobboldal”, a Szolidaritás malmára hajtotta a vizet.²³

A MEGGYILKOLT ÁLDOZAT

A Kossuth Rádió esti híreiben már több részletet közöltek. A források alapján ekkor jelent meg először a gyilkosság ténye. „A lengyel belügyminiszter esti tévébeszédében közölte, hogy a katolikus pap elrablása ügyében letartóztatott három személy a belügyminisztérium munkatársa volt. Kiszczak tábornok elmondta, hogy a szervező[,] a 33 éves Gregorz Piotrowski százados osztályvezetői beosztásban szolgált, és az emberrablásban rajta kívül két beosztottja, két

hadnagy vett részt. A szervező elismerte, hogy az emberrablást hosszabb ideje tervezte, mert úgy vélte, hogy Popiełuszko lelkész politikai tevékenységét túlságosan enyhén kezelik a hatóságok. A belügyminiszter ismét felszólította a lakosságot, segítsék a nyomozást, hogy minél előbb megtalálják a lelkészt, ha még életben van. Erre nincs túl sok remény, mert az egyik tettes vallomása szerint ugyan élve hagyták a papot Toruń város külterületén, de a másik azt mondta, hogy ő személyesen végzett a lelkésszel” – adta hírül László.²⁴

A *Magyar Nemzet* október 28-i száma az MTI-re hivatkozva hozta a Lengyel Egyesült Munkáspárt (LEMP) Központi Bizottságának állásfoglalását, amely elítélte minden törvénytelen cselekedetet mind a hatóságok, mind a magánszemélyek részéről, nyomatékosítva, hogy az anarchizmust és a terrorizmust nem tolerálják. Az ügy sürgős feltárása mellett a belbiztonságban rendkívüli eljárásban lefolytatott vizsgálatot hirdetett, mindazonáltal teljes bizalmáról biztosítva a belügyminisztériumot és magát a belügyminisztert. A belső ellentmondást feloldva kijelentették, „néhány bűnös, provokátor és rossz ügyet szolgáló ügynök nem változtatja meg ezt az általános pozitív értékelést”.²⁵ A cikk ezután összefoglalta a korábbi híreket, bemutatva az elkövetőket, akik tudatosan igyekeztek a rendőrségre terelni a gyanút (ezzel megerősítették a hárító, „provokációs” narratívát): „A terrorista cselekmény elkövetői: Grzegorz Piotrowski 34 éves százados, a Belügyminisztérium

egyik osztályvezetője, Waldemar Chmielewski 29 éves hadnagy és Leszek Pękala 32 éves hadnagy – utóbbiak a százados beosztottjai. A három személyt vizsgálati fogságba helyezték. A nyomozás során felállított hipotézisek egyike szerint – fogalmazott Kiszczak tábornok – az elrabolt pap már nincs életben. Piotrowski százados, az akció szervezője vallomásában kijelentette, hogy ő ölte meg a papot, de eddig sem a holttestét, sem a gyilkosság nyomait nem sikerült megtalálni.”²⁶

Hosszabb szövegben foglalta össze az addigi híreket a *Magyarország* című folyóiratban Alaksza Tamás. Újdonságként az emberrablás következményeire addig példátlan részletességgel tért ki. Az Associated Press amerikai hírügynökséget idézve a Szent Szaniszló templom előtti gyűlést elevenítette fel, ahol a Szolidaritás szervezetének varsói elnökhelyettese, Seweryn Jaworski is megjelent. A Reuter angol sajtóügynökség beszámolója alapján a templom előtt Lech Wałęsa is beszédet mondott: „Ha Popiełuszko atyának a legcsekélyebb bántódása esik, valaki nagyon súlyos felelősséget vesz magára” – fogalmazott.²⁷ Alaksza a sokat emlegetett provokációt a lengyel nemzetközi kapcsolatok hátráltató tényezőnek és a nyugatnémet sajtóval ellentétben az ellenzéki csoportok tevékenységével kapcsolta össze.

Ezzel egy napon, Miklós Gábor a *Népszabadság* hasábjain ismertette Czesław Kiszczak rádión és televízió elhangzó beszédét. Kiszczak a belügyi szervek

²² N. N.: [Az LEMP elítélte Popiełuszko lelkész elrablását.], *Hungarian Monitoring*, 1984. 10. 25. 1489.

²³ [Miklós Gábor – László József]: [Ahogy a hírekben hallhatták Lengyelországban...], *Hungarian Monitoring*, 1984. 10. 27. 1523.

²⁴ [László József]: [Egy lengyel belügyi százados...], *Hungarian Monitoring*, 1984. 10. 27. 1548.

²⁵ N. N.: A lengyel belügyminiszter tájékoztatója. *Magyar Nemzet*, 1984. 10. 28. 3.

²⁶ Uo.

²⁷ Alaksza Tamás: Papi krimi. Emberrablás: Cui prodest? *Magyarország*, 1984. 10. 28. 11.

bűnösségét továbbra is tagadva a törvény teljes szigorával való fellépést ígért, hozzátéve ugyanakkor, hogy nem fogják eltérni, hogy ezt az ügyet a szocializmus elleni fellépésre használják fel.²⁸ A beszédet részletesebben közre adó *Népszava* a belügyminiszter meglátását is közölte, miszerint „az elrabolt pap valószínűleg már nem él.”²⁹ A korábbi sorokból érzékelni lehetett, mégis ez az első hivatalos sajtó-megjelenés, amikor, ha még feltételezen is, de közölték a pap halálhírét. A lap említette a LEMP állásfoglalását. Az országot irányító Wojciech Jaruzelski javaslatára készített dokumentum már a párt szövegéből világított rá arra, amit addig a Belügyminisztérium hangoztatott: „[...] a párt elhatárolja magát az emberrablástól és minden törvénytelen tevékenységtől.”³⁰

Október 30-án a *Magyar Nemzet* értesülései szerint a „népfrontos” jellegű Nemzeti Újjászüléti Mozgalom (PRON, *Patriotyczny Ruch Odrodzenia Narodowego*) „barbár terrorcselekménynek” titulálta az elrablást, azonban fontosnak nevezte a bűntény céljának értékelését: „A bűntény célja az volt, hogy olyan benyomást keltsen, mintha a kormányzat a párbeszéd helyett ellenségei brutális megsemmisítésére törekedne[.]”³¹ A kommunista Lengyelország számára pozíciója egyértelmű: ellenség.

A *Népszabadság* cikke szerint ezen a napon már egyértelműen a meggyilkolt Popiełuszko atya vízbe dobott holttestét keresték. A vallomások ebben a tekintetben sem voltak egységesek, Toruń és Włocławek térségét jelölve meg.³²

A Kossuth Rádió esti hírszefoglalójában tette közzé, hogy a testet megtalálták egy Włocławek környéki víztározóban. László József megosztotta, a három gyanúsítottat szigorúan őrzik, és az ügy feltárása továbbra is folytatódik, hiszen még számos kérdés tisztázatlan.³³ A másnapi újságcikkek ennek a fejleménynek a közlésével foglalkoztak, míg a Kossuth-adó József Glemp bíboros szavait visszhangozta, aki nyugalomra intett.³⁴ A három gyanúsított ellen újabb bizonyítékot szolgáltatott a sofőrrel való szembesítés, aki azonosította őket – adta hírül később a Kossuth Rádió *Déli Krónika* című műsora.³⁵

A PAP információit osztotta meg a *Magyar Nemzet*. II. János Pál pápa audienciáján felszólította a lengyeleket: „Keresztényi méltósággal és békében adjuk meg a végső tisztességet Jerzy Popiełuszkónak. Ne sértse meg és ne árnyékolja be semmi ennek a halálnak nagy erkölcsi mondanivalóját.”³⁶ Ezzel egy napon József Glemp bíboros szavait idézte a *Népszabadság*, aki ekkor kimondta, a gyilkosság előre megfontolt szándékkal, különös kegyetlenséggel történt,

és kifejezte ragaszkodását az elkövetők megbüntetéséhez. Hozzátette ugyanakkor, az egyház célja a társadalmi megnyugvás segítése és az emberi jogok tiszteletben tartása. Ezek mellett a cikk arról is tudósított, hogy kizárták a párt soraiból az akkor még csak gyanúsított három tisztet, miközben mindhárom lengyel politikai tömörülés (LEMP, Egyesült Parasztpárt, Demokrata Párt) elítélte az emberrablást.³⁷

A Kossuth Rádió reggeli hírei között már a temetés szerepelt, amelyet egy Glemp által létrehozott bizottság szervezett. A gyászmise helyszínéül a Kosztka Szent Szaniszló-templomot is megjelölték, Popiełuszkót azonban ezek szerint még „Varsó legnagyobb temetőjében” tervezték örök nyugalomra helyezni.³⁸

Az *Esti Magazinban* László József a *Politika* című lengyel lap véleményét foglalta össze. Tolmácsolásából megtudható, hogy a folyóirat úgy értékelte, hogy a szükségállapot bevezetése óta Jerzy Popiełuszko atya meggyilkolása egyike a legsúlyosabb eseményeknek, azonban idővel elejét lehet venni a politikai provokációnak. A hatalom gyors fellépése és a tettesek kompromisszum nélküli megbüntetése, a politikai következmények levonása és az összefüggések ideológiai elemzése segíthet a politikai vonalak megerősítésében, a társadalmi támogatás megszerzésében. A nyugalom – vélekedett az

²⁸ Miklós Gábor: Befejezte ülését a LEMP Központi Bizottsága. *Népszabadság*, 1984. 10. 28. 2.

²⁹ N. N.: A lengyel belügyminiszter ismertette a varsói emberrablás körülményeit. A LEMP KB elítélte a törvénytelen akciót. *Népszava*, 1984. 10. 28. 2.

³⁰ Uo.

³¹ N. N.: A PRON elítélő nyilatkozta a lengyel pap elrablásáról. *Magyar Nemzet*, 1984. 10. 30. 6.

³² Miklós Gábor: Wojciech Jaruzelski a LEMP előtt álló feladatokat elemezte a KB-ülésen. *Népszabadság*, 1984. 10. 30. 2.

³³ [László József]: [Megtalálták a meggyilkolt lengyel pap holttestét.]. *Hungarian Monitoring*, 1984. 10. 30. 1733.

³⁴ N. N.: [Glemp bíboros, lengyel prímása üzenetében...]. *Hungarian Monitoring*, 1984. 10. 31. 1775.

³⁵ [Feuer András]: [A lengyel nyomozók szembesítették...]. *Hungarian Monitoring*, 1984. 10. 29. 1606.

³⁶ A pápa és Glemp bíboros a varsói pap haláláról. *Magyar Nemzet*, 1984. 11. 01. 2.

³⁷ N. N.: A lengyel pártok egyöntetűen elítélik a varsói pap meggyilkolását. *Népszabadság*, 1984. 11. 01. 2.

³⁸ N. N.: [Varsóban szombaton temetik el Jerzy Popiełuszkó lelkészét...]. *Hungarian Monitoring*, 1984. 11. 01. 15–16.

elemző – meggátolja a válaszkérdéskérdő, elérve, hogy az események azok ellen hassanak, akik ebből politikai tőkét kívántak kovácsolni.³⁹ Ez utóbbi gondolatot nem részletezte, azonban feltételezhető, hogy inkább a Szolidaritás Mozgalomról szólt, mintsem a kormány pártokról. A Kossuth Rádió esti hírei között számoltak be arról, hogy a belügyminisztériumi tisztségviselők letartóztatása mellett (akiket a nyomozás kimenetelétől függetlenül közrendőrré fokoztak le) felfüggesztették posztjáról Zenon Płatek dandártábornokot, csoportfőnököt az ellenőrzés elmulasztása miatt, míg Jaruzelski beszámolót kért a minisztérium munkájáról, annak fegyelme erősítése érdekében.⁴⁰

November 3-án a *Magyar Nemzetben* az alábbi kiegészítéssel jelent meg a korábban elhangzó információ: „A LEMP KB határozatban írta elő a pap elrablását és meggyilkolását végrehajtó három belügyi tiszt mögött feltehetően a háttérben meghúzódó inspirátorok kinyomozását, a belbiztonsági munka párt- és szolgálati ellenőrzésének felülvizsgálását.”⁴¹ A Kossuth Rádió *Jó reggelt* című műsorában László József arról számolt be, hogy a felfüggesztett Szolidaritás és a társadalmi önvédelmi bizottság egykori vezetői ürügyként használják fel a pap meggyilkolását, hogy újra aktivizálhassák magukat. Itt a „provokáció” már egyértelműen a lengyel társadalmon belüli bélyegként jelent meg, Jerzy Urban szavait idézve: „kifejezetten politikai

próbálkozásról van szó és a provokáció megismétlése [?] nem sikerülhet. Popiełuszko lelkész halála ügyében a hatóságok az első perctől kezdve kézben tartják a dolgokat és gyorsan tájékoztatják a lakosságot.”⁴²

AKI HOLTÁBAN IS VESZÉLYT JELENTETT

A temetésről elsőként a Kossuth Rádió tudósított: „A varsói Szent Szaniszló-templomban megkezdődött a meggyilkolt pap, Jerzy Popiełuszko temetési szertartása. A misét Glemp bíboros, Lengyelország prímása tartotta. Popiełuskót a templom kertjében helyezik örök nyugalomra. A gyilkossági ügyben tovább folytatódik a nyomozás. A hatóságok újabb bűnjeleket és bizonyítékokat keresnek. Megtalálták azt a hamis rendszámtáblát, amelyet a pap elrablásakor használt autóra tettek és később egy tóba dobtak. A boncolás megerősítette a nyomozás korábbi megállapításait a gyilkosság elkövetésének módjáról, de még mindig nem közölték, hogyan ölték meg Popiełuskót, akinek holttestét néhány nappal ezelőtt a Visztulában találták meg.”⁴³ Ugyanezen adó *168 óra* című műsora a lengyel távirati iroda híreire hivatkozva kiegészítette: „...a temetésen több tízezer ember vett részt. A papot a templom kertjében helyezték öröknyugalomra. A délutáni varsói hírek szerint a szertartást és a temetést semmi incidens nem zavarta meg.”⁴⁴ Október 4-én a *Népszabadság* tudósítója mindezt azzal egészítette ki,

Jerzy Popiełuszko atya temetése a varsói Szent Szaniszló-templomnál, 1984. november 3-án. Fotó: Tuszyński, Jarek / Wikimedia

a temetésen Wałęsa is beszédet mondhatott.⁴⁵

A Popiełuszko-ügy homlokterébe a temetés után a jogi lezárás igénye került. November 6-án fény derült a vádlottak névsorára a *Magyar Nemzet*nek köszönhetően. Az eddigi személyeket (Piotrowski, Pękala, Chmielewski) Adam Pietruszka ezredessel, a Belügyminisztérium egyik csoportfőnök-helyettesével egészítették ki, akit azzal gyanúsítottak, hogy elősegítette a Jerzy Popiełuszko halálához vezető cselekményeket. Egy másik gyanúsítottal, Leszek W[olski]-val, a főváros belügyi hivatalának egyik osztályvezetőjével kapcsolatban kellő alap hiányában ejtették a vádakat.⁴⁶ Az újság egy nappal későbbi száma a LEMP Politikai Bizottság (PB) üléséről számolt be, ahol a belügyi tárca ismételt elismerése

³⁹ [László József]: [A politika című befolyásos lengyel lap véleménye...]. *Hungarian Monitoring*, 1984. 11. 02. 128.

⁴⁰ N. N.: [Varsóban magasrangú belügyminisztériumi tisztségviselőket tartóztattak le...]. *Hungarian Monitoring*, 1984. 11. 02. 132.

⁴¹ N. N.: Őrizetbe vették a lengyel belügyminisztérium két tagját. *Magyar Nemzet*, 1984. 11. 03. 2.

⁴² [László József]: [Lengyelországban folytatódik a vizsgálat a varsói pap meggyilkolása ügyében...]. *Hungarian Monitoring*, 1984. 11. 03. 141.

⁴³ N. N.: [A varsói Szent Szaniszló-templomban megkezdődött...]. *Hungarian Monitoring*, 1984. 11. 03. 163.

⁴⁴ N. N.: [Varsóban eltemették Jerzy Popiełuskó katolikus papot...]. *Hungarian Monitoring*, 1984. 11. 03. 168.

⁴⁵ N. N.: [Eltemették...]. *Népszabadság*, 1984. 11. 04. 2.

⁴⁶ N. N.: Vád alá helyezés a Popiełuszko-ügyben. *Magyar Nemzet*, 1984. 11. 06. 2.

mellett „a teljes egység szellemében zajlott le”, kiemelve a Popiełuszko-ügyet, amellyel összefüggésben annak háttérére, a gyanúsítottak motivációinak felfedésére, a felbújtók felkutatására fókuszáltak.⁴⁷ Miklós *Népszabadság*-cikkében a gyilkosságot „anarchista terrorcselekménynek” nevezte. A nyomozás új fejleményeként jelent meg, hogy bűnösnek találták a három letartóztatott rendőrtisztviselőt.⁴⁸

A *168 óra* című rádióműsorban Bihari Mihály politológus a tragédiát nemzetközi síkon, két másik terrorcselekménnyel (brightoni bombatámadás, Indira Gandhi elleni gyilkos merénylet) helyezte párhuzamba. Elmondta, mindhárom esetben közös vonás a háttérben lévő mély politikai törésvonal, a megoldatlan társadalmi konfliktus, az idevágó sikertelen megoldáskereső kísérletek.⁴⁹

Alaksza Tamás a *Magyarország* másnapi számában a Popiełuszko-ügyet a szocialista társadalom kiépülését megakadályozó terrorcselekmények történetébe ágyazta. Az elemzőszöveg egyértelműen a Szolidaritás szakszervezetek 1980-as évekbeli megjelenését és elterjedését állította a feszültségek középpontjába, ami miatt kétfrontos harc bontakozott ki a IX. lengyel pártkongresszuson, valamint azóta is jelenlévő frakciók jelentek meg a KB soraiban. Figyelemre méltó a temetésről adott leírás: „A Popiełuszkóért tartott gyászmisén mintegy hetvenezren vettek részt Varsóban, november 3-án a temetésen már közel negyedmillió tömeg

vonult fel. A kibontott lengyel nemzeti színű zászlók többségén Szolidaritás felirat volt – a legtöbben az egyébként feloszlatott és nem funkcionáló szervezet helyi szervezetének megjelölésével. A Szolidaritás tehát ismét – és bántatlanul – megjelent az utcákon. A meggyilkolt pap koporsóját a Huta Warszawa kohászai és bányászegyenruhás férfiak vitték, a gyászolók első soraiban a tévé nyilvánossága előtt tűntek fel Lech Wałęsa, Adam Michnik és Jacek Kuroń – valamint Jankowski atya, aki Popiełuszkóval együtt volt őrizetben a nyári amnesztiáig.”⁵⁰

Miklós Gábor a *Népszabadság* hasábjain november 11-én Hans-Jochen Vogel nyugatnémet szociáldemokrata politikus, alelnök háromnapos lengyelországi látogatásáról számolt be. Eszerint Vogel – nívumként, nyugati ország politikusaként – megerősítette a sokszor hangoztatott pártállami narratívát: „Vogel elutazása előtt sajtóértekezletet tartott, ahol kijelentette: a lengyel vezetőkkel való tárgyalásai, lengyelországi tájékozódása után meggyőződött arról, hogy a Popiełuszko lelkész elleni merénylet elsősorban a lengyel vezetés politikai irányvonala, a reformok, az egyházzal való párbeszéd ellen irányult.”⁵¹ László József Jerzy Urban újabb sajtóértekezletét foglalta össze, ahol alapvetően nem a Popiełuszko-ügy részleteiről osztott meg friss információkat – azt kivéve, hogy a megszökött sofőr kezén feltevése szerint elfűrészelt bilincs volt –, hanem célja már a lengyel ellenzéki csoportosulások, külö-

nösen a Szolidaritás államellenesnek titulálása volt.⁵²

Két nappal később, a *Magyar Képes Újság* külpolitikai rovata, összegezve az elmúlt hetek eseményeit, Jerzy Popiełuszko meggyilkolására is kitért. Ennek indítékáról az eddigiekhez mértén meglepően gyakorlatiasan beszélt, és a pap személyét is a pártvezetés szempontjából láttatta: „A tett arra irányult, hogy Jaruzelski tábornok és Glemp bíboros tervezett találkozója előtt az állam és az egyház viszonyát megrontsa, akadályt gördítsen a konszolidálódás elé. [...] Popiełuszkót »véres szájú ellenforradalmárként« ismerték a hatóságok, és sokak szemében szálla volt.”⁵³

A Kossuth Rádió november 17-i, *168 óra* című műsorában Domány András újságíró Adam Łopatka lengyel jogásszal, az Állami Egyházügyi Hivatal vezetőjével készült interjúja hangzott el. Ebben Łopatka ismét a közös „erkölcsi platform” jelentőségére utalt az események jelentőségét illetően. Felvetődött az újságírók erkölcsi felelősség kérdése is – miután Domány utalt arra, hogy Jerzy Urban a napokban az egyház oldaláról a Sátán szolgájának és kommunista bohócnak nevezték –, miszerint a Popiełuszkót lejárató cikkek hozzájárultak a meggyilkoláshoz. Łopatka a felelősséget egyértelműen az egyházra és az áldozat által kiépített hálózatra hárította, azt érzékeltetve, hogy a „megtűrés” vezetett idáig. „[N]emcsak az állami szervek felelősek a gyilkosságért, hanem azok is, akik bár befolyásolhatták

⁴⁷ N. N.: A Popiełuszko-ügy fejleményeit tekintette át a LEMP PB. *Magyar Nemzet*, 1984. 11. 07. 3.

⁴⁸ Miklós Gábor: A LEMP KB Politikai Bizottsága a Popiełuszko-ügyről. *Népszabadság*, 1984. 11. 07. 2.

⁴⁹ [Rangos Katalin – Bihari Mihály]: [Három hét alatt három merénylet...]. *Hungarian Monitoring*, 1984. 11. 10. 377.

⁵⁰ Alaksza Tamás: Késő igazság. Kiszczak a képernyőn. Egy nyomozás háttére. *Magyarország*, 1984. 11. 11. 4.

⁵¹ Miklós Gábor: Vogel megbeszélései Varsóban. *Népszabadság*, 1984. 11. 11. 2.

⁵² [László József]: [Varsóban megtartotta szokásos heti sajtóértekezletét...]. *Hungarian Monitoring*, 1984. 11. 13. 775.

⁵³ Loboda Gábor: Popiełuszko-Abouchar-Barzel-Gandhi. *Magyar Képes Újság*, 1984. 11. 15. 6.

volna az egyházi tisztséggel össze nem egyeztethető aktivitást, [de] nem tették” – fogalmazta meg.⁵⁴ Egyenesen úgy vélte: „Ennek az egyháznak mindenre van receptje, csak hogy milyenek ezek... elég soká kormányozta ezt az országot az egyház, nem túl sok sikerrel és a papok sokszor nem is ismerik a való életet.”⁵⁵

Alaksza Tamás korábbi írása folytatásaként már az ügy hatását elemezte a *Magyarországban*. Szempontja újszerű volt, ugyanis felvetette a társadalom felelősségét, azt taglalva, hogy József Glemp bíboros már tervbe vette Jerzy Popiełuszko Rómába helyezését, ekkor azonban a lengyel közvélemény és egyes nyugati lapok kollaboránsnak nevezték. A szöveg ezután Urban felszólalásait szemlélte. A megkínzásról szóló hírek terjedését felháborítónak tartotta, azzal érvelve, a vizsgálat még folyamatban van. A PB tagjait is gyanúsító *Die Zeit* cikkét újságírói „gengszterkedésnek” és „sajtóhuliganizmusnak” nevezte.⁵⁶ Zenon Platek tábornok menesztése ürügyén a vezetés nyílt Szolidaritás-ellenessége ismét felszínre került. Platek a nyomozás elején abból a pre-konceptióból indult ki, hogy az események a szakszervezethez közel állók vagy egyházi személyek provokációja. A felelősség terítésének sajátos stratégiáját alkalmazta Jaruzielski, mikor ezekkel a szavakkal érvelt: „A szocialista demokrácia önmagában még nem szavatolja a politikai bölcsességet és a társadalmi, gazdasági érettséget. A társadalom

széles körű részvétele nélkül a kormányzat magányos marad az államban.”⁵⁷ Alaksza ugyanakkor elsőként rögzítette, hogy a kivégzett atya sírja kezdett szimbolikus helyé válni, amit nemcsak a hívek, de eklatáns hivatalos személyek egyaránt felkeresnek: „A Lengyelországban tárgyaló Malcolm Rifkind brit külügyi államtitkár – diplomáciailag szokatlan módon – például szükségét érezte, hogy Popiełuszko sírján, a Kosztka Szent Szaniszló templom kertjében virágot helyezzen el, sőt politikai jellegű interjút is adott a Reuter jelen levő tudósítójának”.⁵⁸ Ezt a későbbiekben Jerzy Urban „propagandajellegű lépésnek” ítélte.⁵⁹

Lipovecz Iván tudósító a Kossuth Rádió reggeli műsorában arról számolt be, hogy elhalasztotta tervezett lengyelországi útját a nyugatnémet külügyminiszter, Hans-Dietrich Genscher. A hatóságok ugyanis nem adtak vízumot egy bonni újságírónak, valamint elutasították azon kérését is, hogy egy német katona, illetve Popiełuszko atya sírját megkoszorúzhassa.⁶⁰ A lengyelországi helyzet és a határkérdések iránt érdeklődő politikus elutasításából érezhetjük, hogy a sírhelyet övező nemzetközi figyelem egyre terhesebbé válhatott a pártállam számára. Władysław Kłaczynski, a lengyel Külügyminisztérium szóvivője a *Magyar Nemzet* november 22-i számának értesülései szerint egy nappal korábbi nemzetközi sajtóértekezletén azzal védekezett, hogy azért tagadták meg a *Die Welt* újságírójának,

Karl Gustaf Ströhmnek a fogadását, mert korábban többször rágalmazta a lengyel hatóságokat, olyan köröket képviselve, amelyeknek nem áll érdekében a lengyel–nyugatnémet kapcsolatok javítása. A nyilatkozat ezen túlmenően sérelmezte a második világháborúban harcoló német katona sírja előtti tiszteletadás igényét, s úgy fogalmazott, arról, hogy a meggyilkolt varsói pap sírját is fel kívánja keresni, nem kaptak tájékoztatást.⁶¹ Kanyó András *Népszabadság*-beli híradása szerint a politikust nyilvánosan figyelmeztette Jerzy Urban, hogy álljon el a sír felkeresésének szándékától.⁶² A látogatásra – és a sír megkoszorúzására – végül csak 1988-ban került sor.

Domány András fent idézett, Adam Łopatkával készült interjúja teljes terjedelmében az *Élet és Irodalomban* is napvilágot látott. A Popiełuszko-üggyel kapcsolatos társadalmi hangulatot a kommunista narratíva ellenére érzékletesen festette le az ehhez készült előszó: „Varsóban még mindig az október 19-én elrabolt, majd megölt Jerzy Popiełuszko lelkész a mindennapi beszélgetések egyik fő témája. Sírja a Szent Szaniszló templom kertjében szinte zarándokhely, még késő este is tömegek tisztelegnek ott – nyugalomban ugyan, de a több mint két éve megszűnt Szolidaritás nevével –, mégpedig bányák és egyetemek, gépgyárak és a Tudományos Akadémia állítólagos képviselőitében, noha nyilván ezen intézmények munkatársainak felhatalmazása

⁵⁴ [Domány András]: [Az elmúlt hetek...]. *Hungarian Monitoring*, 1984. 11. 17., 1025.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Alaksza Tamás: Kegyes egyensúly. A voluntarizmus csődje. Egy nyomozás háttere. *Magyarország*, 1984. 11. 18. 4.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ [László József]: [Az elhangzottakhoz talán fölösleges is hozzátenni...]. *Hungarian Monitoring*, 1984. 11. 25. 1482.

⁶⁰ [Lipovecz Iván]: [Lemondta lengyelországi útját a nyugatnémet külügyminiszter.]. *Hungarian Monitoring*, 1984. 11. 21. 1233.

⁶¹ [Kłaczynski, Władysław]: Varsóban csalódást keltett Genscher útjának elhalasztása. *Magyar Nemzet*, 1984. 11. 22. 2.

⁶² Kanyó András: Genscher elhalasztotta varsói látogatását. *Népszabadság*, 1984. 11. 22. 2.

nélkül. Egy részük nem csupán a bűntényt ítéli el, hanem tüntetőleg kimutatja azt is, hogy egyetért a megölt pap politikai nézeteivel. Glomp bíboros és más főpapok megbékélésre intettek a tragédia kapcsán, de néhány pap az eddiginél is durvábban uszít, és – kár volna tagadni, látszik az emberek arcán – sokaknál meghallgatásra talál. A gyilkossági ügy nyomozásáról naponta érkeznek az újabb és újabb hírek, amelyek hol tisztáznak, hol még rejtélyesebbé tesznek bizonyos mozzanatokat.”⁶³

A Kossuth adó 27-i *Esti Magazin*jában számolt be a gyilkosok következő hónapban kezdődő peréről. László József Urban ellentmondásoktól sem mentes sajtómegnyilvánulását tárta a hallgatók elé: „[A] lelkész már nem élt, amikor vízbe dobták. Halálát fulladás okozta, a testén lévő sérülések nem voltak halálosak. Popieluszko elrablói és gyilkosai ellen várhatóan a jövő hónapban kezdődik a per, de a leendő vádlottaknak egyelőre még nincs védője. Ha ezután sem találunk, akkor hivatalból kirendelt ügyvéd védi majd a négy rendőrtisztet, mert a három közvetlen tettesen kívül, Pietruszka alezredest is bíróság elé állítják.”⁶⁴

December 2-án a nyomozás lezárultáról és a fennmaradó jogi kérdések tisztázódásáról tudósított a *Magyar Nemzet*. Eszerint az orvosszakértői vélemény azt állapította meg, hogy az atya már nem élt, amikor betömött

szájával a víztározóba dobták, így enyhébb a bűncselekmény minősítése, a gyilkosságot nem előre megfontolt szándékkal, hanem „hirtelen felindulásból” követték el.⁶⁵ Az orvosszakértői vélemény részletesebb közreadásakor a vizsgálatokat irányító professzor asszony, a bialystoki intézet vezetője úgy nyilatkozott, a holttest csontjai épségben voltak. Cáfolta az ezzel ellentétes nyugati híreket.⁶⁶

Újabb sajtóértekezletről adott hírt a *Népszabadság* december 5-i száma. Miklós Gábor arról számolt be, a toruńi bíróságon még decemberben megkezdődik a vádlottak pere. A háttérben meghúzódó „ösztönzők” kérdését továbbra is vizsgálták.⁶⁷ A vádiratot az ügyészség december 11-én készítette el, emberöléssel, illetve emberölésre való felbujtással gyanúsították a három volt rendőrtisztet és közvetlen hivatali feljebbvalójukat.⁶⁸ A tárgyalás december 27-én kezdődött.⁶⁹

Az ügy baloldali láttelejét adta a varsói egyetem korábbi rektora, a biológus Kazimierz Albin Dobrowolski a Domány Andrásnak adott interjújában. Dobrowolski korábbi mondaiban kiállt a szólásszabadság mellett (a temetésig egy emlékereszt is állhatott az egyetem területén), ugyanakkor így összegzett: „A Popieluszko-ügy különben bizonyította, hogy mennyire előrehaladtunk már a stabilizációban. Mert mondjuk 1982-ben egy ilyen tragikus és kárt okozó esemény sokkal drámaibb és

veszélyesebb következményekkel járt volna. Erkölcsi-politikai veszteséget így is szenvedtünk, de a dolgozók, a gondolkodó emberek többsége nem kapcsolta hozzá ezt a szomorú ügyet a párt politikájához, az állami szervek törekvéseihez és megbízhatóságához, hogy nagyobb mértékű a konszolidáció, mint a tettesek és az eseményeket kihasználni igyekvők hitték.”⁷⁰

A Kossuth Rádió december 23-án szűkszavúan ismertette az első titkár párton belüli, központi bizottsági tájékoztatóját: „erősíteni kell a pártellenőrzést a belügyminisztériumban, és a tárcánál végzett pártmunkában az eddiginél nagyobb figyelmet kell fordítani a negatív jelenségekre” – hangzott el a Popieluszko-ügy kapcsán.⁷¹ Az adó december 29-i perről szóló beszámolója szerint Pękala úgy vallott, felettese, Piotrowski parancsára cselekedtek, aki viszont saját feljebbvalójára, Pietruszkára hárította a felelősséget, aki tagadta a vádat.⁷²

Az 1984-es év végén a gyilkosság évösszegzőkben jelenik meg, más nemzetközi krízisek mellett. Az ügy súlypontja innentől Popieluszko személyéről a tárgyalásra helyeződött át, amelynek minden kérdést tisztázó lezárására a mai napig sem került sor.

A katolikus *Magyar Kurír* új szempontot, II. János Pál véleményét közölte: „A pápa a halottak napja alkalmából gondolatban felkeresi

⁶³ Domány András: Temetés után. Varsói beszélgetés a lengyel Állami Egyházügyi Hivatal vezetőjével. *Élet és Irodalom*, 1984. 11. 23. 7.

⁶⁴ [László József]: [A lengyel kormány szóvivője bejelentette...]. *Hungarian Monitoring*, 1984. 11. 27. 1629.

⁶⁵ N. N.: Lezárult a nyomozás a Popieluszko-ügyben. *Magyar Nemzet*, 1984. 12. 02. 2.

⁶⁶ N. N.: Orvosszakértői vélemény a Popieluszko-ügyben. *Magyar Nemzet*, 1984. 12. 11. 2.

⁶⁷ Miklós Gábor: Varsó javítani akarja kapcsolatait az Egyesült Államokkal. *Népszabadság*, 1984. 12. 05. 2.

⁶⁸ [Urban, Jerzy]: [Kereszt az iskolákban...]. *Hungarian Monitoring*, 1984. 12. 11., 622.

⁶⁹ N. N.: [A toruńi vajdasági bíróságon...]. *Magyar Nemzet*, 1984. 12. 15. 2.

⁷⁰ [Domány András]: [Lengyelország 87 felsőoktatási intézménye...]. *Hungarian Monitoring*, 1984. 12. 06. 323.

⁷¹ [László József]: [A LEMP-nek erősítenie kell a pártellenőrzést...]. *Hungarian Monitoring*, 1984. 12. 23. 1272.

⁷² [Uo]: [A lengyel kormány szóvivője bejelentette...]. *Hungarian Monitoring*, 1984. december 27., 1441.

azokat a temetőket, amelyekben honfitársai nyugszanak. Hittel, reménnyel és imádsággal fordul Krisztushoz, akiért mindenki él. Imáinkban különleges módon emlékezzünk meg arról a papról – folytatta a pápa –, kinek halála megrendítette a lengyelek és az egész világ közvéleményét és lelkiismeretét.” Beszéde végén arra kérte honfitársait, hogy keresztény méltósággal és békeséggel adják meg a végtisztességet Jerzy Popiełuszko atyának. Semmi se homályosítsa el halála erkölcsi ékesszólását – szölte a tudósítás.⁷³

A *Magyar Kurír* november 13-i száma a jogász Adam Łopatka véleményét taglalta. A lengyel Egyházügyi Hivatal elnöke tovább fűzve az egyház és állampárt között kibontakozó „közeledő” narratívát, úgy látta – láttatta – az *Il Tempo* című római napilapban, hogy Jerzy Popiełuszko meggyilkolása nem befolyásolta negatívan a lengyel egyházi és állami kapcsolatokat, ellenkezőleg, az erkölcsi és politikai értékelés egyezése miatt ez csak szorosabbá vált. A gyilkosság elkövetői vélelmezhetően ezt a párbeszédet akarták megszüntetni. A hivatalos állami szervek mialatt újra elítélték Popiełuszko tevékenységét, a történelemért nem vállaltak felelősséget. Az interjúalany utalt a püspöki kar és a kormány közötti finansiális-jogi tárgyalások folytatására.⁷⁴

A legismertebbnek számító szamizdat folyóirat, a *Beszélő* szerkesztősége november 3-án együttérző üzenetet küldött a Kosztka Szent Szaniszló

egyházköztség híveinek, amely így szólt: „Barátaink, kelet-európai honfitársak! Sok millió ember gyászában osztozunk, amikor hangot adunk részvétünknek és szolidaritásunknak. A brutális módon meggyilkolt Jerzy Popiełuszko atyát nemcsak hozzátartozói, polgártársai, hívei és a Szolidaritás követői gyászolják; mártírhála mindannyiunkért, kelet-európaiakért volt. Azokért az elemi jogokért halt meg, amelyekért most már nélküle küzdünk tovább.”⁷⁵ A *Beszélő* szerzői a már elkészült 11. szám elé a következő, gyilkosságot elítélő, a Szolidaritással szimpatizáló szöveget tették: „Popiełuszko elrablását és meggyilkolását a lengyel hatóságok kormányellenes provokációnak állítják be. Igaz-e, hogy az volt? Lehet, hogy igaz? Igaz-e, hogy ily módon a kormányzat nem felel a történelemért? Biztos, hogy nem igaz. Jaruzelskiék hozatták a Szejmmel a törvényt, amely korlátlan hatalmat ad a belügyi szerveknek az állampolgárok elhurcolására. Uszító propagandájukkal ők bátorították az ellenállási mozgalom tagjaival szemben alkalmazott erőszakot. Ők fedezték az 1981 decembere óta ismertté vált csaknem ötven politikai emberrablás és több tucat politikai gyilkosság tetteseit, ők jelentették ki még Popiełuszko meggyilkolása után is, hogy üldözni fogják azokat az emberi jogi csoportokat, amelyek a hatósági túlkapások megfigyelésére, a rendőrség tevékenységének nyilvános ellenőrzésére alakultak. Ahol az állam vezetői elfordítják a fejüket, hadd végezzék csak bandákba szerveződött rendőrök

a piszkos munkát, amit ők maguk nem mernek vállalni, ott a rendőrség állam lesz az államban és alkalomadtán kormányellenes provokációra is vetemedhet. De csakis ott.”⁷⁶

AKI SZIMBÓLUMMÁ VÁLT

1985-ben a *Képes Újságban* a lengyel belpolitikai helyzetet elemezte Alaksza Tamás. A konszolidáció kiemelése mellett fontos a szó szerint zárójeles megjegyzés, amelyben a sír emlékezeti jelentőségére utalt. „Visszaesésekkel járt a társadalmi konszolidáció folyamata is. A Jerzy Popiełuszko elrablása és meggyilkolása nyomán támadt nyugtalanság azonban viszonylag hamar lecsillapodott (elsősorban Varsóban volt érezhető, ahol a megölt pap sírja valóságos zarándokhellyé, sőt, turisztikai látványossággá vált). Ez elsősorban a gyors és sikeres nyomozásnak, annak volt köszönhető, hogy a kormányzat a legmagasabb szinten nyilvánosan elhatározta magát a banditizmustól – és megnyerte ehhez az egyház megértését is.”⁷⁷

A Kossuth-adó *Déli Krónika* című adása arról értesítette hallgatóit január 28-án, hogy a Popiełuszko-gyilkosság és a per óta a klérus egyes tagjai azt hangoztatták, ez a büntetés a materialista világnézet és a nem vallásos nevelés következménye, miközben olyan kijelentések is elhangzottak, hogy a hitetlenség csökkenti az ember értékét és a bajok gyökere itt található.⁷⁸ (Ezt a lengyel vezetés és Jerzy Urban természetesen negatívan, türelmetlenségnek és

⁷³ N. N.: [Mint ismeretes, október 30-án este...]. *Magyar Kurír*, 1984. 11. 05. 601.

⁷⁴ [Adam Łopatka, a lengyel Egyházügyi Hivatal elnöke...]. *Magyar Kurír*, 1984. 11. 13. 618.

⁷⁵ Üzenet. *Külön-Beszélő*, 1984/sz. n., 744. A levelet lapzártáig Demszky Gábor, Haraszi Miklós, Hodosán Róza, Kis János, Kőszeg Ferenc, Krassó György, Nagy András, Nagy Bálint, Petri György, Rajk László, Solt Ottilia és Szilágyi Sándor írta alá.

⁷⁶ N. N.: Nyilatkozat. *Beszélő*, 11 (1984).

⁷⁷ Alaksza Tamás: A tavasz reményei. *Képes Újság*, 1985. 01. 05. 18.

⁷⁸ N. N.: [Figyelemre méltó állásfoglalás jelent meg ma Lengyelországban...]. *Hungarian Monitoring*, 1985. 01. 28. 1490.

Boldog Jerzy Popiełuszko atya szobra a Szent Szaniszló-templom mellett

dühnek értékelte.) A későbbiekben az *Esti Magazin* beszámolója szerint Glemp bíboros a politikától való távolmaradásra szólította fel a katolikus papságot az állammal fennálló „jó viszony” fenntartása érdekében.⁷⁹

Popiełuszko atya későbbi, szakrális tiszteletét látta előre az *Egyetemi Lapok* oldalain Lengyelország későbbi miniszterelnöke, Mieczysław Rakowski. Úgy fogalmazott: „A Piotrowski-féle halálbrigád ténykedésének köszönhetően – a tulajdonképpen szentté avatás előtt álló – Popiełuszko atya bestiális meggyilkolása miatt, a lengyel kommunisták eljövendő nemzedékei, még legalább egy évezreden keresztül lesznek kitéve a hívők vérvádjának.”⁸⁰

A lengyel pártállam számára egyre kényelmetlenebbé váltak az országba látogató politikusok korszorúzásai. Sir Geoffrey Howe

brit külügyminiszter gesztusát „belügyi beavatkozási kísérletként” értékelték, amihez az is hozzájárult, hogy a varsói követésén a Szolidaritás öt vezetőjét is fogadta – adta hírül a Kossuth Rádióban László József.⁸¹ Wojciech Jaruzelski és Józef Glemp régóta húzódó találkozóján azt jelezték a lengyel egyház feje felé, a kormány azt szeretné elérni, hogy az emberek vallásos érzelmeit, illetve a templomokat ne használják fel „államellenes” célokra – hangsúlyozta a Kossuth Rádió *Öt kontinens hét napja* című műsorában László József.⁸²

Meglepő párhuzamot vont az *Új Tükör* kulturális-közéleti hetilap szerkesztője, Fekete Sándor író-újságíró, irodalomtörténész, a Popiełuszko-gyilkosság és Rosa Luxemburg megölése között: „[Ilyen volt] Hitler előfutárainak aljassága, akik ugyanígy pusztították el és vetették a vízbe – nő léte! – Rosa Luxemburgot. Amikor – nyilván nem is gondolva e párhuzamra – Piotrowski s beosztottjai hasonlóan jártak el a víztárolóba vetett Popiełuszkóval, a század legszörnyűbb ellenforradalmárainak rokonaivá tették önmagukat, felélesztve egy már eltemetettnek hitt, a szocializmust kompromittáló bűnös ideológiát.”⁸³ Úgy ítélte meg azonban: „A megtorlás törvénytelenége visszamenőleg nem teszi jogossá és törvényessé, sem bírálhatatlanná azt, amit az áldozat elkövetett. Aki egyébként körülbelül éppúgy megtagadta Krisztus tanítását [!], mint ahogy

Pietruszka és brigádja legyintett Marxra.”⁸⁴

Domány András a *Politika-tudomány* társadalom- és politikatudományi folyóiratban a lengyel egyház helyzetét elemezve úgy látta: „Az egyházban is nehezen tör utat a zsinati megújulás szelleme. Ám a gyakorlatban többnyire mód van a vitás kérdések kompromisszumos megoldására, és ezen a Popiełuszko-gyilkosság sem változtatott alapvetően, bár azóta a fiatalabb alsópapság egy részének nyugtalanító, ellenséges radikalizálódását egy-egy főpapi megnyilatkozás is nyíltabban alátámasztja.”⁸⁵ A *Világosság* című filozófiai-társadalomelméleti folyóiratban pedig egyenesen úgy fogalmazott: „Felerősödött az »ellenállás« szelleme a papságon belül is: 1982-től kezdődtek meg a nyílt politikai uszítást tartalmazó prédikációk, amelyek egyik előadója a később meggyilkolt Popiełuszko lelkész volt.”⁸⁶ Magyarországi hatását valójában az szemlélteti, hogy meggyilkolásának ötödik évfordulóján, 1989-ben emlékkiállítást rendeztek.⁸⁷

Az osztrák katolikus hírügynökség (*Kathpress*) információira hivatkozva közölte a *Magyar Kurír* Glemp bíboros nyilatkozatát az egyház és az állam kapcsolatáról. Ebben – bár nem mondta ki nyíltan – a Szolidaritásra hárította a felelősséget. Értékelése szerint Popiełuszko atyát olyan személyek manipulálták, akik nem az egyház emberei voltak, ezért többszörösen is áldozat volt. A hazáért celebrált

⁷⁹ N. N.: [Glemp lengyel bíboros felszólította a lengyel katolikus papokat...]. *Hungarian Monitoring*, 1985. 02. 18. 1022.

⁸⁰ Székely Kocsárd: „Csak a szalámi magyar specialitás”. *Egyetemi Lapok*, 1985/6, 4.

⁸¹ [László József]: [A brit külügyminiszter befejezte lengyelországi látogatását.]. *Hungarian Monitoring*, 1985. 06. 23. 657.

⁸² [László József]: [Hosszú idő után találkozott ismét...]. *Hungarian Monitoring*, 1985. 04. 13. 1232.

⁸³ Fekete Sándor: Pietruszka és különítményesei. *Új Tükör*, 1985. 05. 05. 5.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ Domány András: A lengyel egyház és a lengyel külpolitika. *Politika-tudomány*, 1985/2, 62.

⁸⁶ Domány András: Állam és katolikus egyház Lengyelországban 1945-től napjainkig. *Világosság*, 1985/8–9, 565.

⁸⁷ N. N.: Popiełuszko-kiállítás Budapesten. *Magyar Kurír*, 1989. 10. 12. 562.

szentmiséket olyan kezdeményezésként mutatta be, amelyek célja pusztán az volt, hogy „nem egyházas jellegű” imaalkalmak is legyenek. A szamizdatban terjedő emlékiratokra úgy reagált, nem olvasta ezeket, ezért az őt ért kritikákat sem ismeri.⁸⁸

A sajtó 1987-ben kiemelten foglalkozott II. János Pál lengyelországi látogatásával, aki Jerzy Popiełuszko atyát példaként állította a lengyelek elé. Június 8-án a lengyel eucharisztikus kongresszus nyitó miséjén az ő szavait idézte: „Hála Krisztus halálának és feltámadásának, a gyalázat és a megalázás jelképe a bátorság és az erő, a segítség és a testvériség jelképe lett. Ma a kereszt jelében mutatják fel azt, ami a legszebb és a legértékesebb az emberben. A kereszt által megyünk a feltámadás felé. Nincs más út. Ezért a mi keresztjeink is, a személyesek és családjaké a feltámadáshoz vezetnek, ha egyesülünk Krisztussal.”⁸⁹ Két nappal később pedig megkoszorúzta a sírját és családját is felkereste – adta hírül a félhivatalos egyházi lap.⁹⁰

A pap szimbolikussá váló alakját jelezte még, hogy reverendáját, amit halálakor viselt, a lengyel hatóságok végre átadták a kancelláriának – közölte elsőként az *Új Ember*.⁹¹ Ugyanebben az évben amerikai-francia filmdráma készült életéről *Megölni egy papot* (*To kill a priest*) címmel a lengyel származású Agnieszka Holland rendezésében.

A magyar ellenzék is kiemelt figyelmet tulajdonított az emlékhelynek, ezt örökíti meg a *Beszélő*ben a lengyel

ügyek iránt elkötelezett Buda Géza 1988-as beszámolója: „Csoportunk néhány tagja a konferencia után Varsóban felkereste Wiktor Woroszyłskit, és látogatást tettünk a Szolidaritás információs irodájában, továbbá leróttuk kegyeletünket a Szent Szaniszló Kosztka templomban, Popiełuszko atya sírjánál.”⁹² Popiełuszko alakja a lengyel-magyar barátság egyik oszlopává is vált a *Demokrata* című szamizdatkiadvány szerint: „S ez a jelenben is élő kapcsolat: a Popiełuszko atya hagyományaként rendezett istentiszteleten – »Istentisztelet a szülőföldért« – legutóbb megjelent egy magyar-lengyel transzparens: ISTEN IRGALMAZZ A MAGYAR ERDÉLYNEK! Ezt a lengyel-magyar szolidaritási bizottság készítette, melynek megalakulása itt lett bejelentve. A jelen lévő[k] ezt nagy ujjongással és együttérzéssel fogadták. Az Erdéllyel kapcsolatos hírek, és egyáltalán a Magyarországról érkező hírek erősen foglalkoztatják a közvéleményt.”⁹³

ZÁRSZÓ

Jerzy Popiełuszko atya elrablásának és meggyilkolásának magyar nyelvű sajtóreceptiója jól mutatja, hogy ugyanaz az esemény az egyes orgánumok háttérétől, olvasóközönségétől és politikai pozíciójától függően eltérő jelentést nyerhetett. A hazai pártállami sajtó – mint láthattuk – a korszak nyelvezetéhez és ideológiai elvárásaihoz igazodva többnyire a hivatalos lengyel álláspontot közvetítette, illetve legitimálta, Popiełuszko alakját gyakran a politikai rendzavarás, a „szélsőségesesség” vagy a lelkiismereti

szabadsággal való visszaélés felől értelmezte, míg a katolikus sajtó ugyancsak elkülönülő jelentésmozzást hozott létre. Popiełuszkót nem politikai „szabotőrként”, épp ellenkezőleg, tanúságtevőként mutatta be, különös figyelmet fordítva papi szolgálatára, mártírsorsára és a hívő közösségekre gyakorolt hatására. A legkevésbé korlátozott beszédmód értelemszerűen a szamizdatokban jelent meg, ahol alakját a kommunista erőszak áldozataként, valamint a lelkiismereti és politikai ellenállás hiteles figurájaként értelmezhatték.

A róla szóló szövegekben egyszerre jelent meg a pártállami legitimációs nyelv, mártírságának emlékezete, az emigráció erkölcsi ítélete és az ellenzéki beszédmód szabadságigénye. Popiełuszko ezért nemcsak a kommunista erőszak áldozataként vált jelentőssé. Példát láthatunk arra is, milyen narratív keretekben lehetett beszélni hitről, felelősségről, erőszakról és ellenállásról a rendszerváltás előtti magyar nyilvánosság különböző tereiben.

⁸⁸ Glomp bíboros nyilatkozata az egyház és állam kapcsolatáról. *Magyar Kurír*, 1985. 12. 10. 673.

⁸⁹ N. N.: A Szentatya Lengyelországban. *Magyar Kurír*, 1987. 06. 15. 323.

⁹⁰ N. N.: [Ezután a Szent Szaniszló templomhoz ment...]. *Magyar Kurír*, 1987. 06. 17. 330.

⁹¹ N. N.: Popiełuszko reverendája. *Új Ember*, 1988. 06. 19. 5.

⁹² Buda Géza: Krakko '88. „Hogyha olyan jó, miért olyan rossz?” *Beszélő*, 25 (1988)/3, 143–144.

⁹³ N. N.: Magyar, lengyel két jó barát. *Demokrata*, 1988/12, 45.

Németh Máté

A „másik” Európa

Csoóri Sándor víziója Közép- és Kelet-Európáról

Csoóri Sándor az 1956-os szabadságharc leverése után kiépülő Kádár-rendszert számos kritikával illető népi tábor egyik központi alakjává vált az 1960-as–1970-es években. Az író-költő számos műfajban alkotott (vers, esszé, szociográfia, tanulmány, filmforgatókönyv), műveiben pedig számos olyan témát érintett, amelyek hazánk sorskérdéseinek tekinthetők. Írt a demográfia aggasztó jelenségeiről, a vidék helyzetéről és a téjeszesítés jelenségéről. Markáns rendszerkritikával élt például a nyilvános tájékoztatás, illetve múltunk megismerésének hiánya kapcsán, de értekezett a cenzúráról is. Témánk szempontjából fontos, hogy kifejtette gondolatait a népköltészetről, a bartóki modellről is, esszétemái között pedig sűrűn találkozunk a határon túli magyarság kérdésével, és ennek kapcsán népünk Közép-Európában betöltött helyzetével, szerepével. Írásunkban – néhány más szerző mellett – Csoóri Sándor ez irányú munkásságát elemezzük.

A közép-európaiság képe sok szerzőt megihletett az elmúlt évszázadban. Földrajzi, politikai, történelmi értelemben, illetve kulturális-szellemi fronton egyaránt elemzések tárgya, hogy mit nevezünk Közép- és Kelet-Európának, egyáltalán létezik-e olyan, hogy

közép-európaiság, van-e szignifikáns sajátossága ennek a régiónak. Az előbbiekből pedig adódik a kérdés: a magyarság milyen szerepet tölt be a régióban, miképpen tudunk – ha tudunk – kapcsolódni a szomszédos népekhez? Ha már a nyelvi, származásbéli hasonlóságok nincsenek meg, mégis mi köt bennünket össze velük? Csak a földrajzi adottságok vagy más kohéziós erő is létezik? A terület és a magyarság sorsáról, lehetőségeiről – más-más terjedelemben és mélységben – értekezett a népi írók három jelentős szellemi kútforrása, Ady Endre, Szabó Dezső és Móricz Zsigmond egyaránt, de írt róla Németh László, Illyés Gyula és Bibó István, valamint – ahogy korábban jeleztük – az eggyel fiatalabb írói nemzedék központi alakja, Csoóri Sándor is.

KOMPORSZÁG ÉS TEJTESTVÉRISÉG

„Kompország, Kompország, Kompország: legképebbesébb álmaiban is csak mászkált két part között: Kelettől Nyugatig, de szívesebben vissza”¹ – írja Ady Endre az *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* című cikkében, amelyben hazánk kapcsán azt boncolgatja, hogy a magyarság egy kelet és nyugat között hánycódó komp, amely képtelen lehorgonyozni az

egyik vagy a másik parton. Kor- és író társa, Móricz Zsigmond – díszpolgárrá avatásán mondott tiszacsécei beszédében – valamelyest talán optimistább hangot üt meg: „Beszélünk egy olyan nyelven, amelynek még rokonai sincsenek, mert annyira régen szakadtunk el a nyelvtestvérektől. S íme mégis itt vagyunk! Itt vagyunk itthon, Európa kellős közepén.”² Szabó Dezső – a népi írók harmadik és erre az irányzatra talán a legnagyobb hatást gyakorló írója – úgy képzelte, hogy Magyarország, amely két nagy nép közé ékelődve él, se a németekhez, se az oroszokhoz ne közeledjen, sürgette ellenben a szövetséget a közép- és kelet-európai nemzetekkel, jellemzően azokkal, amelyek közül egyik sem tud uralmat szerezni a másik felett.³ Az író így fogalmaz: „Keleteurópa két közép-nagyságú állama (Lengyelország, Törökország) mellett a többiek inkább kis államok: Magyarország, Csehország, a Balkán államai és az Oroszország nyugati részéről levált kisebb új független államok. Ezek a kisebb államok többé-kevésbé a nagyhatalmak sorsához kötve: e nagyhatalmak irányításában vannak. Még Lengyelország és Törökország is csak valamely nagyhatalommal szoros kapcsolatban hitetheti el magát: hogy független, önálló irányítású sorsa

¹ Ady Endre: *Ismeretlen Korvin-kódex margójára*. Sírás és panaszok. *Figyelő*, 1905. április.

² Szathmári István: Móricz Zsigmond 1929-i beszéde Tiszacsécsén. *Magyar Nyelvőr*, 2005, 65.

³ Szabó Dezső: Magyarország helye Európában: Keleteurópa. *Szabó Dezső Füzetek*, 1935. május, 20.

van.”⁴ A két nagy nemzetet lidércnyomásként emlegeti, a németek roppant gazdasági és katonai erejére hívja fel a figyelmet, míg az oroszok kapcsán a nagy számú nép mellett a kiapadhatatlan erőforrásokat említi.

A szellemi elődökön túl a dunai népek helyzete, összefogása több népi író fantáziáját is megmozgatta. Németh László megfogalmazása szerint: „Mi Duna-népek ott tartunk, ahol a háború előtt, itt élünk egy sorsközösségben, egymásról mit sem tudva. Igazán itt az ideje, hogy megismerjük tejtestvéreinket, akikkel egy sors emlőjét szoptuk.”⁵ Az író a szomszédos népek kapcsán a velük való sorsközösséget hangsúlyozta, történelmi és kulturális értelemben egyaránt, valamint ennek mentén ezeknek a népeknek (magyarok, románok, szlávok stb.) egymásrataltságára hívta fel a figyelmet. Németh Lászlón kívül több más népi író, így Féja Géza (*A beteg Közép-Európa*), Kovács Imre (*Duna-konföderáció*) vagy éppen Szabó Zoltán (*Magyarság és Közép-Európa*) is kifejtette gondolatait a témában. A Kádár-rendszerrel szembenálló népi tábor tagjait, akik Németh Lászlóra, Illyés Gyulára vagy éppen Veres Péterre szellemi kútfőként tekintettek, szintén foglalkoztatta a kérdés, hogy a közép-európai népek között milyen kapcsolat, milyen összekötő erő van, ha egyáltalán létezik ilyen, és a magyarság

hogyan illeszkedik ebbe a térbe itt, a Kárpát-medencében.

AZ ELRABOLT NYUGAT... – HASONLÓSÁGOK ÉS KÜLÖNBESÉGEK KUNDERÁVAL

Csoóri Sándor vitába szállt kortársa, Milan Kundera⁶ *Az elrabolt nyugat, avagy Közép-Európa tragédiája* című esszéjének egyes téziseivel. Kundera egy helyütt így írt a kis nemzetekről: „Az én meghatározásom a következő: kis nemzet az, amelynek léte szüntelen kockán forog, bármelyik pillanatban eltűnhet a föld színéről, s amely tudatában van mindennek. A francia, az orosz, az angol általában nem latolgatja, fennmarad-e a népe.” Csoóri vitázik ezzel a definícióval, Kundera diagnózisát nem tartja helyesnek, így fogalmaz: „Ezt a Kundera által megfogalmazott érzést a történelem növelte föl bennünk, idestova négyszáz esztendeje, szinte az életöszön ikertársaként, s minél világosabb ennek a lehetőségnek a tudata, annál kevésbé beszélhetünk a föltételezett zavarról.”⁷ *Ismerős fogalmak háttere* című esszéjében Csoóri az *identitás* kifejezésből indul ki, és úgy látja, ez a fogalom folyamatos alakváltozásra kényszerült Közép-Európában: „a lélektantól a történelemig tántorog, a politikától az erkölcsig és kultúráig, miközben feszült, ugrásra kész.”⁸ Nem mindegy azonban – és itt polemizál a költő

Kundera álláspontjával –, hogy az azonosságtudat a nemzettel vagy az állammal történő azonosulásban gyökeredzik. A kettőt Csoóri markánsan különválasztja, hiszen – mint írja – a függésben élő országoknál más a politikai kategóriába sorolt *állam*, s más a *nemzet*, mely utóbbi történelmi képződmény.⁹ A nemzet eszméje a költő hite szerint a megmaradás záloga volt azokban a szabadsághiányos időkben, amelyek meghatározták a történelmünket. A nemzetre kulturális értéknek tekint, a romlása akkor érhető tetten, ha az államiság „oda-tolakodik otrombán a nemzet szelleme elé.”¹⁰ Csoóri úgy látja, hogy a közép-európai nemzetek múltjuk, vallásuk, európaiságuk és szenvedéseik révén – függetlenül a jelenlegi áldatlan állapottól¹¹ – összetartoznak.¹² Ennek az összekapcsolódásnak pedig e népek közös – drámai – sorsa ad hátteret.¹³ A nemzet – amely gondolkodásmód és érzelmek szövevényes rendszere – adja ezen népeknek azt a belső függetlenséget, saját szellemet, amely az államtól eltérően nem vehető birtokba, s az egyéntől eltérően nem elidegeníthető. És miután ezeknek a népeknek az előbbi jelenséggel sűrűn meg kellett birkóznuk, a nemzet eszméje az, amely megtartó erőt jelent, és amelynek jelentőségét a történelmi különbségek miatt Nyugat-Európában (talán) kevésbé ért(ékel)ik.

⁴ Uo. 20.

⁵ Németh László: Középeurópa. *Tanu*, 1932/1, 130.

⁶ Kundera, Milan (1929–2023) cseh író-költő. Csoóri Sándor kortársa, akit a kommunista rezsim publikációs tilalommal sújtott. Az 1970-es években Franciaországba emigrált, ahol később tanári állást és francia állampolgárságot kapott.

⁷ Csoóri Sándor: *Készülődés a számadásra*. Budapest, Magvető Kiadó, 1987, 338.

⁸ Uo. 337.

⁹ Uo. 338.

¹⁰ Uo. 339.

¹¹ Csoóri Sándor a határon túli magyarság sorsát szíven viselő értelmiségiként vált szószólójává az elnyomott, kisebbségben élő honfitársainak. A kisebbségbe került magyarok helyzetére utal akkor, amikor a *jelen* körülményeket vizsgálja.

¹² Monostori Imre: „Értelmiségi és paraszt ugyanabban a körben...” Csoóri Sándor esszéinek világa. *Tiszatáj*, 1995/12., 71–73. vö. Elek Tibor: „Amikor írok, szabad vagyok”. Csoóri Sándor irodalomszemléletéről. *Kortárs*, 2017/6., 47–51., Zelei Miklós: Műkritika és országbírálat. *Új Könyvpiac*, 2003/1–2., 13.

¹³ Ebben Csoóri Sándor szerint a magyarok élenjárnak.

Kundera egy másik munkájában, *A nevetés és felejtés könyve* című írásában a következőképpen fogalmaz: „A nemzeteket úgy likvidálják – mondta Hübl –, hogy legelőször elveszik az emlékeztüket. Megsemmisítik könyveiket, műveltségüket, történelmüket. És valaki másféle könyveket ír, más műveltséget nyújt, más történelmet gondol ki nekik. A nemzet aztán lassan nem érti jelenét, és elfelejti múltját.”¹⁴ Ez a tézis alapjaiban határozta meg Csoóri Sándor munkásságát is. Elég, ha csak a *Félig bevallott élet* című esszéjére gondolunk, amelyben – többek között – arról ír, hogy szokássá vált: kevesebbet mondunk a valóságnál, nehogy valami veszélybe sodorjunk a lehetséges meglévőt. Ez pedig csak félig elmondott igazságokhoz, félismerethez, félig feltárt dolgokhoz vezet.¹⁵ Hiányzik a közeg, amely megadja a szabadságot ahhoz, hogy ki lehessen mondani, le lehessen írni a valóságot. A korlátozott tájékozottság problémáját másik – cenzúrázott – esszéjében, az *Egy nomád értelmiségi* című írásában is kifejti: „S mikor úgy tetszik már, hírmorzsákból, hírszilánkokból, hírcserepekből következtetni tudunk a teljesebb valóságra: a részletekből az egészre, kiderül, hogy az egész még a részleteknél is homályosabb, mert amit mi valóságos politikai földmozgásnak, földlökésnek hittünk, nem egyéb, mint a hatalomban levő politikusok néma lökdösődése.”¹⁶

A múlt megismerésének hiánya legmarkánsabban *A magyar apokalipszis* című Csoóri-esszében nyilvánul meg, amelyben

a második magyar hadsereg doni katasztrófáját, illetve annak kibeszéletlenségét és ebből fakadó feldolgozatlanságát ajánlja az olvasó figyelmébe. A nemzeti önismeret szempontjából vizsgálja azt a hiányt, hogy ennek a tragédiának az elgyászolása nem történt, nem történhetett meg, megemlítve, hogy az ott életüket vesztett és megsebesült emberek emléke, megítélése egy ideológiavezérelt történelemhamisítás áldozata lett. Csoóri egy ismerősének példájával él írása végén: „Köztük az a jobbágykalapos tanyasi ember, aki lefagyott lábujjai miatt sántítva jár az esőharmatos fűben, s ha röstelkedik is gyávasága miatt, belül nyugodt: nemcsak az igazat hallgatta el, hanem a tényeket is. A szörnyűségeket egyedül élte át, egyedül hordozza negyven éve, egyedül is akarja a föld alá vinni.”¹⁷

RENDEZNI VÉGRE KÖZÖS DOLGAINKAT...

Csoóri *A félig bevallott élet* című, 1982-ben megjelent esszégyűjteményének részeként szerepel egy hosszabb beszélgetés Bertha Bulcsúval (*Egyetlen indulás*), amelynek eleje Közép-Európa országainak jelentőségéről szól. Úgy fogalmaz, hogy két olyan pontja van a világnak, ahol – tekintve, hogy mennyire relativizálódtak azok a fogalmak, amelyek a haladás, a sivárság vagy éppen a történelem megítélésével kapcsolatosak – értik azt, hogy nyugat és kelet mit jelent az emberiség szóhasználatában: Közép-Európa és Dél-Amerika. Közép-Európára fókuszálva Csoóri úgy látja, hogy e régió

országai anyagilag ugyan nincsenek Nyugat-Európa szintjén, mégis mintha szellemileg, kulturális fronton előbbre járnának: „Gondolj csak a lengyel, a cseh, a magyar film, költészet, próza élénk korszakaira, a szovjet kisregényekre, novellákra. Hozzájuk hasonlítva a nyugatinak nevezhető új hullámok filmben is, és regényben is fáradtabbak voltak.”¹⁸

Az *Utazás, félálomban* című prózakötete 1974-ben jelent meg, ebben az azonos című esszé hosszabban tárgyalja a közép-európai létélményt. Csoóri írásában egy fikatív nemzetközi költőtálatákozóra utazik Strugába, s napok óta tartó kialvatlan állapotában elmélkedik – többek között – a közép-európai régió történelmi megpróbáltatásairól, kisebbségi érzéseiről. Ez utóbbi kapcsán úgy fogalmaz, hogy a megkésettség gondolata uralja e régió társadalmának tudatát, itt az emberek irigylükedve tekintenek a nyugatra, hiszen „Ott virágzó életforma, itt kivirágzó nyöszörgések. Ott lenyűgöző, tékozló székesegyházak, erre mifelénk istenig szökő gótikus káromkodások.”¹⁹ Ezzel együtt a költő időközben arra is ráeszmélt – saját példáján értette meg –, hogy amíg a közép-európai ember ismeri a nyugat irodalmát, történelmét, addig a kelet-európai térség művészete, történelme ismeretlen maradt a nyugat számára.²⁰ Csoóri megemlíti, hogy e régió „szenvédés-fölhalmozódása” a századfordulótól kezdve mindenképpen nagyobb, ami a tisztánlátás szempontjából előnyt jelent a nyugatihoz

¹⁴ Kundera, Milan: *A nevetés és a felejtés könyve*. Ford.: Zádor Margit. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2002, 201–202.

¹⁵ Csoóri Sándor: *A félig bevallott élet*. Budapest, Magvető Kiadó, 1982, 284.

¹⁶ Csoóri i. m. 1987, 36.

¹⁷ Csoóri i. m. 1982, 431.

¹⁸ Uo. 302.

¹⁹ Csoóri Sándor: *Utazás félálomban*. Budapest, Magvető Kiadó, 1974, 219.

²⁰ Uo. 225.

képest.²¹ Ez a szenvedés („belterjesebb nyomorúság”) – a költő itt példaként az Amerikai Egyesült Államokat említi – irigységet vált ki a nyugatiakból, hiszen, mint írja, a viszontagságok közepette a kelet-európai kisleányok számára a kultúrába való kapaszkodás jelentette a túlélést. Az esszé kitér a magyarság Kárpát-medencei, történeti okokból is megterhelt helyzetére, amelyet – az itt élő népek közötti állandó feszültségekkel összefüggésben – a magyarként való utazás kényelmetlenségének bemutatásával érzékeltet az író. „Régen ti akartátok eltüntetni lábnyomainkat, nem sikerült, majd mi most megmutatjuk, hogyan kell alapos munkát végezni”²² – jegyzi meg baljóslatúan. Úgy véli, ami a terület népeit összehasonlítja, az a kultúra mellett a közös szenvedéstörténet és a közös reményre alapozott történelem, de sajnos a hétköznapiakban a népek közötti etnikai konfliktusok széthúzást eredményeznek. Nehezményezi, hogy amíg a magyarok által a nemzetiségek kárára elkövetett sérelmeket számba tudjuk venni, addig ez fordítva nincs így: a trianoni békediktátum óta elszenvedett hátrányok nem ismertek. Egy, a magyar anyanyelve miatt megbüntetett gyerek történetéből kiindulva jut el írásának végére odáig, hogy ideje lenne a közös nevezőt, a békéltető mondatokat keresni, és a közös jövőt együtt formálni. „[S]zinte a kelet-európai közérzet leltárfelvétele ez az esszé – az »odaadás és elítélés« egyensúlyában szembesítve a világtávlatokkal – írja Görömbei András. – Megcsillan benne az a reménység is, hogy »ez

a Nyugat-Európától elütő másik Európa« mégis kiléphet másodhegedűsi szerepéből, kulturális és érzelmi tartalékai, emberi érzékenysége megóvhatják attól, hogy elveszítse emberi jellegét.”²³

Csoóri a régió közös szenvedéstörténetét máshol is említi. „[A] huszadik század legtöbb, legtöbb és legváltozatosabb testi-lelki szenvedését Kelet-Európa és Közép-Európa népeinek kellett végigélniük – olvasható a nyolcvanas évek derekán írt *Antigoné megfakult arca* című esszéjében. – Forradalmakat, nyaklónélkül, s ellenforradalmakat ugyanígy. Két háborút egymás után, fogolytáborokat, haláltáborokat, gázkamrát, éhezést, Trianonokat, Versailles-okat, megszállásokat, tetveket, tifuszt, politikai elnyomást évtizedekig s a szorongásos remény hideg és meleg végleteit.”²⁴ Úgy látja, hogy a közép- és kelet-európai országokban az írásbeliség *elhalványult*, a térség igazi lelkülete inkább a szóbeliségben nyilvánulhat meg, amelyben nyilván nagy szerepe volt a szólásszabadság korlátozásának. Később ismét megemlíti, hogy amíg Amerika és Nyugat-Európa számára „érzelmi behozatalra, kínokon, nélkülözéseken, lemondásokon edződött emberi kapcsolatokra van szüksége,”²⁵ addig Közép- és Kelet-Európa számára a megszenvedett emberi értékek kifejeződését elősegítő szabadságra.

Említett írásaiban Csoóri Sándor hangsúlyozza, hogy a térség sorsközösséget alkot, amelynek kohéziós erejét a közösen átélt szenvedések jelentik, a megpróbáltatások ugyanakkor megedzették

annyira ezeket az országokat, hogy ebből erőt is tudnának meríteni. Az egymásra utaltság jelentőségét hangsúlyozza, miközben, mint írja, a kisebbségi magyarság helyzete és az ebből fakadó konfliktusok megnehezítik azt a fajta közös nyelvet, amely kívánatos volna.

Közép-Európát elsősorban kulturális egységként szemléli – nem pedig politikai képződményként vagy földrajzi fogalomként –, amelyben a népi kultúrára mint szintetizáló, a térség népeit egymáshoz közelebb hozó tényezőre tekint. Ezért is tartotta fontosnak a *bartóki modell* szemléletének meggyökereztetését az irodalomban.

A BARTÓKI MODELL ÚJTÁN

„Csak tiszta forrásból” – jól ismert zárómondata ez a *Cantata Profana* című zeneműnek, Bartók Béla alkotásának, amely a zeneszerző, népdalgyűjtő művész egyfajta ars poeticájaként is felfogható. Bartók az archaikus gyökérzetű népzene gyűjtötte, maga a *Cantata Profana* is a Duna-menti népek folklórvilágára épült, és – bár az általa tervezett sorozat többi része végül nem készült el – e kórusmű a közép-európai népek egymásra utaltságának a szimbóluma lett. A bartóki modell az ősi magyar, Kárpát-medencei és keleti folklórt hozta szintézisbe a modern és egyetemes művészettel.

Csoóri Sándor az irodalom világában ennek a szemléletnek, ha nem is az első, de az egyik követője volt. Ő maga is úgy látta, hogy „a magyar népballadában

²¹ Uo. 228.

²² Uo. 231.

²³ Görömbei András: *Csoóri Sándor*. Pozsony, Kalligram Kiadó, 2003, 192.

²⁴ Csoóri Sándor: *Nappali hold*. Budapest, Püski, 1991. 13–14.

²⁵ Uo. 20.

kezdettől megbújnak a szimbolizmus, a szürrealizmus és az avantgárd csírái.”²⁶ Görömbei András Csoóri vonatkozó esszéit vizsgálva így írt erről a szemléletről: „Csoóri világképi modellje a bartóki szintézis, a bartóki minta. Eredetisége elsősorban abban van, hogy ezt a 20. század második felének viszonyai között igyekszik következetesen megvalósítani. A Bartók által a zenében megteremtett szintézist világ-szemléleti modellé, önismereti kultúrává fejleszti. Esszéi egy új egyetemességhez megalapozásának építőkövei. Ez az új egyetemesség hivatott arra, hogy a nemzet, de tágabban Közép-Kelet-Európa szellemi életének organizátora legyen, s szellemi értelemben végképp kiemelje ezt az Európát a másik Európa, a Nyugat »másodhegedűsi« szerepéből. Ez az új összegző metafora a bartóki modell, de teljes világképpé növesztve művészi határokon túl is érvényes, általános értelemben emberi magatartáslehetőség.”²⁷

Csoóri a bartóki modell lényegéről is ír *Tenger és diólevél* című nagy ívű, világképösszegző esszé-regényében. Az itt kifejtett kultúrmodell célja – a népművészet újraértelmezésével –, hogy szintetizálja a népit az európaival.²⁸ Bartók már említett kifejezésére hivatkozva fogalmazza meg ennek kapcsán, hogy „mi, huszadik századi emberek, mindnyájan elvarázsolt szarvasfiak vagyunk. Régiek nem maradhatunk, de az új világ lekenyerező szavát se hallhatjuk meg ellágyulva.

A varázslat nyűge alatt is egyetlen megőrző eszménk lehet: vissza kell hátrálnunk a tiszta forrásokhoz.”²⁹ A bartóki értelemben vett „tiszta forrás”-ról azt írja, hogy az a minden emberben meglévő, a *mindenséget érzékelő ösztönvilág*.

A *Tenger és diólevél* lapjain ír arról is, hogy a sztálini rendszerben eltöltött idő, az itt megélt abszurdítások megerősítették a testvérnépek kelet-európaiságát, hiszen ebben a rendszerben *tenyeres-talpas* valóságélményhez jutottak.³⁰ Az *Annak van sok műfaja, akinek sok gondja van* című interjúbán a szerző arra a felismerésre helyezi a hangsúlyt, hogy a kelet-európai népek erőteljes és máig élő hagyományai sajátos módon járulnak hozzá az egyetemes kultúrához. Mint írja, számára a cseh, a lengyel és a magyar film, vagy akár a lengyel dráma, a szovjet vagy a jugoszláv irodalom izgalmasabb, mint például a francia. Ennek okaként azt jelöli meg, hogy az elmúlt évtizedek korszakos eseményei itt halmozódtak fel; itt sűrűsödött össze annyi szenvedés és szenvedély, amely már kultúrateremtő erővé vált.³¹

A NÉPI TÁBOR ÉS KÖZÉP-EURÓPA

Csoóri Sándor – aki számos írásában szót emelt a kisebbségi magyarok helyzete miatt – a régió elszenvetett traumáira tekintettel sorsközösségként látta a közép-európai térséget. Felhívta a figyelmet a történelmi emlékezet hiányának veszélyeire,

különösen a nemzeti önismeret szempontjából, és hangsúlyozta az itt élő népek kulturális egységének jelentőségét, amelynek alapját a közös gyökerű folklórban és népművészetben látta. Az államiság és az intézményi keretek helyett a nemzeti elvet, a nemzeti kultúrát és a nyelvet tartotta elsődleges védelemnek – úgy a magyarság, mint a régió más népei számára.

Természetesen nem Csoóri Sándor³² volt az egyetlen, aki az ún. népi tábor tagjai közül élénken gondolkodott és írt erről a kérdéstről. Csurka István *Közép-Európa a hó alatt* című írásában³³ például úgy fogalmaz, hogy „A magyarság [az] egyik európai nép, egy a sok közül, amelyik a maga kultúrájával, sokszor vére hullatásával, munkájával hozzájárult ennek a megrekedt, másodrendűségbe lenyomott földrésznek az életéhez, kultúrájához, megkülönböztető sajátosságainak a kialakításához.”³⁴ Valamivel később kifejti: a Közép-Európában élő nemzetek erkölcsi válságba, nemzeti bénultságba jutottak, amely betegség könnyen átragadhat azokra a nemzetekre, amelyek egyelőre zavartalanul „csinálják” saját történelmüket. Közép-Európa ugyanis a szovjet birodalom részévé vált; ennek kapcsán Csurka is Kundera írását idézi: „Az osztrák birodalom lerombolása után odalett Közép-Európa várfala. Auschwitz lesöpörte róla a zsidó nemzet – mintha a lélek szállt volna ki belőle. Aztán kitépték Európából. Megvan-e még Közép-Európa?

²⁶ A bartóki modell folytatója. <https://irodalmijelen.hu/2019-okt-25-2045/bartoki-modell-folyatatoja> (Utolsó letöltés: 2026. július 19.)

²⁷ Görömbei i. m. 2003, 84.

²⁸ Görömbei András: A jövő szökevénye. *Bárka*, 2010/1, 9–12.

²⁹ Csoóri Sándor: *Nomád napló*. Budapest, Magvető Kiadó, 1978, 367.

³⁰ Uo. 386.

³¹ Csoóri Sándor: *Az elhalasztott igazság. Beszélgetések 1971–2010*. Budapest, Nap Kiadó, 2011, 39.

³² Kiss Gy. Csaba Közép-Európa képét a folyóiratban Mészáros Andor tanulmánya vizsgálja.

³³ Csurka István: Közép-Európa a hó alatt. *Új Látóhatár*, 1987/2, 163–176.

³⁴ Uo. 166.

Megvan, a megjelent művek és felbuzgó forradalmak azt mutatják, »nincs még veszve«! Hanem, ha élni azt jelenti, hogy ott élünk szeretteink égő tekintetében, akkor Közép-Európa nincs már meg. Hogy egészen pontosak legyünk: hőn szeretett Európájának a szemében Közép-Európa a nagy szovjet birodalom része. Semmi más.³⁵ Csurka 1956-ra úgy gondolt, mint annak esélye és egyben tragédiája, elmulasztása, hogy a magyarság felzárkózzon Európához, közeledjen a Nyugathoz. Közép-európai viszonylatban pedig még rosszabb lett a magyarság helyzete, hiszen felrajzolta a renitens magyar nép képét, amely nacionalista, így vele szemben bármely eszköz megenyedett, minden magyarellenesség igazolható.³⁶ Ráadásul – írja Csurka – a központ, azaz Moszkva számára kifejezetten hasznos, hogy az általuk bekebelezett Közép-Európa területén élő népek egymással vannak elfoglalva, míg utóbbiak számára ez tragédiával ér fel, hiszen ez eredményezi e régió további hanyatlását. A közép-európai népek tragédiájában nincs különbség, a környező népek – függetlenül magyarellenos politikájtól – ugyanúgy vesztesei az eseményeknek, mint a magyar, amely mindössze az 1956-os forradalom karakterének robbanásszerűségében különbözött a többitől.³⁷ Ezzel összefüggésben úgy fogalmaz: a magyar lett az egyébként kulturális közösségben

élő, „együttlélegző” régió első áldozata.³⁸

Für Lajos történész több írásában is foglalkozik a magyarság Kárpát-medencei létével, valamint a közép-európai népek viszonyával, köztük a magyarság helyzetével.³⁹ Egy 1989-ben készült interjúban ő is úgy fogalmaz, hogy az országot vissza kell vezetni Európába, ahová 1948–49-ig tartottunk is, illetve hangsúlyozza, hogy akár egy (kis) lépcső is lehetünk Nyugat és Kelet között, megfelelő politikai és gazdasági rendszer kiépítése esetén.⁴⁰ Egy jóval korábbi tanulmányában (*Hazánk Kelet-Európa*) a két térség, Kelet és Nyugat eltérő fejlődéséről ír, megállapítva, hogy a két terület nemcsak földrajzi fogalomként értelmezendő, hiszen ezek történelmi tartalmakkal telítődtek.⁴¹ Érdeklődésének középpontjában a kelet-európai népek nemzeti küzdelmei állnak, az őket körülvevő nagyhatalmak – az Orosz Birodalom, a Török Birodalom, a Német Császárság és a Habsburg Birodalom – gyűrűjében. Für Lajos – Baráth Tibor koncepcióját ismertetve – fejti ki, hogy a tanulmányában „Kelet-Európának” nevezett régió országai állandó küzdelmet folytattak keleti és nyugati szomszédaikkal, legújabbban német és orosz nyomás alatt szenvedtek; s hogy e régió tájainak közös sajátossága a paraszti-agrárius jelleg, illetve a nemzeti polgárság hiánya. Für Lajos itt olyan kiegészítést tesz, amelyet korábban

Csoóri Sándor kapcsán is érintettünk: utal Bartók Béla és Kodály Zoltán közös tapasztalatára, akik e népek zenéjében azokat a közös jegyeket azonosították, amelyek kulturális összetartozásukra utalnak.⁴² Arató Endre könyvéből⁴³ kiindulva állapítja meg, hogy e térség sajátossága, hogy a feudalizmust lebontani szándékozó nemzeti mozgalmak – a nyugati-tól eltérően – nem gazdasági-társadalmi, sokkal inkább nyelvi-kulturális vonalon indultak meg, így e folyamatok zászlóshajói írók, költők és tudósok lettek.⁴⁴ Tanulmánya végén a történész megjegyzi, hogy a kelet-európai ságnak nem kell szükségszerűen szorongást vagy szégyenérzetet szülnie – amely egyes összehasonlításokból fakadhat –, sokkal inkább méltóságot, büszkeséget kellene jelentsen. „Kelet-Európa ugyanakkor, épp sajátos helyzete folytán, olyan elszánt, hősi, mert az egyes népek önerejét többszörösen felülmúló, tehát fölemelő küzdelmeknek is színtere volt, amilyenekkel a világnak kevés más szöglete büszkélkedhet. S a küzdelmek hevében-tüzében, szellemi és anyagi síkon egyaránt, olyan maradandó eredmények is születtek, amelyek nélkül az európai, így az emberi civilizáció és kultúra nemcsak szegényebb, de egyenesen félkarú lenne.”⁴⁵

³⁵ Uo. 171.

³⁶ Uo. 173.

³⁷ A többi ország hasonló megmozdulásai kapcsán Csurka úgy véli, azokban volt önkorlátozás.

³⁸ Uo. 182.

³⁹ A történész 2010-ben kiadott, több különálló írást tartalmazó kötetének címe is árulkodó. Für Lajos: *Kárpát-medencei létünk a tét*. Budapest, Kairosz Kiadó, 2010.

⁴⁰ Für Lajos: *Szabadon szeretnénk sírni*. Budapest, Püski, 1993, 448.

⁴¹ Für Lajos: *Hazánk Kelet-Európa*. *Tiszatáj*, 1973/5, 63.

⁴² Uo. 65.

⁴³ Arató Endre: *Kelet-Európa története a XIX. század első felében*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.

⁴⁴ Für i. m. 1973, 66.

⁴⁵ Uo. 69.

Bukovszky László

Duray Miklós és a csehszlovák pártállam titkosszolgálat

DURAY MINT CÉLSZEMÉLY

Duray Miklós az 1989-es rendszer-változást megelőző időszakban a szlovákiai magyar kisebbség meghatározó ellenzéki szereplője volt, akinek közéleti és jogvédő tevékenysége az 1960-as évek közepéig vezethető vissza. A szocialista Csehszlovákiában zajló desztalinizációs folyamat a feltörekvő szlovákiai fiatal magyar értelmiség körében optimizmusra adott okot. Az 1945 utáni időszakban ekkor nyílt először lehetőség arra, hogy – még ha korlátozott keretek között is – artikulálják társadalmi és kisebbségi igényeiket. Ezen politikai-társadalmi olvadás eredményeként indult el 1964 tavaszán az az országos ifjúsági klubmozgalom, amelynek egyik főszerzője maga Duray Miklós volt. E klubok nem csupán kulturális funkciót láttak el, hanem az alternatív politikai diskurzus színtereivé is váltak, és több esetben megkérdőjelezték a párt hivatalos nemzetiségi és kultúrpolitikáját. Duray 1967-ben került a csehszlovák politikai rendőrség (*Štátna bezpečnosť, ŠtB*) látókörébe a Pincben megrendezett országos művelődési tábor kapcsán. Az állambiztonság a hálózati személyek jelentései révén részletes információkkal rendelkezett

a rendezvény programjairól és az ott megfogalmazott kritikus társadalmi állásfoglalásokról.

Az átmeneti politikai liberalizáció hatására Durayt 1966 decemberében a Csemadok (Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete, majd Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kulturális Szövetsége) Központi Bizottságának tagjává, majd 1968-ban a Csemadok KB Elnökségének tagjává választották. Duray a közéleti struktúrák megújítását elsősorban a fiatal magyar értelmiség mobilizálásán keresztül tervezte megvalósítani. Egy önálló, szlovákiai magyar országos ifjúsági szervezet megalakításának törekvéseit azonban ellehetetlenítette a Varsói Szerződés tagállamai csapatainak 1968. augusztus 21-i katonai intervenciója, valamint az azt követő, Gustáv Husák nevével fémjelzett konszolidáció, az ún. *normalizáció*. A megváltozott politikai viszonyok következtében Duray 1969 novemberében lemondott a Csemadok KB Elnökségében betöltött tisztségéről, majd 1970-ben a kulturális szövetség Központi Bizottságából is kizárták.¹

A husáki normalizáció első éveiben Duray Miklós közéleti jelenlétét is háttérbe szorították. Ebből az időszakból származó tevékenysége a források hiányában kevésbé dokumentált. Önéletrajzi visszaemlékezéseiben Duray úgy fogalmazott, hogy 1970-től kezdődően visszavonultan élt, és nem folytatott politikai vagy közéleti aktivitást.² Ennek ellenére az állambiztonság 1974 júniusának elején „*Geológ*” (magyarul: „*Geológus*”) fedőnévvel operatív megfigyelési dossziét nyitott rá, mint ellenőrzött személyre, a „magyar (politikai) pártok” elnevezésű problémakör keretében.³ Az ŠtB négy év elteltével megszüntette Duray időszakos megfigyelését, a dossziét lezárta és archiválta.⁴ Ez az intézkedés az állambiztonsági felderítés és a kiépített ügynöki hálózat akkori hiányosságaira utal, mivel az 1977–1978-as esztendő fordulópontra jelentettek a csehszlovákiai, és ezen belül a szlovákiai magyar ellenzéki mozgalmak történetében. 1977-ben Prágában megalakult a Charta '77 polgári jogi mozgalom, és ugyanebben az évben jelent meg Janics Kálmán

¹ Popély Árpád: *1968 és a csehszlovákiai magyarság*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2008, 93., 143., 232–233., 251–252., 325., 336.; Uő: *Fél évszázad kisebbségben. Fejezetek a szlovákiai magyarság 1945 utáni történetéből*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2014, 227–252.

² Duray Miklós: *Kutyaszorító*. New York, Püski-Corvin, 1983. <https://duray.sk/1983/08/kutyaszorito-a-teljes-koenyv/10/> (Utolsó letöltés: 2026. 08. 11.)

³ Lásd az Állambiztonság Pozsonyi Kerületi Parancsnoksága operatív nyilvántartásának idevágó 15853 szám alatti bejegyzését: <https://www.upn.gov.sk/projekty/regpro/zobraz/?typ=kraj&kniha=65&strana=94&zaznam=59785> (Utolsó letöltés: 2026. 08. 11.).

⁴ Uo.

A fiatal Duray Miklós.

Forrás: <https://duray.sk> (Utolsó letöltés: 2023. 04. 04.)

A csehszlovákiai magyar nemzeti kisebbség című, történelmi jelentőségű tanulmánya a müncheni *Új Látóhatár* folyóiratban.⁵ Ez az írás – amely Janics politikai meghurcoltatásának kezdetét jelentette – volt az első olyan, Csehszlovákián belülről megfogalmazott kritikai reflexió, amely a pártállami időszakban nyíltan rávilágított a szlovákiai magarság helyzetére. Janics ugyancsak 1977-ben fejezte be *A hontalanság évei* című történelmi monográfiájának kéziratát.⁶ Ezzel párhuzamosan, 1978 tavaszán Duray Miklós és néhány szlovákiai magyar értelmiségi – a kormánzatnak a nemzetiségi oktatási intézmények tanítási nyelvének tervezett korlátozására reagálva – megalakította a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságát. Az illegális szervezet az év tavaszán kiterjedt petíciós hullámmal tiltakozott a tervezett oktatási reform ellen. Az állambiztonsági szervek kezdetben csupán reaktív módon követték a magyar kisebbségen belül elindult

társadalmi mobilizáció jeleit. A kialakult helyzetre reagálva 1978 nyarán a belügyminiszter első helyettese parancsban rendelte el a „magyar burzsoá nacionalizmus” jelenségének országos szintű felmérését és felderítését. A szeptember végére elkészült összegző jelentés részletes képet adott a magyar kisebbségen belüli kritikus közhangulatról, valamint azon személyekről, akikhez ez országos viszonylatban köthető volt. Bár a jelentés tizennégy szlovákiai magyar közéleti szereplőt nevesített, Duray Miklós nem szerepelt közöttük.⁷ Ez a körülmény azt igazolja, hogy az állambiztonság ebben a fázisban még nem azonosította a Jogvédő Bizottság tényleges irányítóit és annak illegális tevékenységét.

Az állambiztonsági nyilvántartások adatai alapján a politikai rendőrség 1978 végén vagy 1979 elején már olyan releváns információkkal rendelkezett, amelyek igazolták, hogy a tervezett oktatási reform elleni tiltakozó akciók mögött Duray Miklós állt. Ezt bizonyítja, hogy a korábban említett, „Geológ” fedőnevű operatív dossziét 1979 februárjának elején újranyitották, és a célszemély megfigyelését ismételten elrendelték. A Duray tevékenységéről szerzett újabb adatok alapján az ügy minősítését április elején úgynevezett *szignál-dosszié*ra (szlovákul: *Signál*) módosították, majd május elejétől Durayt *ellenséges személyként* (szlovákul: *nepriateľská osoba* – NO) regisztrálták a hatóságok. Az ŠtB a „Signál” típusú operatív dossziékat kifejezetten azzal a céllal nyitotta meg, hogy felderítse, ellenőrizze és dokumentálja a célszemélyek

feltételezett államellenes tevékenységét. Bár Duray tevékenységét ekkor még formálisan nem minősítették államellenes bűncselekménynek, a rendszer ellenségeként való nyilvántartásba vétele (1979. május 3.) óta a korábbinál lényegesen intenzívebb hatósági figyelmet kapott.⁸

A Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága 1979 májusában, a nemzetiségi alkotmánytörvény elfogadásának tizedik évfordulója alkalmából átfogó dokumentumot adott ki *Emlékirat a csehszlovákiai magyar kisebbség helyzetéről* címmel, amelyben szisztematikusan összegezte a magyar kisebbséget ért jogsérelmeket. Duray a memorandumot eljuttatta a legfelsőbb állami és pártvezetőknek, valamint a Charta '77 polgárjogi mozgalom képviselőinek is. Az emlékirat terjesztését követően, július végén a hatóságok széles körű nyomozást és őrizetbe vételi hullámot indítottak a Jogvédő Bizottság feltételezett tagjaival szemben. Noha a bűncselekmény gyanúját a nyomozás során egyik érintettel szemben sem sikerült jogilag bizonyítani, Duray Miklóst a hatóságok hivatalos írásbeli megrovásban, figyelmeztetésben részesítették.

DURAY MIKLÓS ELSŐ LETARTÓZTATÁSA

A Duray Miklóssal és a feltételezett társaival szembeni fellépés érdekében az ŠtB mozgósította a „magyar nacionalizmus” elhárítási vonalán foglalkoztatott hálózati személyeket. 1979-ben a nyugat-szlovákiai kerületi parancsnokság

⁵ Janics Kálmán: A csehszlovákiai magyar nemzeti kisebbség. *Új Látóhatár*, 1977/6, 523–537.

⁶ A kézirat nyomtatásban először 1979-ben jelent meg Illyés Gyula előszavával. Janics Kálmán: *A hontalanság évei. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után, 1945–1948*. München–Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1979.

⁷ Archiv Ústavu pamäti národa Bratislava (a továbbiakban AÚPN), fond XII. S FMV Bratislava, inv. č. 33.

⁸ A CsMKJB-nak első dokumentuma *A szlovákiai magyar iskolák elsoványosítása* címmel a Münchenben kiadott *Új Látóhatár* c. lapban, 1979 nyarán jelent meg. *Új Látóhatár*, 1979/1–2, 106–110.

alárendeltségében tizenkét ügynök (szlovákul: *agent* – A), egy ügynökjelölt, valamint tizenkét bizalmi személy (szlovákul: *dôverník* – D) kapott feladatot a magyar nemzetiségi körökből származó kritikai hangok felderítésére. Az állambiztonsági szervek elsődleges célja a Jogvédő Bizottság tevékenységének feltérképezése, dokumentálása, valamint annak belső megosztása, bomlasztása volt.

Duray 1979 közepétől állandó állambiztonsági felügyelet alatt állt. A vele, illetve a bizottsággal kapcsolatban lévő személyek közül többen a pártállam titkosszolgálatának látókörébe kerültek: a hatóság egyeseket operatív megfigyelés alá vont, másokat beszervezett a hálózatba. Kronológiai sorrendben az elsőként beszervezett hálózati személy az „Archivár” (magyarul: „Levéltáros”) fedőnéven nyilvántartott Varga Sándor volt,⁹ akit a „Lipa” (magyarul: „Hárs”) fedőnevű Szőke József,¹⁰ végül pedig a „Horizont” (magyarul: „Látóhatár”) fedőnév alatt regisztrált Püspöki Nagy Péter¹¹ követett. A hálózati személyektől nyert információk alapján elrendelték Duray szoros megfigyelését, amely magában foglalta a telefonlehallgatást, a postai küldemények ellenőrzését, valamint a konspiratív utcai megfigyelés alkalmazását is.

Felvétel Duray Miklós megfigyeléséről (Prága, 1980. április). 1979 közepétől állandó állambiztonsági felügyelet alatt állt. Forrás: Archiv bezpečnostních složek (Praha) / Állambiztonsági Szolgálatok Levéltára (Prága).

1981 őszére az állambiztonság Duray jogvédő tevékenységét már a hatalom számára tolerálhatatlannak minősítette. Miután 1982 tavaszán Párizsban megjelent a Jogvédő Bizottság *Jelentés a csehszlovákiai magyar kisebbség állapotáról* című, 9. számú dokumentuma,¹² 1982. június 3-án megindult az első hivatalos büntetőeljárás Duray ellen. A hatóságok házkutatást tartottak a munkahelyén és a lakásán, majd június 3. és július 26. között tíz alkalommal vetették alá kihallgatásnak. November 10-én végül letartóztatták, és államellenes izgatás büntetével vádolták meg. A büntetőeljárás során több tucat tanút idéztek be és hallgattak ki, köztük a járási nemzeti bizottságok oktatási szakosztályainak vezetőit, pedagógusokat, valamint a Duray környezetéhez tartozó értelmiségieket: Janics

Kálmánt, A. Nagy Lászlót, Végh Lászlót, Tóth Károlyt, Gyurgyík Lászlót, Németh Imrét, Koncsol Lászlót, Petőcz Csillát, Vadkerty Katalint, Bodnár Máriát, Püspöki Nagy Pétert, Grendel Lajost és Popély Gyulát. Az eredeti jogi minősítést később politikai utasításra megváltoztatták, és Durayt a köztársaság felforgatásának jóval súlyosabb, szigorúbb szabadságvesztéssel büntetendő tényállásával vádolták meg.¹³

A bírósági tárgyalás 1983. január 31-én vette kezdetét a Pozsonyi Városi Bíróságon. A nyilvános főtárgyalás mindössze másfél napig tartott: a vádirat ismertetése és a tanúvallomások felvétele után az eljárást megszakították. A tárgyalást előbb február 11-re, majd bizonytalan időre elnapolták, végül az eljárást megszüntették, és 1983. február

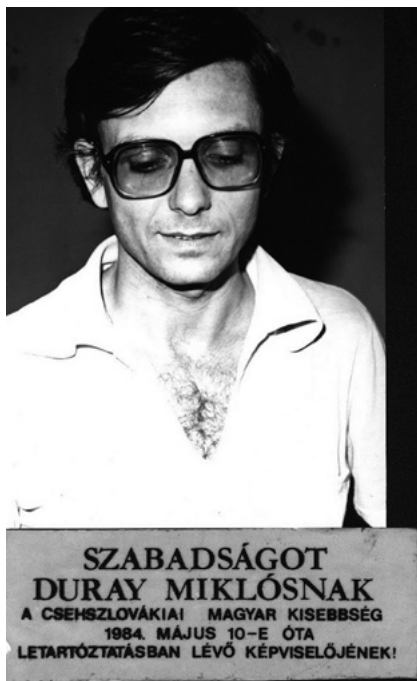
⁹ Varga Sándort az ŠtB Pozsonyi Kerületi Parancsnoksága 1973. június 23-án vette nyilvántartásba ügynöki kategóriában. Lásd <https://www.upn.gov.sk/projekty/regpro/zobraz/?typ=kraj&kniha=64&strana=18&zaznam=58049> (Utolsó letöltés: 2026. 08. 11.).

¹⁰ Szőke Józsefet az ŠtB Pozsonyi Kerületi Parancsnoksága 1977. február 8-án vette nyilvántartásba, mint megfigyelt személyt (PO), majd 1977. július 7-én lett az állambiztonság ügynöke. Lásd: <https://www.upn.gov.sk/projekty/regpro/zobraz/?typ=kraj&kniha=69&strana=89&zaznam=63664> (Utolsó letöltés: 2026. 08. 11.).

¹¹ Püspöki Nagy Pétert az ŠtB Pozsonyi Kerületi Parancsnoksága 1979. december 14-én vezette be az operatív nyilvántartásba 23 859 szám alatt, mint megfigyelt személyt (PO), majd 1983. július 6-án lett az állambiztonság ügynöke. Lásd: <https://www.upn.gov.sk/projekty/regpro/zobraz/?typ=kraj&kniha=73&strana=93&zaznam=67694> (Utolsó letöltés: 2026. 08. 11.).

¹² Lásd Duray Miklós: *Kettős elnyomásban. Dokumentumok a csehszlovákiai magyarság helyzetéről és jogvédelméről 1978-1989*. Pozsony, Madách-Posonium, 1993, 75–139.

¹³ AÚPN, f. KS ZNBS-ŠtB Bratislava, V-16473.

Szabadságot Duray Miklósnak – felhívás. Forrás: <https://duray.sk>

22-én Durayt váratlanul szabadlábra helyezték.¹⁴ Letartóztatása és perbe fogása jelentős bel- és külföldi tiltakozási hullámot váltott ki. A Charta '77 az ország főügyésznél emelt kifogást, míg tíz neves magyarországi közéleti személyiség – köztük Benda Kálmán, Csoóri Sándor, Für Lajos, Hamburger Mihály, Kiss Gy. Csaba és Mészöly Miklós – Gustáv Husák államfőnél és Losonczy Pálnál, a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának elnökénél tiltakozott a politikai eljárás ellen.

A VÉDELMI CSOPORT ÉS DURAY MÁSODIK LETARTÓZTATÁSA

Miközben a szlovák oktatási tárca folyamatosan dolgozott a magyar tannyelvű iskolarendszer szisztematikus szűkítésén,

az ősz folyamán taktikai megfontolásból megalakult a Jogvédő Bizottság szatelliteszervezete, a Szlovákiai Magyar Iskolák Védelmi Csoportja, amely mögött szintén Duray Miklós állt. A Védelmi Csoport Duray szabadulását követően egy éven át jelentetett meg olyan dokumentumokat, amelyek kifejezetten a tervezett oktatási reform ellen tiltakoztak. Annak ellenére, hogy Duray konspiratív módon járt el, és igyekezett ellenzéki tevékenységét a legnagyobb körültekintéssel végezni, az állambiztonság követte a lépéseit. 1983 februárjától kezdve minden tevékenységét dokumentálták a ráállított ügynökök, a „Horizont” fedőnevű Püspöki Nagy Péter¹⁵ és az „Archivár” fedőnevű Varga Sándor¹⁶ jelentései alapján. Az ŠtB ezen információkra támaszkodva határozta meg a célszeméllyel szembeni intézkedéseket. Amikor bizonyossá vált, hogy Duray egy újabb tiltakozó dokumentum tömeges terjesztését tervezi, elrendelték a szoros követését. Ennek során rögzítették, hogy 1984. február 12-én, Losoncon, majd február 15-én, Kassán személyesen adott postára mintegy 600–700 tiltakozó levelet a Szlovákiai Magyar Iskolák Védelmi Csoportja nevében.¹⁷

Ezen bizonyítékok alapján az állambiztonság 1984. május 10-én másodszor is letartóztatta Durayt, és megindította ellene a vizsgálatot. A rendőri akció keretében őrizetbe vették Szarka Katalint, Bodnár Máriát, majd

a következő napon Petőcz Csillát is. A Durayval szemben megfogalmazott kezdeti vád a köztársaság külföldi érdekeinek megsértése és rémhírterjesztés volt. Az újabb letartóztatás jelentős nemzetközi tiltakozást váltott ki: a Nemzetközi PEN Klub amerikai tagozata felhívást tett közzé, Tom Lantos és az Egyesült Államok Kongresszusának további 36 tagja hivatalosan tiltakozott, míg Budapesten, június elején megalakult az úgynevezett *Duray-bizottság*.¹⁸ Csehszlovákián belül a Charta '77 képviselői is felemelték szavukat az eljárás ellen.

A vizsgálati szakaszban a vádiratot két fő pontra alapozták. A köztársaság külföldi érdekeinek megsértését azzal indokolták, hogy Duraynak 1983 elején New Yorkban megjelent a *Kutyaszorító* című műve, Chicagóban a *Tegnap alighanem bolondgombát etettek velünk* című esszégyűjteménye, továbbá a *Gegenstimme* című osztrák lapnak adott interjúiban¹⁹ negatív és valótlan képet festett a szlovákiai magyar kisebbség helyzetéről. A rémhírterjesztés vádját a postai küldemények feladásakor rögzített operatív megfigyelési adatokkal támasztották alá. A vizsgálat negyedik hónapjában a vád minősítését – felsőbb politikai nyomásra – a köztársaság felforgatásának büntettére módosították, ami a Büntető Törvénykönyv értelmében lényegesen súlyosabb szabadságvesztést vont maga után. Duray Miklós egy évet töltött vizsgálati fogságban, majd bírósági tárgyalás és

¹⁴ Popély Árpád szerint maga Gustáv Husák utasítása alapján bocsájtották szabadon Durayt. Popély Árpád: *A (cseh)szlovákiai magyarság történeti kronológiája 1944–1992*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2006, 383.

¹⁵ AÚPN, f. KS ZNB S-ŠtB Bratislava, Op. zväzky, r.č. 23855. Horizont, č.j. OS-00-261/40-AN-84 „RNDr. Mikuláš Duray, zmeny v termínoch rozposlania protestných listov – správa”.

¹⁶ AÚPN, f. KS ZNB S-ŠtB Bratislava, Op. zväzky, r.č. 14110, Archivár, č.j. OS-00260/40-AN-84, „RNDr. Mikuláš Duray, príprava k rozposlaniu protestných listov – správa”.

¹⁷ A Védelmi Csoport 13. dokumentumáról volt szó (Pozsony, 1984. február 12.).

¹⁸ Duray Miklós ügyének háttere. Első tájékoztató levél; Duray ismét börtönben. *Külön-Beszélő*, 1984. július)

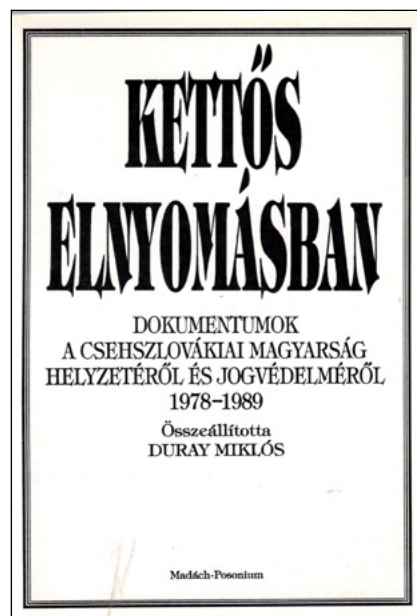
¹⁹ A lap nyári (1983/12.) és őszi (1983/13.) száma kivételesen nagy teret szentelt Duray Miklósnak.

ítélet nélkül, elnöki kegyelemmel szabadult 1985. május 10-én.²⁰ Gustáv Husák államfő döntését Popély Árpád a kiterjedt hazai, magyarországi és nemzetközi tiltakozási hullámnak tulajdonítja.²¹

Szabadulását követően az állambiztonság fokozta Duray ellenőrzését. Mint kiemelt ellenséges személyt, a belső elhárításért felelős prágai Belügyminisztérium X. Csoportfőnöksége 1986 szeptemberének második felében vette át a felügyeletét, és „Kaldera” fedőnévvel úgynevezett kontroll-dossziét (K-dosszié) nyitott rá.²²

Az ŠtB továbbra is a „Lipa”, „Archivár” és „Horizont” fedőnevű hálózati személyeken keresztül ellenőrizte Durayt, miközben a kört egy újabb, „Bal” fedőnevű ügynökkel is kibővítették.²³ Az ügynökök feladata az általános információszerzésen túl arra is irányult, hogy Duray magyarországi látogatásai során dezinformációs eszközökkel diszkreditálják őt.²⁴ A szovjet érdekszférába tartozó pártállamok titkosszolgálatai a rendszerszintű ellenzékkel szemben szisztematikusan alkalmazták az operatív bomlasztás módszertanát. Ennek elsődleges célja az államellenesnek minősített egyéni vagy csoportos tevékenységek megelőzése, illetve felszámolása volt, amelynek részintézkedéseit a célszemélyek lejárata, befolyásolása,

elszigetelése és környezetükről való leválasztása alkotta.²⁵ Ebben a folyamatban az ŠtB szorosan együttműködött a magyar állambiztonsággal a két szolgálat között még 1973 végén aláírt kétoldali megállapodás alapján.²⁶ E keretszerződésre rendszeres időközönként rövid távú, operatív akciótervek épültek. A prágai X. Csoportfőnökség és a budapesti III/III. Csoportfőnökség 1981–1983-as időszakra vonatkozó közös együttműködési tervében kiemelt feladatként szerepelt a „Geológ” fedőnevű ügy, azaz Duray Miklós megfigyelése. A korabeli dokumentum szerint: „A Geológus fedőnevű ügy célszemélye nacionalista csoportosulás felforgató tevékenységét szervező Duray Miklós csehszlovák állampolgár. Kapcsolatban áll az Amnesty International szervezettel és Magyarországon a szocialistaellenes beállítottságú személyekkel.”²⁷ Az együttműködés kitért Duray kapcsolatrendszerének belső bomlasztására is. Szőke József és Varga Sándor mellett a „Július”²⁸ fedőnevű ügynök feladataként jelölték ki, hogy a magyarországi nemzeti-ellenzéki körökben azt a dezinformációt terjesszék, miszerint Duray valójában az állambiztonság provokátora, ezzel aláásva a hitelét ebben a közegben.

A *Kettős elnyomásban* c. kötet 1993. évi kiadásának címlapja. Forrás: A szerző tulajdona

1987-re a Jogvédő Bizottság tevékenysége még szorosabban kapcsolódott a csehszlovákiai aktuálpolitikai eseményekhez, miközben Duray egyre kiterjedtebb kapcsolatrendszer épített ki a szlovákiai és magyarországi ellenzéki csoportokkal, valamint a nyugati magyar emigráció tagjaival. Szabadulását követően belső körökben felvetődött az Egyesült Államokba történő átmeneti távozásának lehetősége. Mivel ezen információk az állambiztonság tudomására jutottak, a hatóságok kiemelt figyelmet szenteltek az ügynek. A BM X. Csoportfőnöksége 1987 májusának elején külön jelentést és akciótervet készített a belügyminiszter első helyettese

²⁰ Gustáv Husák amnesztia-rendelete 1985. május 8-án lett kiadva és 38/1985 sz. alatt jelent meg a törvénytárban, Lásd: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1985/38/> (Utolsó letöltés: 2026. 08. 11.).

²¹ Popély i. m. 2006, 398.

²² Lásd Duray Miklós, ny.sz. 32632, Kaldera; <https://www.abscr.cz/jmenne-evidence/> (Utolsó letöltés: 2026. 08. 11.).

²³ Balla Kálmánt az ŠtB Pozsonyi Kerületi Parancsnoksága 1981. július 31-én vette nyilvántartásba, eredetileg, mint megfigyelt személyt (PO), majd 1982. június 21-én lett az állambiztonság ügynöke „magyar nacionalizmus” („Maďarský nacionalizmus”) problémakörben.

²⁴ Archiv bezpečnostních složek, Praha (a továbbiakban ABS), f. AKR 36, i.j. 1600 (Informace k akci Kaldera s návrhem opatření)

²⁵ Vö. Tabajdi Gábor: *Bomlasztás. Kádár János és a III/III.* Budapest, Jaffa, 2019.

²⁶ Az együttműködési megállapodás cseh nyelvű változatát lásd: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/mezinarodni-spoluprace/mlr/spoluprace27.pdf> (Utolsó letöltés: 2026. 08. 11.).

²⁷ Az együttműködési megállapodás cseh nyelvű változatát lásd: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/mezinarodni-spoluprace/mlr/spoluprace59.pdf> (Utolsó letöltés: 2026. 08. 11.).

²⁸ Gyimesi György (MUDr. Július Gyimesi) 1970 nyaratól 8163 ny.sz alatt volt az állambiztonság ügynöke. Lásd: <https://www.upn.gov.sk/projekty/regpro/zobraz/?typ=kraj&kniha=5&strana=33&zaznam=3711>; ua. AÚPN, f. KS ZNB S-ŠtB Košice, Op. zväzky, r.č. 8163, a.č.12937, Július (MUDr. Július Gyimesi). (Utolsó letöltés: 2026. 08. 11.).

számára a „Kaldera” (Duray Miklós) elleni további eljárásról.²⁹ E javaslat elsődleges célja az volt, hogy Durayt mind belföldön, mind külföldön dezinformációs eszközökkel hiteltelensítsék, valamint szándékosan elmélyítsék a kölcsönös bizalmatlanságot és személyi ellentéteket közte és Janics Kálmán között, végzetesen meggyengítve a szlovákiai magyar ellenzéki mozgalom belső egységét.

TÁVOZÁSA A TENGHEREN TÚLRA

A csehszlovák politikai rendőrség már 1983-ban tudomást szerzett arról a felvetésről, miszerint Duray Miklós a pártállami retorziók elől átmenetileg az Egyesült Államokba távozzon.³⁰ Második letartóztatását és fogva tartását követően, 1985 nyarán már maga az ŠtB is mérlegelte belső körben a kiutazás esetleges engedélyezését. A pártállam ezt a stratégiát ebben az időszakban több radikális cseh ellenzéki képviselővel szemben is alkalmazta, akik az önkéntes száműzetést választva hagyták el az országot. Az amerikai tanulmányút lehetősége 1987 elején vált realizálhatóvá Duray számára. Az állambiztonság a célszemély telefonjának lehallgatása révén szerzett tudomást a 18 hónapos meghívásról, amelyet a Pennsylvanai Indiana Egyetem (Indiana University of Pennsylvania) címzett Duraynak és feleségének.

Az állambiztonsági szervek manipulatív és taktikázó magatartást tanúsítottak a házaspár tervezett kiutazásával kapcsolatban. Bár

a rezsim érdekelt volt Duray eltávolításában, adminisztratív eszközökkel szándékosan nehezítették a folyamatot. A pártállam az ellenzéki szereplők nyugati kiutazásakor általában sablonszerű eljárást követett, Duray esete ugyanakkor némileg eltért a megszokott gyakorlattól. A Belügyminisztérium X. Csoportfőnökségének vezetője 1987 májusában arról tájékoztatta Alojz Lorencet, hogy Durayval szemben újabb dezinformációs és lejárató kampányt indítanak. Ez az akció két fő szálon futott. A lejáratás elsődleges célja az volt, hogy a titkosszolgálati hálózaton keresztül azt a narratívát terjesszék a csehszlovákiai és a magyarországi ellenzéki körökben, miszerint Duray együttműködik az állambiztonsággal, és tevékenységét kizárólag egyéni érdekek motiválják. A másik politikai-adminisztratív intézkedés – a korábbi két sikertelen büntetőeljáráshoz kapcsolódva – arra irányult, hogy még a kiutazás előtt megvonják tőle a csehszlovák állampolgárságot.³¹ A stratégia lényege szerint a kiutazást engedélyezték, azonban a tanulmányút lejárta után hontalanként lehetetlenné kívánták tenni a visszatérését Csehszlovákiába. Számos bürokratikus és politikai akadály leküzdése után Duray Miklós és felesége végül 1988. augusztus 15-én hagyta el Csehszlovákiát. Az Egyesült Államokban Duray tizenöt hónapot töltött ösztöndíjas vendégoktatóként a Pennsylvanai Indiana Egyetemen.

Amerikai tartózkodása során közel száz előadást tartott a szlovákiai magyar kisebbség jogfosztott helyzetéről Pennsylvania, New York, Washington, Ohio és New Jersey államokban, valamint Torontóban. Végül a kommunista diktatúra összeomlásának sorsfordító napjaiban tért haza kitérővel és viszontagságos módon az Egyesült Államokból, és lett a rendszerváltást követő szlovákiai magyar demokratikus pártpolitika meghatározó, irányadó személyisége.³²

²⁹ ABS, f. AKR 36, i.j. 1600, Informace k akcií Kaldera s návrhem opatření

³⁰ Duray Miklós első amerikai meghívását 1982 nyarán kapta a Püski házaspártól. Lásd. Szekeres Zsolt: Duray Miklós az Egyesült Államokban (1988–1989). In: *A nemzet szolgálatában. Emlékkötet Duray Miklós tiszteletére*. Szerk. Gyurcsík Iván. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2025, 87–88.

³¹ ABS, f. AKR., i.j. 1600.

³² Vö. Gecse Géza: *Hogyan lett a Kutyaszorítóból Nyakörv? Beszélgetések Duray Miklóssal*. Budapest, Méry Ratio, Kisebbségért-Pro Minoritare Alapítvány, 2023, 127–179.

Bandi István

Láttelek az erdélyi magyar irodalmi élet állambiztonsági feltárásához

„De jusson eszedbe: a könyvek száma végetlen, a te éveid pedig végesek; s óráidat s napjaidat oly sok egyéb foglalatosság kívánja magának. Mint az üresbeszédű társalkodót: úgy kerüld a tartalmatlan könyvet.”

(Kölcsey Ferenc: *Parainesis* Kölcsey Kálmánhoz)

A FORRÁSOK JELLEGE: MEGFIGYELÉS ÉS KONTROLL

A romániai magyar értelmiség 1945 és 1989 közötti történetének feltárása elképzelhetetlen a Securitate irattárának (CNSAS) szisztematikus kutatása nélkül. Ez a forrásbázis egyszerre kínál mikrotörténeti mélységű elemzéseket és lehetőséget a hatalmi mechanizmusok megértésére, ugyanakkor komoly módszertani kihívások elé is állítja a történészt.

Ennek a szaklevéltári feltáró munkának lényeges feltétele a titkoszolgálati iratok ismerete és feldolgozása. Történeti megközelítésben

a hozzáférhető levéltári iratok forrásértékének felismerése komoly jelentőséggel bír. A levéltári iratok mellett ugyanakkor figyelembe kell venni számos más forrástípust is ahhoz, hogy az erdélyi magyar irodalmi élet 1944 utáni történetét körültekintően rekonstruálni tudjuk.

Első helyen említeném a romániai állami levéltár megyei szervezeteit, ahol a területileg illetékes iratmegőrzőnél található iratok alkalmassak a vizsgálatunk tárgyát képező személyek életútjának megismerésére. A megyei állami levéltárak őrzik a Román Kommunista Párt szakbizottságainak iratanyagait,

melyek alapján főleg a cenzúra működési módját, valamint a megyei pártbizottságok kultúrfelelőseinek a magyar irodalmi életre gyakorolt hatását vizsgálhatjuk.

Természetesen az emlékező és memoárirodalom¹ sem hagyható figyelmen kívül, az erdélyi irodalmi élet 1989 előtti szereplőinek visszaemlékezései azonban komoly forráskritikát igényelnek.

MÓDSZERTANI NEHÉZSÉGEK: AZ „IGAZSÁG” CSAPDÁJA²

A román állambiztonság szaklevéltári dokumentumainak elemzésénél először a levéltári iratok

¹ Néhány, az irodalmi életet meghatározó személyiség visszaemlékező munkája a teljesség igénye nélkül: Bálint Tibor: *Zokogó majom*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1973. Egy regényes formában megírt, önéletrajzi ihletésű, kolozsvári emlékkönyv. Balogh Edgár: *Szolgálatban*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1976. Az emlékirat a két világháború közötti erdélyi baloldali értelmiség története. A korszak és kortársak viszonyának megértéséhez feltétlenül forgatni kell Balogh Edgár: *Hét próba*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1965. Valamint Balogh Edgár: *Férfimunka*. Budapest, Magvető Kiadó, 1986. Továbbá Nagy István: *Szemben az árral*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1974. A többkötetes önéletrajzi regényfolyam mellett Méliusz József kávéház-sorozat köteteivel is érdemes megismerkedni. Demény Dezső: *Fénytelen napok*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1993. A kötet a romániai magyar értelmiség 1944–1948 közötti helyzetét mutatja be. Domokos Géza: *Esély. I–III. kötet*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1996–1999. A Kriterion Könyvkiadó volt igazgatójának átfogó memoárja a romániai magyar szellemi életéről. Kós Károly: *Életrajz*. Szerk. Benkő Samu. Bukarest–Budapest. Kriterion Könyvkiadó, 1991. Az erdélyi magyar kultúra meghatározó alakjának önvallomása. Sütő András: *Anyám könnyű álmot ígér*. Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó, 1970., Tamási Gáspár: *Vadon nőtt gyöngyvirág*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1973. Székely életrajz, a falu és az értelmiségigé válás emlékezte.

² A román állambiztonsági levéltárak (CNSAS) több kilométernyi feltáratlan iratanyaga és a mai magyar közösségi emlékezet között feszülő ellentét két klasszikus filozófiai képpel írható le a legpontosabban: A platóni barlanghasonlat: Az 1945 utáni erdélyi magyar történelemről alkotott mai képünk olyan, mint a barlang falára vetített árnyékok. A valóságot a raktárakban rejtőző, feldolgozatlan aktatömeg jelenti. Amíg ezeket nem ismerjük meg, addig csak szilüettekét látunk a valódi múlt helyett. A szokratészi irónia, amikor elkezdjük kutatni ezeket a titkoszolgálati forrásokat, azonnal szembesülünk a „tudom, hogy nem tudok semmit” dilemmájával. Rájövünk, hogy a lezártak hitt történeteink, életrajzaink mögött egy teljesen rejtett hálózat működött, így a magabiztos tudásunk illúzióvá válik. A kutatónak az igazi kihívást az adja, hogy maguk a Securitate-iratok sem a tiszta igazságot tükrözik. A kutatónak úgy kell kilépnie a barlangból a fényre, hogy közben tudatában van: a kezében lévő akták után sem tudhat mindent biztosan, hiszen maguk a dokumentumok is torzíthatnak.

mennyisége jelenthet nehézséget a kutatók számára. A CNSAS-ba eddig letétbe helyezett 28 000 iratfolyaméternyi papíralapú dokumentum a különböző reprográfiai eljárásokkal (mikrofilm, mikrofiche) készült másolatok révén további több ezer folyóméternyi mennyiséggel növelte az archivált és kutatható iratmennyiséget. Az elmúlt 26 év levéltári feldolgozó munkája eredményeként számos fondnak (könyvtári, szervezési – DMRU, vizsgálati – Penal, SIE) készítették el a jegyzékét, azonban a legfontosabbak és legösszetettebb (például az objektum dossziékat tartalmazó) fondok továbbra sem elérhetők. A névre keresés lehetősége korlátozottan áll rendelkezésre, hiszen ezt csak a helyszínen, a bukaresti levéltár kutatótermében lehet megtenni.

Ugyanakkor a kutatás elsődleges forrásait a megfigyelési dossziék (*dosar de urmărire informativă* – DUI) és a hálózati dossziék (*dosar de rețea*) jelentik. Az értelmiség – írók, szerkesztők, tanárok, lelkészek – az állambiztonsági szolgálatok kiemelt célpontjai voltak, mivel a rezsim bennük látta a „nacionalizmus” és a „különállás” potenciális szítóit.

A román állambiztonsági iratokból rekonstruálható a mindennapi ellenőrzés. Megismerhetővé válik a politikai rendőrség beépülése a szerkesztőségekbe, egyetemi tanszékekre vagy baráti társaságokba, sőt – a családokba is. A titkosszolgálati gondolkodás logikai struktúrájának ismerete nélkülözhetetlen az intézmény által termelt iratok, illetve ezen keresztül a korszak megismeréséhez. A forrástípus a korabeli

történeti valóság sajátos narratíváját közvetíti, ugyanakkor a következetes forráskritika nélkül csak torzított narratívát kapunk a vizsgálat tárgyáról. Ennek egyik jellemzője, hogy a korabeli politikai rendőrségi anyagok a Securitate által elvárt „ellenségképet” tükröznek vissza. A magyar értelmiség esetében ez a Securitate irredenta hírigényének keretrendszerében nyer értelmet. Az a tézis, miszerint az erdélyi magyar értelmiség megfigyelése és ellehetetlenítése a Securitate nacionalista-irredenta hírigényének keretrendszerében nyer értelmet, a román állambiztonsági szervek működését kutató legújabb történeti szakirodalom egyik kulcsfontosságú megállapítása.³

A román politikai rendőrség számára az erdélyi magyar kulturális és tudományos elit nem pusztán ideológiai kockázatot jelentett, hanem a rendszerszintű állami paranoia fókuszpontját: minden magyar értelmiségit potenciális irredentának, revizionistának vagy kémnek tekintettek. Ez a strukturális „hírigény” határozta meg a célszemélyek kiválasztását, a besúgóhálózat kiépítését és a jelentések torzító értelmezési keretét is.

Egy gondolat erejéig még a román titkosszolgálat logikájának megismerésénél maradva, és annak irattározási gyakorlatát követve, a dokumentációs fond dossziéit érdemes területi (tartományi, illetve megyei) alapon és azon belül a vonalas elv alapján (művészet/kultúra, illetve ifjúsági/felsőoktatási vonal) vizsgálni. A kutató számára természetesen a legkönnyebb megoldás lenne

a különböző magyar irodalmi kiadványok szerkesztőségeinek dokumentációs (objektum-) dossziéit feltárni. Ezek azonban a gyakorlatban „vegytisztán” nem állnak a kutatók rendelkezésére, hiszen már a diktatúra idején is szisztematikus iratmegsemmisítés zajlott, ahogy az 1989-es erőszakos események során is történt.⁴ Ilyen értelemben jóval értékesebb adattartalommal kecsegtet az Információs Fond, amely gyakorlatilag az objektum-dossziékat foglalja magába, amelyek különböző intézmény(ek) és személy(ek), akár csoportos feldolgozásának (előzetes ellenőrzés) anyagait tartalmazza, azaz olyan információkat, amelyek az éveken át tartó szisztematikus gyűjtött titkos megfigyelések révén keletkeztek.

Ennek tudatában a hiányzó láncszemek és a töredékes kép egyszerre ösztönzik a kutatót arra, hogy alternatív kutatási forrásokat találjon a hiányok pótlására, illetve narratív eszközökkel próbáljon meg választ adni a történeti valóság kérdéseire.

A romániai politikai rendőrség áldozatairól jelentősen bővíthetők ismereteink a vizsgálati fond (*fond penal*) alapján. Amellett, hogy áldozati szerepben mutatja be a korszak érintettjeit, így az írói társadalom perbe fogott tagjait is, számos egyéb természetű információt is tartalmaz. Ez az irattípus, főleg a hatvanas évek első feléig, az államhatalom által kreált vádak, a belső eljárásrendet, a kihallgatási technikákat, valamint a kényszervallatások és ítéletek hátterét világítja meg. A Ceaușescu-korszakra vonatkozóan a vallomásokból

³ Jánosi Csongor: Erdélyi magyar disszidencia a kommunista rendszerben. Visky Árpád színművész (1940–1986). *Pro Minoritate*, 2021/4, 45–83.

⁴ Ursu, Andrei – Thomasson, Roland O. – Hodor, Mădălin: *Trăgători și mistificatori. Contrarevoluția Securității în decembrie 1989*. Iași, (Editura Polirom, 2019). A szerzők szerint a Nemzetvédelmi Minisztérium és más szervek részéről a Securitate irattárakhoz való hozzáférés akadályozása hozzájárult a valóság „elferdítéséhez” és az igazi felelősök eltitkolásához.

és az összegyűjtött bizonyítékokból kirajzolódnak a rendszer ellenségének kikiáltott csoportok (pl. egyházak, diákmozgalmak, értelmiségiek) mindennapi ellenállási formái. A megismerés egyik forrása ez a fond, amely segít rekonstruálni az üldözöttek életútját, egzisztenciális ellehetetlenítésük lépéseit, valamint a korabeli társadalomra nehezedő pszichológiai nyomást.

Hangsúlyozni kell, hogy ezeket a P-dossziékat is komoly elemzői módszerrel kell vizsgálni, kiszűrve a hatalom azon szándékát, hogy ellenséges kategóriába soroljon alkotó értelmiségieket, bosszú tárgyává téve őket és példát statuálva velük. A hatalom a megfélemlítésre alapozva akarta kikényszeríteni a társadalmi támogatást, és ezáltal legitimálni önmagát.

Az úgynevezett R-fond olyan hálózati anyagokat tartalmaz, melyek keletkezéstörténetük tekintetében a szovjet állambiztonsági szervezeti kultúra mintázatát követik, azaz általában beszerzési, valamint egy-egy ügynöki tevékenységet dokumentáló dossziékat tartalmaz. Ez utóbbi irattartókat a román állambiztonság, a magyartól eltérően, rendkívül foghíjasan töltötte fel, illetve előnyben részesítette a jelentések közvetlen felhasználását, ami a gyakorlatban a műveleti dossziéba való elhelyezést jelentette. Mindezek következtében az ügynök tevékenysége jóval körülmenyesebben rekonstruálható. Így ez a fond, illetve ezek a dossziék csak kiegészítő szerepet játszanak a történeti feldolgozásban; teljesebb képet főleg az információs és a dokumentációs fondból nyerhet ki a kutató. A kutatás legnagyobb veszélye a forráskritika

elhanyagolása. Fontos rögzíteni, hogy a Securitate-iratok nem a múlt objektív lenyomatai, hanem egy erőszakszervezet által létrehozott konstrukciók.

Ugyancsak fontos szempont a feldolgozáskor, hogy a korabeli állambiztonság és annak információszerző tevékenysége a Kommunista Párt vezetőinek igényét szolgálta ki, ami a forráskritika szigorú alkalmazását követeli meg. Ennek tudatában a román politikai rendőrség egyik hatékony eszközét, a hálózati személyek alkalmazását is a hatalom célkijelölése határozta meg.

AZ ÜGYNÖKKÉRDÉS PROBLEMATIKÁJA, ETIKÁJA

A romániai kommunista diktatúra politikai rendőrsége által termelt állambiztonsági forrásoknak a feltárása az erdélyi és romániai magyar jelenkortörténet-írás egyik legfontosabb vonulata. A kutatások fókuszában leggyakrabban az egyházak behálózása, a nemzetiségpolitika, valamint a kulturális elit megfigyelése és a mindennapi elnyomás áll.⁵

A romániai forradalmi események utáni történettudományi és szociológiai tanulmányok az értelmiség és a Securitate kapcsolatát a lehetőségek összetett spektrumaként írják le. Ez a kapcsolat rendkívül árnyalt formában valósult meg: kezdve a bűnrészeseségtől a rendszerbe való bevonásig, valamint az opportunisták vagy kényszerű együttműködéstől egészen a néma ellenállásig, sőt a nyílt szembenállásig. A kétezres évek kezdetétől a CNSAS-ban folytatott kutatások eredményeképpen megjelent tanulmányok szisztematikus elemzéssel számos

alapvető mintázatot tártak fel a kulturális elit viselkedésével kapcsolatban, amikor az a kommunista diktatúra elnyomó gépezetével találta szembe magát. A román állambiztonsággal való kapcsolatról és az ellenőrzés hatásmechanizmusáról csak annyit említenénk meg, hogy a romániai diktatúra kettős politikát folytatott: egyrészt támogatta a lojális személyek tudományos és művészi karrierjét, másrészt zsarolást alkalmazott a véleménynyilvánítás szabadságának korlátozásával, valamint a romániai és nemzetközi szintérhez való hozzáférés akadályozásával.

Az együttműködést egyes értelmiségiek kényszer hatására vagy önként vállalták, így az egyetemi közeget és a különböző köröket, csoportokat és intézményeket a hatalom a totális megfigyelés terepévé változtatta. Az 1944-től 1989-ig terjedő időszak kollaborációs jelenségére a generációs rétegződés is jellemző volt, ami a gyakorlatban az együttműködésbe bevont generációk változását jelentette. Így például a világháború utáni romániai diktatúra durva megfélemlítésre épülő társadalmában az erdélyi magyar szellemi elit és írói társadalom a korábbi korszak tapasztalataival felvértezve különböző életstratégiákat taposott ki magának. Később, a Ceaușescu-korszak idején formálódó fiatal értelmiségiek a megcsontosodott bürokratikus és ideológiai nyomásnak kitéve, a szakmai túlélés és a marginalizálódás között ingadozva hozott döntéseket. Az együttműködés és a hallgatólagos tudomásulvétel mellett, az erdélyi magyar irodalmi és szellemi elit soraiban megtalálhatók az ellenállás és a szembenállás különböző formái

⁵ Az erdélyi magyarság, az egyházak, a kisebbségi értelmiség és a magyar–román diplomácia témáival foglalkozó, a román állambiztonsági forrásokat feldolgozó szerzők, a teljesség igénye nélkül: Molnár János, Novák Csaba Zoltán, Jakab Albert Zsolt, Peti Lehel, Jánosi Csongor, Fodor János és mások.

is. A kulturális ellenállás esztétikai vagy erkölcsi szembenállás formájában jelentkezett, amelyet a cenzúra kijátszása érdekében finoman kódoltak az irodalmi vagy tudományos művekbe. Nyílt szembenállás: néhány elszigetelt személy vagy kisebb csoport a nyílt konfrontációt választotta, vállalva az elszigeteltség⁶, a kemény kihallgatások vagy a száműzetés következményeit is.⁷ A kutató számára a legfontosabb tanulság, hogy a történetírónak kerülnie kell az egyszerű dichotómiákat, és alapos kutatással kell feltárnia az erdélyi magyar értelmiségi világ ingadozását a vizsgált időszakban: az ideológiához való igazodástól a visszahúzóódás vagy megkésett szembenállás, illetve számos más életstratégia feltárása érdekében.

A KUTATÁS CÉLJA ÉS TÁRSADALMI HASZNA

A romániai magyar értelmiség kutatása ezek alapján nem csupán „ügynöklistázás”, hanem a kisebbségi létstratégiák elemzése is. A cél annak bemutatása, hogyan próbált a közösség megmaradni egy totális diktatúra szorításában, ahol a magánszféra és a nyilvánosság közötti határvonalat a titkosszolgálat szisztematikusan felszámolta.

Az iratok feltárása segít a közösségi traumák feldolgozásában és a múlt tisztázásában, leválasztva a koholt vádak a valós cselekedetektől. Romániában az elmúlt évtizedekben a Securitate-val együttműködők tevékenységének elméleti elemzése több román szakértőt is foglalkoztatott,⁸ akik rávilágítottak a kulturális elit és az elnyomó állami apparátus közötti

kölcsönhatások összetettségére. Ezek a szakmai vélemények elvetik az egyszerűsítő, fekete-fehér megközelítéseket, és rámutatnak arra, hogy az együttműködés dinamikája bonyolult módon ingadozott az alkalmazkodás, az opportunizmus, a kényszer és az ideológiai kapituláció között.

A román feltárások és feldolgozások jelentős szakmai kapaszkodót jelentenek az erdélyi magyar irodalmi élet eddig ismeretlen részleteinek feltárásában, sőt abban is, hogy megértsük, a feltárt és azonosított együttműködők milyen válaszokat fogalmaztak meg a jelenkor társadalmá számára: utólagos igazolásokat és/vagy erkölcsi távolságtartást. Így választ kaphatunk azokra a racionalizációs mechanizmusokra is, amelyeket az együttműködő értelmiségiek saját önbecsülésük és utólagos megítélésük védelmében kidolgoztak. Az egyik ilyen stratégia az „ártalmatlan jelentés” jelensége, amelyet többen az együttműködési megállapodás aláírói közül úgy fogalmaztak meg, hogy jelentéseik (szóban vagy írásban) csupán jelentéktelen adatokat, köztudott tényeket vagy pozitív információkat tartalmaztak, miközben nem ismerték fel (vagy nem tudták felmérni), hogy a Securitate logikája szerint bármely életrajzi részlet egy meghatározott műveleti terv felépítését szolgálta. Egy másik stratégia volt a kettős beszéd és a személyiséghasadás. Ez a magatartásforma egyszerre jelentette az értelmiségi konformista nyilvános szerepvállalását és az együttműködés titkos voltát. Ez utóbbi titkos identitást az állambiztonsági szervekkel együttműködő személy valamilyen

tudatos indoklással elválasztotta a nyilvános szerepétől. Külön kell foglalkozni a megfigyelt és a megfigyelő közötti bonyolult viszonnal is, hiszen az áldozat és az elkövető közötti határvonal gyakran rendkívül átjárható volt. A kiterjedt megfigyelés alatt álló értelmiségi olyan, a besúgás által mélyen átszőtt környezetben élt, ahol még legközelebbi családtagjait, barátait vagy szakmai kollégáikat is beszervezték a megfigyelésükre. Az is előfordult, hogy egykori politikai foglyok vagy a rezsim által marginalizált személyek végül aláírták az együttműködési megállapodást, jól példázva annak a diktatórikus rendszernek a cinizmusát, amely a széles körű cinkosságra és a szakmai szolidaritás szándékos szétzúzására épült.

Összegzésként elmondható, hogy a Méhes György-Nagy Elek Alapítvány kezdeményezésében felállított történész-irodalomtörténész szakmai bizottság még számos feltáratlan és ismeretlen jelenséget hozhat napvilágra az erdélyi magyar irodalmi személyek tevékenységéről, oly módon, hogy a Securitate-val való viszonyukat a korabeli aszimmetrikus alkuk, a szerkezeti kényszerek és az alapvető erkölcsi kudarcok bonyolult hálójába helyezve mutatja be. Ez a társadalmi valóság mély nyomokat hagyott az 1989 utáni romániai magyar kultúrán is.

⁶ Pászán János (Pusztai János néven nagybányai író), a *Forrás*-nemzedék tagja.

⁷ Szőcs Géza és az *Ellenpontokban* cselekvő szerepet játszó személyek köre.

⁸ Néhány román szakmai feldolgozás az együttműködés és az értelmiségi kollaborálás témaköréből. Albu, Mihai: *Informatorul. Studiu asupra colaborării cu Securitatea*. Iași, Editura Polirom, 2008., Stanciulescu, Oana: *Capcana unui compromis. Securitatea și arheologia 1947–1967*. București, Editura Vremea, 2023., Diaconescu, Ioana: *Scriitori în arhivele CNSAS*. București, Fundația Academia Civică, 2012., Oprea, Marius: *Moștenitorii Securității*. Iași, Editura Polirom, 2018.

Rapali Vivien

Beszámoló a belgrádi CSWG 25. jubileumi konferenciájáról

„When the Guns Fall Silent... Challenges and Dilemmas in the Aftermath of War and Conflict” – Belgrád, 2026. május 18–22.

2026. május 18–22. között rendezték meg Belgrádban a Euro-Atlantic Conflict Studies Working Group (CSWG) 25. jubileumi éves konferenciáját, amely a Partnership for Peace Consortium of Defense Academies and Security Studies Institutes (PfPC) akadémiai hálózatának egyik rendezvénye. A konferenciát a Szerb Védelmi Egyetem Stratégiai Kutatóintézete (Strategic Research Institute, University of Defence, Belgrade) és az Osztrák Nemzeti Védelmi Akadémia Stratégia- és Biztonságpolitikai Intézete (Institute for Strategy and Security Policy, Austrian National Defense Academy) szervezte közösen. A konferencia idején a „When the Guns Fall Silent... Challenges and Dilemmas in the Aftermath of War and Conflict” – a háború és fegyveres konfliktusok lezárását követő időszak kihívásait és dilemmáit járta körül.

A Central Military Clubban megrendezett ötnapos konferencia során hét tematikus panel követte egymást. Az első két panel az első világháborút követő kihívásokat járta körül: itt hangzott el például Cristina Brăgea (Románia) előadása a kisebbségek háború utáni integrációjáról Romániában, Peter Chorvát (Szlovákia) előadása az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregének

1918-as széteséséről a mai Szlovákia területén Andaházi Szeghy Viktor (Magyarország) előadása a magyar honvédség Padovától Trianonig tartó átalakulásáról, valamint Kramli Mihály (Magyarország) előadása a K.u.K. Dunai Flottilla ukrajnai megszállásban játszott szerepéről 1918-ban.

A harmadik és ötödik panel a második világháborút követő kihívásokat tárgyalta, ezen belül hangzott el kollégánk, Rapali Vivien levéltári főmunkatárs előadása is (lásd alább). Emellett Boyan Zhekov (Bulgária) a bolgár tisztikar 1946-os tisztogatásáról, Momir Ninković és Milan Radovanović (Szerbia) a belgrádi „II. Péter király”/„Vörös Hadsereg” híd háború utáni újjáépítéséről, Miljan Milkić (Szerbia) a jugoszláv diplomácia olaszországi tevékenységéről 1944–1947 között, Etleva Smaçi és Livia Shahu (Albánia) a győzelemnarratíva mint a terror legitimációs eszközének szerepéről az albán kommunista rendszerben, Kalin Ranchev (Bulgária) pedig a bolgár hadirokkant- és háborús áldozat-szövetség történetéről tartott előadást.

A negyedik panel az értékelések és narratívák kérdéskörét állította középpontba: Kadir Varoğlu és Uğur Güngör (Törökország) Ruanda és Sierra Leone háború

utáni béke- és államépítését hasonlította össze nemzetközi kapcsolatelméleti keretben, Tóth Dominik (Magyarország) a mohácsi csata a magyar és török történetírásban egymással párhuzamosan élő narratíváit mutatta be, Matjaž Ravbar (Szlovénia) a szlovéniai háborús sírhelyek kérdését, Orit Miller Katav (Izrael) pedig a katasztrófahelyszínekhez kötődő kollektív emlékezet és az úgynevezett „dark tourism” jelenségét tárgyalta. A hatodik panel etikai, elméleti és gyakorlati kihívásokat járt körül: Az előadások között Dragan Stanar (Szerbia) a katonai etika és a háború alatti békeépítés összefüggéseit elemezte, Paul Silas Peterson (Németország) a *jus post bellum* fogalmának történeti dimenzióit járta körül, míg Diana Chiș-Manolache (Románia) a nemek közötti egyenlőség érvényesítésének kihívásait mutatta be a leszerelési-reintegrációs (DDR) folyamatokban. A hetedik, záró tartalmi panel az emlékezet, a narratívák és az örökségvédelem kérdéseit dolgozta fel. Az utolsó napon pedig egy összegző szekció – „Conclusions and the Way Ahead” – zárta a szakmai programot.

A konferencián intézetünket Rapali Vivien a „Challenges after WWII (1)” panelen belül egy plenáris előadás megtartásával képviselte, melynek címe „Postwar

reconstruction and Sovietization: The Budapest University of Technology in Regional Context (1945–1949)". A szekció moderátora Dr. Jan Hoffenaar (Hollandia) volt.

Intézetünk munkatársa előadásában kifejtette, hogy a második világháború után Közép-Európa-szerte lendületet vett az újjáépítés, amelyben a mérnöki karnak kulcsszerepe volt: a romeltakarítás, az infrastruktúra helyreállítása és a termelés újraindítása egyaránt műszaki szaktudást igényelt – innen indult ki az előadás témája. Budapest ostroma során a város épületállományának

jelentős része megrongálódott vagy megsemmisült. Az előadásban bemutatott esettanulmány e történeti kontextusban vizsgálta a budapesti Műegyetem újjáépítését. Az épületrekonstrukció azonban túlmutatott a fizikai károk elhárításán: vele párhuzamosan az intézmény belső szerkezete is gyökeresen átalakult. Az elemzés mindezt regionális kitekintésben, cseh, német és lengyel példákkal párhuzamba állítva mutatta be, végigkövetve a Műegyetem talpra állítását és a hazai műszaki felsőoktatás háború utáni átalakulását, amelyet a „népi demokratikus” állam kiépülésével együtt járó

fokozatos szovjetizálás, centralizáció, valamint a mérnökképzés tartalmának és céljainak átformálódása jellemezett.

A CSWG idej, jubileumi konferenciája ezúttal is fontos fórumot biztosított arra, hogy a magyarországi kutatások eredményei nemzetközi, közép-európai és tágabb, euro-atlanti kontextusban is bemutatkozhatnak, a konfliktuskutatás és a hadtörténet nemzetközileg elismert szakértőinek társaságában.

Szénási Dorottya

Beszámoló a European Remembrance Symposium 2026 konferenciáról

14th European Remembrance Symposium – „Memory Wars: Facts, Disinformation, and the Politics of Remembrance”

2026. május 27–29. között Pozsonyban került megrendezésre a *14th European Remembrance Symposium (Memory Wars: Facts, Disinformation, and the Politics of Remembrance)*, amelynek központi témája az emlékezetpolitika, a dezinformáció és a történelmi emlékezet jelenkori kihívásai voltak. Már a konferencia címe is jelezte, hogy a rendezvény nem kizárólag történelmi eseményekről, hanem azok jelenkori értelmezéséről és társadalmi hatásairól kívánt gondolkodni. A három nap során egyre világosabbá vált, hogy a konferencia egyik meghatározó kérdése nem csupán az volt, hogyan emlékezünk, hanem az is, hogy kik és milyen narratívák mentén alakítják az emlékezetet, milyen tényezők befolyásolják e folyamatokat, és milyen szerepet tölthet be ebben a politika és a média, a történettudomány, a kulturális intézmények, valamint az oktatás.

A konferencia hangsúlyosan különbséget tett a történettudomány és az emlékezetpolitika között. Több előadó kiemelte, hogy a történész nem tekinthető teljesen a társadalmi környezetétől független szereplőnek, hiszen saját társadalmi,

kulturális és politikai környezete szükségszerűen hatással lehet kutatási kérdéseire és értelmezéseire. Ugyanakkor éppen ezért különösen fontos az önreflexió, a források kritikus megközelítése és annak tudatosítása, hogy a történelmi kutatás nem azonos a politikai vagy társadalmi emlékezet alakításával. Ez a gondolat végigkísérte a konferenciát, hiszen számos előadás arra kereste a választ, hogyan különíthetők el egymástól a történelmi tények és az azokból később kialakuló kollektív narratívák, illetve hogyan hat egymásra a történelmi tudás és a társadalmi emlékezet.

Az első napon elhangzott előadások a holokausztot egyszerre mutatták be történelmi eseményként és az ahhoz kapcsolódó kutatások tárgyaként, valamint a kollektív emlékezet meghatározó elemeként. Ez a megközelítés egyúttal jól érzékeltette a konferencia egyik alapvető kérdését: hogyan kapcsolható össze a múlt történelmi feldolgozása a jelenkori emlékezetpolitikai és társadalmi folyamatok vizsgálatával. Hasonló problémakört járt körül a Guernica bombázásáról szóló előadás, amely hangsúlyozta, hogy a dezinformáció és a propaganda nem a digitális

korszak sajátossága, hanem már a 20. század első felében is meghatározó szerepet játszottak a háborús események értelmezésében. A különböző sajtóbeszámolók összehasonlítása rávilágított arra, hogy ugyanaz az esemény egymástól eltérő narratívákban jelenhet meg, és ezek a narratívák hosszú távon a kollektív emlékezet részévé válhatnak. A konferencia egyik visszatérő témája volt az összeesküvés-elméletek és a dezinformáció szerepe az emlékezetpolitika alakításában. Különösen érdekesnek bizonyult az az előadás, amely azt vizsgálta, hogy az összeesküvés-elméletek miért képesek tartósan fennmaradni, és hogyan kapcsolódnak a kollektív emlékezethez. Az előadó rámutatott arra, hogy ezek a narratívák gyakran a társadalmi bizonytalanságra, az áldozatiság érzésére és az identitáskeresésre épülnek. A közösségi média és az algoritmusok tovább erősíthetik ezeket a folyamatokat, mivel az úgynevezett „echo chamber” jelenség révén az emberek egyre inkább olyan információkkal találkozhatnak, amelyek megerősítik saját előzetes véleményüket. Különösen elgondolkodtató volt az a megállapítás, miszerint a dezinformáció napjainkban már nem

csupán a propaganda egyik formájaként értelmezhető, hanem a modern konfliktusok működésének egyik fontos tényezőjeként is.

A konferencia egyik meghatározó szekciója az orosz-ukrán háborúhoz kapcsolódott. Több előadás is azt vizsgálta, hogy a fegyveres konfliktus nemcsak a jelen eseményeit formálja, hanem a jövő történelmi emlékeztére is hatással lehet. Maria Mäklsoo előadásában az ukrajnai háborút „memory war”-ként, vagyis emlékezháborúként írta le, amelyben nem csupán területekért, hanem történelmi narratívákért is folyik a küzdelem. Ehhez szorosan kapcsolódtak azok az előadások, amelyek az ukrán kulturális örökség pusztítását, az UNESCO-helyszínek sérülését, illetve a Wounded Culture¹ projektet mutatták be. Ezek arra hívták fel a figyelmet, hogy a kulturális örökség elleni támadások nem kizárólag fizikai rombolást jelenthetnek, hanem egy közösség történelmi emlékeztére és identitására is hatással lehetnek. A bemutatott kezdeményezések egyúttal arra is példát szolgáltatnak, hogy a jelen eseményeinek következetes dokumentálása milyen módon járulhat hozzá a későbbi történelmi feldolgozáshoz és a hiteles emlékezet kialakításához.

Szintén fontos tényezőként jelent meg az oktatás szerepe. Több előadó hangsúlyozta, hogy a történelmi emlékezet nem lehet kizárólag felülről irányított folyamat, hanem szükség van arra is, hogy a fiatalabb generációk aktív szerepet kapjanak az emlékezés formáinak

alakításában. Különösen inspirálónak bizonyultak a virtuális valóságot alkalmazó oktatási projektek, amelyek a totalitárius rendszerek történetének feldolgozását új módszerekkel teszik lehetővé. Ezek a kezdeményezések jól példázzák, hogy a digitális technológiák nemcsak a dezinformáció terjedésének eszközei lehetnek, hanem a hiteles történelmi ismeretterjesztést és az oktatást is szolgálhatják.

A konferencia végére az vált az egyik legfontosabb tanulássá, hogy az emlékezetpolitika kérdése nem elsősorban arról szól, hogy mely történelmi eseményeket idézzük fel, hanem arról is, hogy milyen narratívák mentén értelmezzük őket, kik vesznek részt e narratívák alakításában, és milyen társadalmi következményekkel járhatnak az egyes értelmezési keretek. A konferencia előadásai arra hívták fel a figyelmet, hogy a történész feladata nem kész politikai válaszok megfogalmazása, hanem a különböző emlékezeti rétegek feltárása, a források kritikai vizsgálata és a történelmi összefüggések árnyalt bemutatása.

Kutatási munkatársként és PhD-hallgatóként különösen hasznosnak találtam, hogy a konferencia a történelmi kérdéseket nem elszigetelten, hanem a jelen társadalmi, politikai és digitális kihívásaival összekapcsolva vizsgálta. A különböző előadások és workshopok megerősítették azt a felismerést, hogy a történelmi emlékezet kutatása ma már elválaszthatatlan a médiatudomány, a politikatudomány, a digitális

kommunikáció és az oktatás kérdéseitől. A szimpózium ezért nemcsak új szakmai ismereteket adott, hanem hozzájárult ahhoz is, hogy saját kutatói munkámban tudatosabban gondolkodjak az emlékezetpolitika, a narratívaalkotás és a történelmi felelősség összefüggéseiről. Emellett a konferencia a nemzetek közötti, nem politikai természetű szakmai és személyes kapcsolattartás jelentőségére is felhívta a figyelmet, amelyhez az ENRS szervezésében rendszeresen megrendezett konferenciák és szakmai programok fontos keretet biztosítanak.

¹ A Wounded Culture projekt a háború által érintett ukrán kulturális örökséget és közösségek történeteit mutatja be digitális, illetve VR-alapú eszközök segítségével. <https://www.mccukraine.com/wounded-culture>

Lázin Áron

Generációs kérdések, új eszközök, megválaszolandó kérdések és a kommunizmus

2026. május 28–29. között Bukarestben rendezték meg a *Communism for Young People. Passing on the Recent Past in Central and Eastern Europe* című nemzetközi konferenciát, amely a kommunista múlt emlékeztetésének és értelmezésének, valamint a fiatalabb generációk számára történő átadásának kérdéseit járta körül Közép- és Kelet-Európában. A rendezvényen számos ország történészei, társadalomtudósai és muzeológusai vettek részt, köztük a hallgatóság soraiban Lázin Áron, intézetünk nemzetközi szakmai referense is.

A konferenciának a Nicolae Iorga Intézet adott otthont, amely évtizedek óta a román történelemtudomány egyik meghatározó intézménye. Első igazgatója a névadója, Nicolae Iorga, a későbbi román miniszterelnök volt.

A nyitóelőadást Robert Pichler professzor tartotta, aki az albán közösségek szocializmusról alkotott emlékeztetését mutatta be Albániában, Koszovóban és Észak-Macedóniában. Előadásában jól kirajzolódott a posztoszocialista emlékeztetőkultúrák sokszínűsége, valamint az is, hogy mennyire fontosak ezen a téren az összehasonlító kutatások.

A konferencia elsődlegesen a fiatalabb generációkra, valamint annak a kérdésre koncentrált, hogy miként találkoznak ma a kommunizmus emlékével, és hogyan értelmezik azt. Több előadás foglalkozott azzal, miként jelenik meg a kommunista múlt a digitális térben, a közösségi médiában, az irodalomban, a múzeumokban és az oktatásban. Kiemelt figyelmet kapott a TikTok és más online

online térben főként a decemberi időszakban kerülnek előtérbe. A jelenség két okra vezethető vissza: az egyik az 1989-es romániai események feldolgozása, amely a legtöbb esetben decemberben válik aktuálissá; a másik tényező ennél is egyszerűbb, maga az ünnepi időszak, amikor a családi asztalnál intenzívebben kerülnek elő azok a kérdések, amelyek meghatározzák a jelen politikai eseményeket is.

platformok szerepe a történelmi emlékeztet alakításában – ezen belül elsősorban a romániai értelmezési keretek, valamint azok a *deepfake-videók*, amelyek átforgalmazzák Nicolae Ceaușescu emlékeztetésben elfoglalt helyét. Érdekes volt látni, hogy romániai kontextusban a történelmi kérdések

Ez alapján kiemelt témaként jelent meg a nosztalgia és az emlékeztetpolitika kérdése is. Az előadók bemutatták, hogy Romániában, Moldovában, Bulgáriában és Észak-Macedóniában a kommunista korszak emléke a mai napig fontos szerepet játszik a közéleti vitákban. Több kutatás

rámutatott arra, hogy a kommunizmussal kapcsolatos nosztalgia nemcsak a múlt értelmezését befolyásolja, hanem a jelenkori identitásformálás egyik eszközévé is válhat.

Külön figyelmet kapott a gyermekek és fiatalok kommunista rendszerekben betöltött szerepének vizsgálata: az előadók elemezték az oktatáspolitikát, az ideológiai nevelés különböző formáit, az úttörőszervezetek működését, valamint a családpolitikát is.

A konferencia foglalkozott a kommunista múlt múzeumi és vizuális reprezentációjával is: szó esett

arról, hogyan hatnak a történelmi emlékezetre a múzeumok, emlékművek, filmek és más kulturális jelenségek. Több esettanulmány vizsgálta a kommunista emlékművek lebontásának vagy újraértelmezésének gyakorlatát, illetve azt, hogy a kommunizmus öröksége milyen helyet foglal el az egykori szocialista országok mai társadalmában.

A második nap nyitóelőadását Momchil Metodiev, a New Bulgarian University professzora tartotta, aki a posztkommunista Bulgária műltfeldolgozásának nehézségeit mutatta be. Kiemelte, hogy bár a kommunista

rendszer számos titka feltárult az elmúlt évtizedekben, a társadalmi és politikai szembenézés folyamata a mai napig nem zárult le teljesen.

A konferencia jól mutatta, hogy a kommunista múlt emlékezete továbbra is meghatározó – és sok esetben vitatott – kérdés Közép- és Kelet-Európában. A tanácskozás hozzájárult a történelmi emlékezettel, az oktatással és az emlékezetpolitikával kapcsolatos aktuális kihívások jobb megértéséhez, és lehetőséget adott a nemzetközi tudományos párbeszéd elmélyítésére is.

Az elhangzott előadásoknak és az azokat követő informális beszélgetéseknek izgalmas perspektívát adtak a különböző nézőpontokat képviselő kutatók megközelítései. Ez nem csupán a közép-kelet-európai kommunizmus értelmezését jelentette, hanem a nyugati, osztrák vagy éppen brit szemlélet megismerését is. A markánsan eltérő értelmezések együttesen egy átfogó és tisztább képet rajzoltak ki arról a térről és időszakról, amelyet kommunizmusként ismerünk.

Nagymihály Zoltán

Huszonnégy óra Kárpátalján

A történelem nyugodtabb folyású időszakában kevés izgalmat tartogat egy ilyen felütés – gondolataink legfeljebb akörül forognának, hogy mire lehet elegendő egyetlen nap. Manapság azonban sokkal inkább szeretetteljes, aggódó, óvó kérdések váltják egymást: miért, szabad-e egyáltalán menni? Szubjektív beszámoló a KTDK '20-ról.

2026. május 13-án orosz dróncsapás érte Ungvárt, Munkácsot és Szolyvát – a háború kitörése óta ez volt a negyedik támadás, amely elérte Kárpátalját. Mindebből az egy nappal később kezdődő XX. Kárpátaljai Tudományos Diákköri Konferencia (KTDK '20) résztvevői nem sokat érezhettek. A Kárpát-medence (kívül-belül) egyik legrövidebb épületében, a beregszászi II. Rákóczi Ferenc Egyetemen vendéglátóink nemcsak feltétlen nyugalmat sugároztak, de mindannyiunkat magunkba tekintésre serkentettek. Az apró nehézségeket is felnagyító, panaszkodásra sarkalló hozzáállás Kárpátalján meghátrál, a több mint négy éve (el)viselt háború a mindennapok részévé vált és megedzette az itt élőket. A rendezvény lelke, a mindenhol jelen lévő Váradai Natália köszöntötte a „határon túlról érkezett magyarokat” – e helyen és ezen a napon tehát minket, anyaországból érkezetteket –, nemcsak a nézőpont mindenkor relatívításáról, hanem az

egymáshoz (tehát önmagunkhoz) való viszonyulás egyetlen helyes módjáról is bizonyosságot téve.

A KTDK-t bevezető Tudományos Vitafórumon az is kiderült, hogy a kárpátaljai magyarok nemcsak vendéglátásban és kitartásban, de a tudományosság viszonylag objektív mérőszámai tekintében is „állják a sarat”. Kocsis Károly geográfus, a Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottságának elnöke videóelőadással jelentkezett (hogy annak befejeztével Beregszász felé vegye az irányt, majd a másnapi eseményeken már fizikai valójában is jelen legyen). Őt követték Csernicskó István nyelvész, a Rákóczi Egyetem rektora, Tóth Ferenc történész, az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja Történettudományi Kutatóintézetének tudományos tanácsadója és Váradai Natália történész, a KTDK elnöke előadásai. A témák között

szerepelt az MTA kétszázadik évfordulója, a Kárpátaljai Magyar Akadémiai Tanács (KMAT) tíz éve, Rákóczi Ferenc emigrációs tevékenységének részletei és 1956 kárpátaljai eseményeinek bemutatása.

*

Az eseményhez és a magyar forradalom hetvenedik évfordulójához kapcsolódva került ki még azon frissében a nyomdából – Váradai Natália gondozásában – „a gálócsi politikai csoportról” szóló, elsősorban KGB-s dokumentumokat összegyűjtő kötet.¹ A könyv emléket állít az egyik kárpátaljai „szovjetellenes csoportnak”, amely szolidaritását kívánta kifejezni az anyaország szabadságküzdelme iránt, megőrizve annak emlékezetét. A gálócsi fiataloknak – a mezőkaszonyiakhoz és a nagyszülősiékhöz hasonlóan – kiemelt helye kell, hogy legyen az összmagyar közösségi emlékezetben. A mindhárom

¹ Az 1956-os magyar forradalom kárpátaljai vonatkozásai. A gálócsi politizáló csoport esete KGB-dokumentumok alapján. Szerk. Váradai Natália. Beregszász, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Egyetem, 2026.

településen elsősorban „magyar nemzeti érzelmű rölapok” (Milován Sándor) készítésével harcoló ifjak súlyos börtönbüntetést szenvedtek el kiállásukért. [21–55.] A gálóczi esethez köthető a megtorlás egyetlen kárpátaljai halálos áldozata, Gecse Endre református lelkész, akinek a szervezkedéshez semmi köze nem volt. Fő „bűne” alighanem

volt”.² A börtönben 1959 januárjában agyonvert lelkészt sehogy sem tudták összeboronálni az őt legfeljebb érintőlegesen ismerő ifjakkal, így a legfontosabb vádpont a nála lefoglalt magyar irodalom milyensége volt. Aligha lehetnek büszkéek megállapításaikra az „irodalomtudomány szakértői vizsgálat” szövegének megfogalmazói – különö-

egy, „a magyar burzsoá nacionalizmus szemszögéből íródott” felső tagozatos iskolai tankönyv. A verdikt megfellebbezhetetlen, egyben a maga abszurditásában is kifejezi a nemzeti és szabadságra törekvő eszmék összefonódását, valamint az ettől való páni félelmet. A szintén Gecsenél talált „gyűlölködő fűzfapoéták” versei ugyanis a vizsgálók szerint

A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Egyetem épülete Beregszászon

az ifjúság magyarként és keresztényként nevelése, „kovászemberi” helytállása volt. Az anti-kommunista csoport vezetője, Pasztellák István sok évtizeddel későbbi visszaemlékezésében metsző pontossággal rögzítette a valós indokokat: „községünkben az ateista világszemlélettel szemben álló ideológia egyetlen, szemmel látható képviselője

sen annak nem sokkal később Magyarországra települt magyar nyelvész szerzője –, akik szerint a fellelt irodalom „tipikus szellemi táplálék a fasiszta magyar burzsoázia számára”. A kifogásolt művek között szerepelt Kosáry Domokos 1943-as kötete, amelynek szerzőjét „rosszindulatú firkász, Horthy fasiszta követője”-ként jellemzik, valamint

nem a múlt irodalmát jelentik, „hiszen ezek a káros eszmék semmit sem veszítettek aktualitásukból”. Erről tanúskodik 1956 októbere, amikor „nemcsak a magyar népi demokratikus rend megsemmisítésére törekedtek, hanem Kárpátalja megye elcsatolását is követelték” [sic!]. [268–278.]. A kötet méltó tisztelgésnek tekintendő Gecse Endre

² Pasztellák István: „Minél sötétebb az éjszaka, annál közelebb a hajnal”. Emlékek ifjúkoromból. *Együtt*, 2002/3, [104–106.] 105.

lelkész előtt, akinek közemlékezetünkben valahol a karhatalmisták által agyonvert rábakethelyi katolikus káplán, Boldog Brenner János, valamint a kivégzett levéli református lelkész, Gulyás Lajos között lenne a helye az '56-os mártírok sorában.

*

Néhány méternyire az egyetem-től, a Kárpátaljai Megyei Magyar Drámai Színház – korábban Beregszászi Illyés Gyula Magyar Nemzeti Színház – és a város szü-löttéről, Fedák Sáriról elnevezett kulturális központ épülete áll. Útközben Illyés Gyula szobra és Petőfi Sándor emléktáblája előtt is tisztelettel adózhatunk. Gál Natália *Lélektánc* című darabját nézzük – férfi-női szerepekről, a múltó évtizedek magatartás- és jellemformáló erejéről –, a történetnek magyar klasszikusok versei adják a keretet. Négy szereplő: a rendező és két fiatal, egyetemi diák mellett a negyedik, egy már felnőtt férfi – csak a kifeszített vászonnól szól hozzánk. Bármennyire elmélyülünk és akármennyire kikapcsol és elgondolkodtat a darab, nem tudunk menekülni a jelen fogságából: eszünkbe jut a családokat, színtársulatokat és végső soron a nemzeti közösségeket szétszaggató háború, és az, hogy mennyit számít kilenc kilométer... És talán az is: hiába vagyunk „egy vérből valók”, ha ennyire más kihívásokkal kell megküzdenünk ott, a „határon túl”, Beregsurányban és itt, Beregszászon...

*

Másnap a KTDK '20 zajlik, meglehetősen tempóban és nagyszerű szervezettséggel. Jómagam a Történettudományi II. Szekció (20. századi politika- és helytörténet) munkájában vehetek részt. Megtisztelő a közös zsűrizés jól ismert és szeretett kollégákkal – az elnöklő Varga Zsuzsannával, az ELTE BTK Történeti Intézetének tanszékvezetőjével, a Nemzeti Emlékezet Bizottságát (NEB) képviselő Földváryné Kiss Rékával és Bank Barbarával, a beregszászi egyetemen oktató Szamborovszkyné Nagy Ibolyával és Váradai Natáliával, valamint Badó Attilával a Szegedi Egyetemről. A fiatalok lelkiismeretesen készültek, a témák változatossága meglehetősen impresszív: a két világháború közötti, Kárpátalját érintő csempészet történetétől és egy kevésbé ismert magyar politikai életrajzától (Egry Ferenc) a beregszászi kollektivizálás folyamatának, a Talabor-Nagysági vízerőmű létesítésének bemutatásán és a tiszakeresztúri iskola mikrotörténeti ábrázolásán át egészen a szovjet-afgán háború kárpátaljai magyar résztvevőinek visszaemlékezéseit összegző előadásig. A zsűri négy szerzőt is továbbjutásra javasolt az OTDK-ra.³ Aki hallotta, biztos lehet benne: nem a nehéz körülmények figyelembevétele, hanem a valós teljesítmény elismerése állt emögött – a zsűri nem csökkentette a mércét, hanem a maga értéken mérte az elhangzottakat.

*

Az értékelés, a győztesek és továbbjutók bemutatása után lassan búcsúzkodunk. Több volt ez, mint huszonnégy óra. „Köszönjük, hogy személyesen is eljöttek, nem csak otthonról támogatnak” – mondja az egyik portás. A saját teljesítményem és a fogadtatás közti szakadékot határozottan érzem, mire nyugtatólag hozzáteszi: „Beregszászt nem éri baj.”

A határ felé indulva a *Határtalanul* együttes koncertjének első tak-tusait hallom. A marosvásárhelyi Fábián Zoltán, a komáromi Vadkerti Imre, a zentai Török Tilla az anyaországi Juhász Istvánnal és Pad Richárddal most éppen Beregszászon fellépve vallják Kányádi sorait – nem határon túli, hanem határtalanul magyarok vagyunk.

Helyben vagyunk – sokszorosán. És az állandó, GPS nélküli „helymeghatározáson” sem kell gondolkodnunk.

³ A díjazott szerzők és munkák a következők voltak: Bán János Máté (*Csempészet Kárpátalján a két világháború között*), Kornicki Nikolett (Kollektivizálás Beregszászban: a Kalinin kolhoz megalakulása és működése, 1948–1953), Horváth Annabella (*Egry Ferenc – egy kárpátaljai kisebbségi politikus életútja és közéleti szerepvállalása 1918 és 1925 között*), Benkő Norbert (*A szovjet-afgán háború kárpátaljai magyar résztvevők visszaemlékezéseinek tükrében*). A résztvevők mindannyian a II. Rákóczi Ferenc Egyetem hallgatói.

Rapali Vivien – Szénási Dorottya

Beszámoló a prágai International Summer School for Teachers rendezvényéről

**Mezinárodní letní škola pro učitele ÚSTR
2026 – Prága, 2026. augusztus 26–27.**

2026. augusztus 26–27. között Prágában, a Liechtenstein-palotában rendezték meg a *Mezinárodní letní škola pro učitele ÚSTR 2026 (International Summer School for Teachers)* elnevezésű nemzetközi nyári egyetemet, amelyet az Ústav pro studium totalitních režimů (ÚSTR) szervezett a European Network for Remembrance and Solidarity (ENRS) és a Muzeum paměti XX. století együttműködésével.

A kétnapos program elsősorban közép-európai kontextusban, döntően cseh előadók, valamint külföldi kutatók és oktatók közreműködésével járta körül a régió 20. századi történelmének közoktatási kérdéseit. Az elsősorban cseh történelemtanárok számára szervezett nyári egyetem programja igen változatos volt: előadásblokkok, workshopok, panelbeszélgetések és filmvetítések egyaránt szerepeltek benne. A program a totalitárius rendszerekkel szembeni ellenállás, a megszállás és megtorlás, valamint az emlékezetpolitika és a történelemtanítás módszertani kérdéseire fókuszált.

Intézetünket két kollégánk is képviselte. Rapali Vivien levéltári főmunkatárs meghívott előadóként a *Teaching Contemporary History in the Post-Communist Space: Transformations, Examples*

of Best Practices, Challenges, and Taboos panelbeszélgetésen vett részt, amelynek moderátora Dr. Martin Valenta cseh történész (ÚSTR) volt. A panel további résztvevői: Luciana Jinga (Institute for the Investigation of Communist Crimes and the Memory of the Romanian Exile, Románia), Łukasz Kamiński (Ossolineum, Lengyelország), Michal Keim (The Nation's Memory Institute, Szlovákia), Michal Macháček (MPXX, Csehország), Radomyr Mokryk (Károly Egyetem Bölcsészettudományi Kar / Ivan Franko Nemzeti Egyetem, Ukrajna) és Kamil Nedvědický (ÚSTR, Csehország). A beszélgetés hat posztkommunista ország – Csehország, Lengyelország, Magyarország, Románia, Szlovákia és Ukrajna – tapasztalatait vetette össze a kommunista rendszerek bukása utáni kortárs történelemoktatás alakulásáról. A hét felszólaló és a moderátor a beszélgetés során az alábbi kérdéseket járta körül: Hogyan változott a kortárs történelemtanítás az érintett országokban a kommunizmus bukása óta? Milyen fordulópontok azonosíthatók a változásokon belül? Kísérték-e ezeket politikai és közéleti viták? Mi számít a tanteremben tabunak vagy részben tabunak, és miért? Mennyi időt szánnak az egyes országok iskolái

a kortárs történelem tanítására, és mennyire tekinti ezt prioritásnak a közvélemény – vagy országoként eltérő a helyzet? Van-e még ma is valamilyen folytonosság a kommunista rendszerek hivatalos oktatási narratíváival? Emellett szóba kerültek a jelenlegi tendenciák, valamint a közeljövőre vonatkozó kilátások is. A beszélgetésből kirajzolódott, hogy bár az egyes országok gyakorlatában sok közös vonás fedezhető fel, több ponton is jelentős eltérések mutatkoznak. Az órakeret és az óraszám például országoként változó, ahogyan az alaptantervek (*curriculum*) felépítése is, ráadásul a történelem nem számít egységesen érettségi tárgynak. A tabutémák szerepe az elmúlt harmincöt évben egyre inkább háttérbe szorult, ám szürke zónák, kényes témák szinte mindenhol maradtak – ezek jellemzően ország-specifikusak, és szorosan összefonódnak az adott nemzet emlékezetpolitikájával, valamint megélt 20. századi traumáival. Kiemelt téma volt a tankönyvek kérdése is: az elérhető tankönyvek száma, a tanárok választási szabadsága, valamint a tankönyvek felépítése és szerkezete mind eltérő képet mutat az egyes országokban.

A *European and American Perspectives on the Teaching of Contemporary History* című

kerekasztal-beszélgetés vendége volt Szénási Dorottya, intézetünk kutatási munkatársa. A panel moderátora Vladimír Hanousek (ÚSTR – Csehország), résztvevői pedig Petr Blažek (MPXX, ÚSTR – Csehország), William Eddleston (Anglo-American University – Csehország), Michal Keim (The Nation's Memory Institute–Szlovákia), Barbara Klich-Kluczevska (Jagelló Egyetem – Lengyelország) és Martin Palouš (ÚSTR / Florida International University – Csehország) voltak. Szénási Dorottya a Magyarország szomszédos országaiban végzett tankönyvkutatási RETÖRKI-projekt keretében szerzett tapasztalataira, azon belül az osztrák történelemtankönyvek vizsgálatára támaszkodva kapcsolódott be a beszélgetésbe. Hozzászólásában kiemelte, hogy a kortárs történelem oktatásában a kommunista múlttal való szembenézés mellett az elmúlt évtizedekben egyre nagyobb hangsúlyt kapott a társadalom- és gazdaságtörténet, a mindennapi élet, az egyéni tapasztalatok és az oral history. Az osztrák tankönyvek vizsgálata alapján arra is rámutatott, hogy a történelmi korszakok értelmezése jelentősen változhat attól függően, hogy milyen témákat emelnek ki, mit hagynak háttérben, és hogyan kapcsolják össze a politikai eseményeket a társadalom történetével és az egyéni tapasztalatokkal. Kiemelte ugyanakkor, hogy az egyéni történetek és emlékek megismerése csak a történelmi kontextus és a tényszerű ismeretekkel együtt járulhat hozzá a korszak árnyaltabb értelmezéséhez. A panelbeszélgetés során hangsúlyt kapott az is, hogy a korszerű történelem-tanításban a történelmi tudás és a kritikai gondolkodást fejlesztő módszerek nem egymással szemben álló alternatívák: a források, történelmi értelmezések

és médiatartalmak kritikus elemzéséhez megfelelő történelmi és kontextuális ismeretekre van szükség. Az amerikai és európai perspektívák összevetése így nem elsősorban annak eldöntését szolgálta, hogy melyik oktatási modell tekinthető jobbnak, hanem annak megmutatását, hogy az eltérő oktatási hagyományok milyen történelmi tapasztalatokat és társadalmi kérdéseket tesznek láthatóvá, illetve melyeket hagynak inkább háttérben. Az egyes történelmi események eltérő nemzeti jelentősége is megjelent a beszélgetésben: az 1956-os magyar forradalom példáján keresztül arra mutatott rá, hogy míg az esemény a magyar nemzeti emlékezet egyik központi történelmi referenciája, addig az osztrák tankönyvekben jóval korlátozottabban, elsősorban Ausztria semlegességével és saját történelmi helyzetével összefüggésben jelenik meg. Ez jól szemléltette, hogy ugyanaz az esemény eltérő nemzeti történelmi keretek között más-más jelentést és oktatási hangsúlyt kaphat. A beszélgetés során így az is központi kérdéssé vált, hogy az 1939 és 1989 közötti időszak társadalom- és mindennap-történeti megközelítése, valamint az oral history előtérbe kerülése miként változtatja meg a korszakról alkotott képünket, és milyen további szempontok bevonása tehetné még teljesebbé a kortárs történelem oktatását. A különböző nemzeti perspektívák összevetése ugyanakkor nem egy egységes európai narratíva létrehozását jelenti, amely felülről a nemzeti történeteket, hanem éppen azok egymással való párbeszédbe állítását: a közös pontok és tapasztalatok keresése mellett annak megértését is, hogy egy-egy történelmi esemény miért kaphat eltérő jelentést az egyes társadalmakban. Ez

a megközelítés a kritikai gondolkodás fejlesztéséhez is hozzájárulhat, hiszen a diákok nem egyetlen kész narratívát sajátítanak el, hanem különböző értelmezéseket ismernek meg, és azokat történelmi ismeretek és források alapján vethetik össze.

Összességében a kétnapos rendezvény két panelbeszélgetése – a közép-európai, illetve az európai és amerikai perspektívákat összevető kerekasztal – közös keretbe helyezte a kortárs történelem oktatásának regionális és nemzetközi tapasztalatait, lehetőséget teremtve arra, hogy a magyar oktatási gyakorlat nemzetközi összehasonlításban, a cseh, lengyel, szlovák, román, ukrán és angolszász kollégák tapasztalatainak tükrében jelenjen meg. A rendezvény egyúttal rávilágított arra is, hogy a kortárs történelem oktatásában a társadalomtörténet, a mindennapi élet, az egyéni tapasztalatok és az oral history előtérbe kerülése fontos perspektívabővülést jelent, ugyanakkor nem teszi nélkülözhetővé a szilárd történelmi és kontextuális tudást. A különböző nemzeti perspektívák megismerése pedig nem egy közös, egységes európai narratíva kialakítását, hanem a történelmi tapasztalatok összevetését és a különbségek megértését szolgálhatja, ezáltal is hozzájárulva a kritikai gondolkodás fejlesztéséhez.

Kovács Balázs

1956 értékelésének metamorfózisai a kommunista párt (MDP/MSZMP) dokumentumainak tükrében

Jelen tanulmány a 2022-ben írt és megvédett mesterszakos dolgozat¹ egy fejezetének szerkesztett, kiegészített változata. A szerző jelenleg nem tekinti magát az 1956-os forradalom historiógráfiai kutatójának, ugyanakkor a mesterszakos dolgozatra érkezett kedvező szakmai kritikák, valamint a hetvenedik évforduló indokoltá tették a téma újbóli feldolgozását. Megnevezését tekintve talán egyetlen olyan esemény sincs a magyar történelemben, amit ennyi módon hívtak volna – még egy rendszeren belül is voltak (és vannak) különböző árnyalatok.

A főszöveg előtt érdemes röviden áttekinteni a téma feldolgozottságát. A későbbiekben részletesen ismertetett vagy hivatkozott szakmunkák e helyütt nem kerülnek bemutatásra, csak azok, amiket a szerző a témában még az olvasónak kíván ajánlani. 2022-ben jelent meg Jónás Róbert *Ellenforradalomból népfelkelés* című dokumentumválogatása,² amelynek bevezető

tanulmányában részletesen foglalkozik Pozsgay 1956-ot átértékelő jelentőségével.³ Legújabbban, írásunkhoz szorosan kapcsolódó témában, Ötvös István adott közre egy monográfiát *Kádár „forradalma”*. Az *1956-os forradalom elbeszélésének problémái a Kádár-rendszerben* címmel.⁴ A kiadvány alapos összefoglalását adja az általunk „metamorfózisnak” nevezett megítéléstörténetnek. Jelen tanulmány sem tartalmában, sem terjedelmében nem kíván olyan részletességű feldolgozást nyújtani az említett kiadványhoz képest. Célja ezért elsősorban áttekintést adni a témáról, és összefoglaló jelleggel bemutatni a kommunista párt viszonyát az 1956-os eseményekhez (szándékosan nem a forradalom-ellenforradalom dichotómiával élve) fűződő viszonyát.

1956. október 23-án Budapesten és több vidéki nagyvárosban tüntetések vették kezdetüket. A rádió ostroma előtt elhangzott Gerő Ernő beszéde, amelynek tartalmát már kora délután

a demonstráció engedélyezésekor véglegesítették. Ebben a Központi Vezetőség első titkára nacionalistának, antiszemitának és sovinsztának minősítette a tüntető tömeget. Sőt felszólított, hogy „[p]ártszervezeteink fegyelmezetten, teljes egységben lépjenek fel minden rendbontó kísérlettel, nacionalista kútmérgezéssel, provokációval szemben.”⁵

Másnap az új kormányfő, Nagy Imre mondott beszédet 12 óra után öt perccel a rádióban. Nagy beszéde az előző este ellenérzést keltett a Kossuth téren, mert az „elvtársak” megszólítást használta. Megfogalmazásában 24-én jelent meg „a békésen tüntető magyar ifjúsághoz csatlakozott ellenséges elemek” toposz.⁶ A felhívásokat, követeléseket ekkor támogatónan nyugtázta, viszont az események konkrét meghatározására még nem kerített sort. Egyértelműen kijelentette, hogy a „szocializmus építéséhez” békére és nyugalomra van szükség, ehhez pedig a munkások

¹ Kovács Balázs: *A Magyar Szocialista Munkáspárt 1956 előzményeivel kapcsolatos retorikája Berecz János politikai és „szakírói” tevékenységének a tükrében*. Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Új- és Jelenkori Történeti Tanszék, témavezető: Prof. Dr. habil. Horváth Miklós, 2022.

² *Ellenforradalomból népfelkelés. Dokumentumok Pozsgay Imre irathagyatékából*. Szerk. Jónás Róbert. Budapest, Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár, 2022.

³ Jónás Róbert: *Ellenforradalomból népfelkelés – két világ között egyensúlyozva*. In: *Ellenforradalomból népfelkelés. Dokumentumok Pozsgay Imre irathagyatékából*. Szerk. Jónás Róbert. Budapest, Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár, 2022, 13–49.

⁴ Ötvös István: *Kádár „forradalma”*. Az *1956-os forradalom elbeszélésének problémái a Kádár-rendszerben*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2026.

⁵ MTI közlemény a *Zala* napilap 1956. október 24-i számában. A teljes szöveg *A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 23 – november 9*. Századvég füzetek 3. Szerk. Varga László – Kenedi János. Budapest, Századvég Kiadó–Nyilvánosság Klub, 1989, 24.

⁶ Elhangzott 1956. október 24-én a rádióban. *Népújság*, 1956. október 25. *A forradalom hangja i. m.* 1989, 31–32.

segítségét kérte gyáraik és üzemeik védelmére.⁷ A „további vérontás megszüntetése” érdekében fegyverletételre szólított fel, így mentesülést ígérve a statáriális eljárás alól.⁸

Másnap, október 25-én Kádár János szintén becsületes ifjúkról beszélt, majd hozzátette, hogy a „bekapcsolódott népellenes ellenforradalmi erők” szándékozták megdönteni a „néphatalmat”.⁹ Nagy Imre rádióbeszédében kezdeményezte a szovjet csapatok visszavonását a Magyarországon lévő laktanyáikba, valamint tárgyalásokat kezdeményezett a két ország közötti kapcsolatokról.¹⁰ Továbbá kijelentette a szovjet csapatok kapcsán, hogy „visszarendelés[ük]” a „béke és a rend helyreállításával haladéktalanul meg fog történni”. Szerinte a beavatkozást a „szocialista rend létérdeke tette szükségessé”.¹¹ Ugyanebben a beszédében – hasonlóan Kádárhoz – „kiszámú ellenforradalmárokról” beszélt, akik „fegyveres támadást indítottak”.¹² A pártvezetés részéről ekkor hangzott el először az „ellenforradalom” kifejezés, amely később a teljes eseménysor értékelésévé is vált. A két beszéd – szándékolt – hiányossága, hogy a Kossuth téri sortűzről semmilyen értékelést

nem adott, hasonlóan a legtöbb, szocializmuskori, 1956-os szakmunkához. A délelőtti, Parlament előtti sortűz után – de még a rádióban elhangzottak előtt – Nagy Imre személyesen kérte a szovjet csapatok létszámának növelését Magyarországon.¹³

1956. október 28-án Nagy Imre és kabinetje letette az esküt, majd a rádióban az új kormánynyilatkozat kapcsán először értékelte át az események elnevezését. Magyarország népéhez szóló rádióbeszédében egyértelműen elítélte azokat, akik ellenforradalomnak minősítették a kibontakozó mozgalmat. Kijelentette, hogy „a kormány elítéli azokat a nézeteket, amelyek szerint a jelenlegi hatalmas népmozgalom ellenforradalom volna.”¹⁴ A forradalom első öt napját értékelve megállapította, hogy annak eredményeképpen „megszületett a demokratikus nemzeti egység”. Ehhez hozzátette, hogy a „nemzeti demokratikus mozgalomhoz” csatlakoztak ugyan „reakciós, ellenforradalmi elemek”,¹⁵ „vitathatatlan, hogy ezekben a megmozdulásokban elemi erővel bontakozott ki egy nagy, egész népünket átfogó és eggyé forrasztó nemzeti demokratikus mozgalom.”¹⁶ A kádári politika – hatalmának megszilárdítása

érdekében – Nagy Imrét később árulónak bélyegezte, amiben a végső fordulatot¹⁷ az október 28-i beszéde „szolgáltatta.”¹⁸ Perében a terhére rótták a rádióbeszédben bejelentett tűzszünet elrendelését, valamint azt, hogy ezzel a megnyilvánulásával „szakadt el” teljesen a kommunista párttól.¹⁹

Két nappal később Nagy Imre az ország „további demokratizálódásának érdekében az egy pártrendszer megszüntetésével a kormányzást az 1945-ben újjászületett koalíciós pártok demokratikus együttműködésének alapjaira”²⁰ kívánta helyezni. Ebben a rádióbeszédében a nemzeti kormány vezetőjeként a „demokratikus erők megmozdulása” révén „kibontakozó forradalomnak” aposztrofálta az eseményeket.²¹ Majd felszólított, hogy „[ő]rizzék meg a forradalom vívmányait, minden erővel biztosítsátok a rendet, állítsátok helyre a nyugalmat!”²²

November 1-jén Kádár János – 1956. október 25-től a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének első titkára – bejelentette, hogy megalakult a Magyar Szocialista Munkáspárt. Kádár felhívása alapján létrejött egy előkészítő

⁷ Uo. 32.

⁸ Uo. 31.

⁹ Uo. 71–72.

¹⁰ Uo. 72.

¹¹ Uo.

¹² Elhangzott 1956. október 25-én a rádióban. In: *1956 sajtója. Október 23 – november 4. Válogatás.* Vál. Szalay Hanna. Budapest, Geopen Kiadó, 2006, 64–65.

¹³ A „Jelcin-dosszié”. *Szovjet dokumentumok 1956-ról.* Szerk. Gál Éva – Hegedűs B. András – Litván György – Rainer M. János. Budapest, Századvég Kiadó–1956-os Intézet, 1993, 51.

¹⁴ Elhangzott 1956. október 28-án a rádióban. *Dunántúli Napló*, 1956. október 29. Korányi G. Tamás: *Egy népfelkelés dokumentumaiból, 1956.* Budapest, Tudósítások Kiadó, 1989. 68–69.

¹⁵ *A forradalom hangja i. m.* 1989, 131–132.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Berecz János és a korabeli „szakmunkák” Nagy Imre „árulását” nem 1956 októberére datálták, hanem már 1953-tól – mint a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának elnökeként – „elhajlónak” titulálták.

¹⁸ *A per. Nagy Imre és társai. 1958, 1989.* Szerk. Dornbach János – Kende Péter – Rainer M. János – Somlai Katalin: Budapest, 1956-os Intézet, 2006, 285.

¹⁹ Uo. 225–230.

²⁰ *A forradalom hangja i. m.* 1989, 226.

²¹ Uo.

²² Uo.

bizottság a „párt szervezésének megindítására, ügyeinek intézésére és a pártalapító országos kongresszus [...] összehívására.”²³ A *Szabad Kossuth Rádió*ban 22 órakor elhangzott beszédében „dicsőséges felkelésként” értelmezte a történeteket. Ekkor kétértelműen fogalmazott, mivel a „vívmányok megszilárdítása” mellett óva intett a „nyílt ellenforradalomtól.”²⁴ Ez a kettős értelmezés vált később az MSZMP 1956-os magyarázatának tartópillérévé. Kádár bejelentésével szakított a Rákosi-féle vezetés „kalandorpolitikájával.”²⁵ A beszéd elhangzásakor a későbbi pártfőtitkár és Münnich Ferenc már úton volt Moszkva felé.²⁶

1956. november 4-én a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány megalakulásáról szóló felhívásban újabb átértelmezést nyert a „dicsőséges felkelés”.²⁷ A felhívás alaptétele szerint a nemes célokat kitűző, a hibák kijavítására ösztökélő tömegmozgalom ellenforradalommá alakult. Ebben többek között az is olvasható, hogy a „hazánkban október 23-án megindult tömegmozgalom, amelynek nemes célja a Rákosi és társai által elkövetett párt- és népellenes bűnök kijavítása, a nemzeti függetlenség és szuverenitás védelme volt, a Nagy Imre-kormány gyöngesége és a mozgalomba befurakodott

ellenforradalmi elemek növekvő befolyása révén veszélybe hozta szocialista vívmányainkat, népi államunkat, munkás-paraszt hatalmunkat, hazánk létét.”²⁸

Az új hatalom legitimitása céljából saját magát forradalminak nevezte, ebből fakadóan a forradalom résztvevőire ellenforradalmár címkét ragasztottak. Kádár János hatalmi centruma megszilárdításához mindinkább csak ideológiai eszköz lett az 1956-os események magyarázata.

Alapvetően innentől fogva általánosan ellenforradalomnak nevezték a történeteket, még ha néhol a mélyebb értelmezésekben történtek is differenciálódások. Az események mozgatórugói valójában nem az MDP (később MSZMP) vezetői voltak.²⁹ Ahogy Ripp Zoltán rámutatott: „az SZKP Elnöksége [...] meghatározó tényezőként kapcsolódott be a magyarországi döntési folyamatba”.³⁰ Hruscsov mellett kiemeli, „hogy a háttérből rendkívül fontos szerepet játszott a döntési folyamatban Jurij Andropov [...]”. Elmondható, hogy a magyarországi eseményekben csak látszólag volt Nagy Imre, Gerő Ernő vagy Kádár János az igazi szerepvivő. A függő viszony alapvetően meghatározta az októberi forradalomra adott válaszait, a szovjet csapatok „segítéségül” hívását.³¹

A Magyar Szocialista Munkáspárt végső állásfoglalását az októberi-novemberi eseményekről az 1956. december 2-től 5-ig zajló üléseken hozták meg.³² Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának december 3-i határozata alapján „széleskörű” kutatómunka kezdődött az események megértése céljából.³³ Az elfogadott határozat öt pontból állt, amelyek taglalták a történetek előzményeit, az október 23-án kezdődő események jellegét, az aktuális decemberi helyzetet, valamint a párt előtt álló legfontosabb teendőket. Jelen írás szempontjából – az MSZMP 1956-hoz való viszonyának tekintetében – az első két rész az érdekes.

A határozat első része négy pontba szedi össze azokat az indokokat, amelyek a hivatalos állásfoglalás szerint az események kiváltó okaiként szolgáltak. Első helyen a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének felelősségét emelték ki, annak is letérését a „marxizmus-leninizmus elvi alapjairól”. A „Rákosi-Gerő-klikknek” elkeresztelt vezetésről megállapították, hogy dogmatikus és szektás politikát folytatott, figyelmen kívül hagyta az ország gazdasági adottságait. Elszakadtak a „lenini normáktól”, szolgálai másolták a Szovjetuniót.

²³ Uo. 371.

²⁴ Elhangzott 1956. november 1-jén a Szabad Kossuth Rádióban. *Népszabadság*, 1956. november 2. In: Korányi G. i. m. 1989, 91–92.

²⁵ A forradalom hangja i. m. 1989, 370.

²⁶ *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártvezetés vitái Magyarországról*. Szerk. Szereda, Vjacseszlav – Rainer M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 1996, 145.

²⁷ Uo.

²⁸ A „Jelcin-dosszié” i. m. 1993, 89–92.

²⁹ Horváth Miklós: *1956 hadikrónikája*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003, 395–397.

³⁰ Ripp Zoltán: *A pártvezetés végnapjai. Ötvenhat októbere és a hatalom. A Magyar Dolgozók Pártja vezető testületeinek dokumentumai, 1956. október 24 – október 28*. Szerk. Horváth Julianna. Budapest, Napvilág Kiadó, 1997, 184.

³¹ Horváth Miklós: Az 1956-os forradalom és szabadságharc nemzetközi vonatkozásai. *Hadtudomány*, 2016/3–4, [114–130.] 120.

³² Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának 1956-os decemberi határozata. In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Szerk. Vass Henrik. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1964.

³³ A legkorábban – és a párt részéről legaktívabban – Vass Henrik kezdett foglalkozni az 1956-os események értékelésével. Bár egyes források arra mutatnak, hogy a decemberi párthatározatot történész részről Nemes Dezső dolgozta ki, de a későbbiekben – Molnár János mellett – Vass Henrik vált a fő „kutatóvá”.

Az első okból törvényszerűen kialakult a pártban egy belső ellenzék, aminek élére Nagy Imre és Losonczy Géza állt. A kritikájukat a határozat jogosnak vélte, viszont hibát követtek el, amikor a problémákat „az utcára vitték ki”. Ennek a csoportnak a hibáját abban látta az új vezetés, hogy túlságosan elfordultak a párttól, még a pártellenes csoportoktól sem határolták el magukat.

Harmadik indokként a határozat a Horthy-rendszerben korábban érdekelt személyeket említette. A „Horthy-fasiszták” Nyugat-Németországban szervezkedtek, és zászlóra tűzték a „kapitalista-földesúri rendszer visszaállítását.”³⁴

Utolsó, negyedik okként a „nemzetközi imperializmust” jelölte meg a határozat. Ebben nagy szerepet tulajdonítottak a *Szabad Európa* és az *Amerika Hangja* nevű rádióállomásoknak. Céljukként egy háború kirobbantásának kiprovokálását jelölték meg.³⁵ A határozat erőteljesen törekedett az okok egybeolvasztására, leszámítva a „Rákosi-Gerő-klikket”, hiszen a negatív állásfoglalás ellenére esetükben nem került elő a szocializmustól eltérő politikai szándék.

Az események elemzésének időszaka 1956. október 23-a és november 4-e közé esett. A későbbi harcokról mindössze annyit nyugtáz a határozat, hogy „az ellenforradalom fegyveres támadását a Magyar Népköztársaság államhatalma ellen november 4-én és az azt

követő napokban szétzúzták.”³⁶ Szorítkozva a december 3-i határozat időkorlátjára, megállapításra került, hogy az események mind helyileg, mind időszakilag különböznek egymástól. Az október 23-i tüntetésen résztvevő fiatalok még a „Rákosi-Gerő-klikk” törvénytelenégei ellen vonultak utcára, „a szocializmus építésének útján” akartak maradni. Azonban már a tüntetésen „megjelentek [...] ellenforradalmi jelszavak”, amelyek antikommunista, irredenta és sovinszta hangokat ütöttek meg – jellemezte a határozat az első nap fejleményeit. Mindebből megszületett az az álláspont, miszerint végig ellenforradalom zajlott, csak éppen október 30-ig „álcázva”. „Arra a kérdésre, hogy mi volt a Magyarországon október 23-án kezdődött fegyveres felkelés alapvető jellegzetessége: forradalom vagy nemzeti forradalom-e, szembenézve a tényekkel, csak azt válaszolhatjuk: nem volt sem az egyik, sem a másik, hanem ellenforradalom volt.”³⁷

Nagy Imre kapcsán egy általános „jobbratolódást” állapított meg a határozat. Kormányfői felelősségét „az ellenforradalmi erők előretöré[sének] megkönyít[ésében]”³⁸ vélték elítélendőnek. Véleményük szerint a szocializmus feladását deklarálta a többpártrendszer visszaállítása, a szovjet csapatokkal való szembenállás, valamint a Varsói Egyezmény „törvénytelen” felmondása.³⁹ Nem utolsósorban az ellenforradalom szinonimájaként megjelenítették a fehérterroret is,

utalva az 1919 utáni erőszakos cselekményekre.⁴⁰

Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága – 1956. november 11-től 1957. június 29-ig működött e formában – által hozott december 3-i határozat, szakítva a korábbi fogalmazásokkal, egyöntetűen ellenforradalomnak minősítette az 1956-os eseményeket. A megszövegezés is leszögezte, hogy a dokumentum nem ad(hat)ott precíz elemzést az időbeli rövidség miatt, viszont az alapvető kiindulópontokat, az események mozgatórugóit a későbbiekben sem vették górcső alá. Kádár János 1956-os szerepéről a 12 oldalas párthatározat egyetlen szót sem ejtett. Az események után egy hónappal kiadott rezümé teljes mértékben figyelmen kívül hagyta azt a tényt, hogy 1956. október 25-től Kádár János volt az MDP KV első titkára. Ezzel szemben Nagy Imre politikai szerepének eltúlzott elemeit nemcsak a belpolitikai történetekben, hanem az „imperialista felforgatásban” is kiemelt helyen hangsúlyozták.⁴¹ A dokumentum politikai indíttatása megkérdőjelezhetetlenné vált az új párt legitimitása szempontjából. Ez kihatott a tudományos és ismeretterjesztő munkák főként hazai szerzőire is, ez alól szinte senki sem jelenthetett kivételt 1989-ig.

A tudományos, valamint az ismeretterjesztő anyagokban határozottan csak az „ellenforradalom” kifejezés volt használható, viszont Kádár János 60. születésnapján, 1972-ben „nemzeti tragédiának” nevezte az addigra „októberi

³⁴ Uo. 15.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo. 17.

³⁷ Uo. 16.

³⁸ Uo. 17.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo. 19.

sajnálatos eseményeknek” aposztrofált forradalmat. Kádár célzottan enyhíteni igyekezett az „ellenforradalom” szóhasználatának társadalmi elutasított-ságán, ami egy „megbékélésre tett ajánlatként volt felfogható, mintegy tompítandó a kegyetlen megtorlás hatását.”⁴² Mindez azonban csak egy kis szegmense volt a pártapparátus ilyes jellegű megnyilvánulásainak.⁴³ A hivatalos irányvonal továbbra is az „ellenforradalmi” paradigmát hangsúlyozta a közéletben.⁴⁴

A forradalom és szabadságharc átértékelésében fordulatot az 1989. január 28-i Pozsgay-féle rádiónyilatkozat hozott. Pozsgay Imre ebben az időszakban államminiszter, az MSZMP KB és PB tagja volt. A *168 óra* című rádióműsorban, a magasrangú kommunista politikusok közül elsőként, nem „ellenforradalomnak” nevezte az eseményeket. Mindezt az MSZMP KB által felkért Történész Albizottság szakértői véleményére hivatkozva tette.⁴⁵ „Ez az, ami körül még zajlanak a viták. [...] Ez a bizottság, a jelenlegi kutatások alapján, népfelkelésnek látja azt, ami 1956-ban történt. Egy oligarchisztikus és a nemzetet is megalázó uralmi forma elleni felkelésnek.”⁴⁶

A vélemény megszületése előtt már érezhető volt a korábbtól eltérő állásfoglalás előretérése. Glatz Ferenc 1988-ban, a *Históriában* utalt rá, hogy 1956 sem ellenforradalom, sem forradalom nem volt. A Történettudományi Intézet akkori igazgatójától ezek meghatározó erejű és újdonságot érzetű szavak voltak. Berecz János volt az első a párt felsőbb vezetéséből, aki a forradalom kapcsán eltért a „hivatalosan elfogadott” szóhasználatától.⁴⁷ A decemberi párthatározat óta először merült fel a „Rákosi-Gerő klikk” káros politikája, mint elsőszámú indok az októberi forradalom előzményében.⁴⁸

A Történész Albizottság határozottan politikai oldalról közelítette meg a problémakört. Megállapításainak egy része napjainkban már kívül áll a tudományos diskurzus keretein („szélsőjobbboldali, lumpen elemek” szerepe az eseményekben), ugyanakkor jelentősége kétségtelen, a forradalmi terminológiában pedig Pozsgay megnyilvánulása mérföldkő. Megjegyzendő, hogy az államminiszter nyilatkozata nem tükrözte teljes mértékben az Albizottság állásfoglalását, viszont szimbolikus értelmezésként hatott az általa használt népfelkelés jelző.⁴⁹

Az Albizottság – Berend T. Iván interpretálásában – visszatért a „kétszakaszos” értelmezéshez, tehát 1956 „népfelkelés volt ellenforradalmi elemekkel.”⁵⁰ Pozsgay értelmezése ezzel szemben az 1956. október 28-i állásfoglalást hozta vissza a közbeszédbe.⁵¹ Szekér Nóra szerint „1989. október 23-a megünneplése – a többpárti, demokratikus választások előtt fél évvel – az 1956 értelmezése körüli politikai játszma záróakkordjának is tekinthető.”⁵²

1989. október 23-án – szimbolikusan – Szűrös Mátyás az Országgyűlés akkori elnöke, ideiglenes köztársasági elnök kikiáltotta a Magyar Köztársaságot. 1990. március 19-én a Minisztertanács döntése alapján április 4-ét munkaköteles, míg október 23-át munkaszüneti nappá nyilvánították.⁵³ Ezután éles viták zajlottak le Magyarország hivatalos állami ünnepeiről az Országgyűlésben. 1991. március 5-én szavaztak október 23. ünnepnappá nyilvánításáról. A javaslatot 124 igen, 61 nem, valamint 93 tartózkodás mellett elfogadták, így október 23., a Magyar Köztársaság hivatalos ünnepei közé került.⁵⁴ 1956. október 23-tól 1991. március 5-ig sokféle értelmezés, megfogalmazás született és alakult ki arról az

⁴² *Kérdések és válaszok 1956-ról*. Szerk. Varga Eszter. Budapest, Napvilág Kiadó, 2015, 184.

⁴³ Ripp Zoltán: 1956 emlékezete és az MSZMP. *Múltunk*, 2002/1, 157. [146–171.]

⁴⁴ Juhász-Pintér Pál: „Nemzeti tragédia” – új értelmezés? Kádár János beszéde. In: *Változó idő, változó emlékezet. 1956 értékelésének átalakulása*. Szerk. Házi Balázs – Jónás Róbert – Nagymihály Zoltán – Rapali Vivien – Strausz Péter. Budapest, Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum, 2021, 130. [130–133.]

⁴⁵ Jónás Róbert: Népfelkelés – Pozsgay rádióinterjúja. In: *Uo.* 199–202.

⁴⁶ Szekér Nóra – Riba András László: Hányszor lehet egy embert eltemetni? Nagy Imre újratemetésének „ügye” a modellváltásra készülő állampárti döntéshozatalban – Politikai dimenziók, 1. *Hitel*, 2014/6, [8–37.] 19.

⁴⁷ Baló György: „Az utókor a tényeket látja...” Interjú Berecz Jánossal. *Mozgó Világ*, 1985/10, 4–19.

⁴⁸ Szekér Nóra: Ellenforradalom, népfelkelés, nemzeti megbékélés. Az MSZMP és az 1956-os események újraértékelése a rendszerváltás során. *Századvég*, 2021/4, 79–99.

⁴⁹ *Uo.*

⁵⁰ Szekér Nóra: 1956 – 1989-ben. Az újraértékelés és a párt. In: *Sorsok és horizontok. Tanulmányok a magyar forradalom hatvanötödik évfordulóján*. Szerk. M. Kiss Sándor – Nagymihály Zoltán. Budapest, Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum, 2021, 344. [327–353.]

⁵¹ *Uo.* 344.

⁵² *Uo.* 352.

⁵³ A Minisztertanács 48/1990. (III. 19.) MT rendelete a m. tv. végrehajtásáról szóló 48/1979. (XII. 1.) MT rendelet módosításáról. *Magyar Közlöny*, 1990/23, 1990. március 19.

⁵⁴ Parlament: Állami ünnep augusztus 20-a. Ünnepi voksok. *Népszabadság*, 1991. március 6., 4.

eseményről, amelyet napjainkban egyöntetűen forradalomként értelmezünk. Arról, ami több mint három évtizedig csak elhallgatott, átértelmezett kontextusban jelenhetett meg.⁵⁵

Adódik a kérdés, hogy az állam-szocialista időszak 1956-tal foglalkozó tudományosnak szánt munkái milyen hatásokkal követték a párthatározat vonalvezetését. Található-e eltérés a december 3-i dokumentum alaptételei és a korszak történészeinek állásfoglalásában? Az alábbi kérdések megválaszolásához – a teljesség igénye nélkül – érdemes áttekinteni a rendszerváltásig 1956-ról megjelent munkákat.

Az első feldolgozás 1958-ban jelent meg *Az 1956. október–novemberi ellenforradalom a marxizmus-leninizmus fényében* címmel.⁵⁶ A Kossuth Kiadó által megjelentetett segédanyag az egyetemi és a főiskolai hallgatók számára készült, tartalmát többek között Kádár János, Kállai Gyula vagy Horváth Imre jegyezték. A kiadvány célzottan ideológiailag átítatott történelmi nevelést deklarált, és nem felelt meg a történettudomány írott és íratlan szabályainak. Főbb megállapításaiban egyenesen követte a párthatározat vonalvezetését. A kiváltó okokban összefonódott az „imperialista felforgatás”, a belső „horthysta-fasiszta reakció” és a „Nagy-Losonczy-féle csoportosulás árulása.”⁵⁷

Ugyanebben az évben jelent meg az *Ellenforradalom Magyarországon, 1956* című munka. A tanulmánykötet a Kossuth Kiadó által az MSZMP KB Párttörténeti Intézet támogatásában látott napvilágot.⁵⁸ Szerkesztői Teleki Éva és Betlen Oszkár voltak. Ez a munka közelített a tudományosság felé, hiszen forrásokat mutatott be, hivatkozásokkal és lábjegyzetekkel operált. Tartalmát tekintve – figyelembe véve a támogató kilétét – abszolút követte a párthatározat 1956-tal kapcsolatos szegmenseit. Ez alól egyetlen kivétel a „Rákosi-Gerő klikk” tevékenysége, ugyanis ennek kifejtése kimaradt a kötetből. Jemnitz János „elemezte” az „imperialisták” és a „külföldi felforgatók” szerepét, míg Betlen Oszkár a Nagy Imre és Losonczy Géza-féle csoportosulást vette górcső alá.⁵⁹ Nem tekinthető eseménytörténeti feldolgozásnak, inkább meghatározott szempontok alapján emeltek ki különböző részeket az 1956-os eseményekből.

1958-as megjelenésű volt Vass Henrik *A magyarországi 1956. októberi ellenforradalom történetének néhány kérdése* című munkája.⁶⁰ A szerző az események eszmei és politikai indíttatását igyekezett vizsgálni a párthatározatban megjelent sorok szellemében. Vass egyébként képzett tudományos szakember volt, a Kossuth Könyvkiadó és a Párttörténeti Intézet egykori igazgatójaként dolgozott. Nem mellékes, hogy

a Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai című gyűjteményeknek is ő maga volt az egyik szerkesztője.

Hollós Ervin jegyezte 1967-ben a *Kik voltak, mit akartak?* című kötetet.⁶¹ A szerző a korabeli stílusjegyeket figyelembe véve „ismeretterjesztő” igényű munkával állt elő. A munka célja – a címmel összefüggésben – azoknak az egyéneknek a „bemutatása” volt, akik a forradalomhoz vezető út során szerepet vállaltak. Hollós 1967-es kiadványa az előzmények esetében teljes mértékben a decemberi „zsargont” követte, és célját tekintve a kádári hatalmat legitimáló, propagandisztikus munka volt.⁶²

Az első igazán tudományos jellegű feldolgozást Molnár János adta közre *Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban (A polgári magyarázatok bírálata)* címmel.⁶³ Az 1967-ben megjelent munka addig publikálatlan dokumentumokat, belügyminisztériumi aktákat és bírósági jegyzőkönyveket mutatott be. Az *oral history*-t alkalmazó szerző a forradalmat és szabadságharcot átélte személyek „tapasztalatait” is feldolgozta munkájában. A tudományban is kötelezővé tett sematikus toposzokat Molnár sem kerülhette el, párthű szemléletű műve viszont forrásbázisával kiemelkedett az időszak 1956-os értekezései közül.

⁵⁵ Kende Péter: Forradalom, ellenforradalom, népfelkelés... (Habent sua fata verba). In: Kende Péter: *A párizsi toronyból. Válogatott politikai írásk, 1957–1989*. Budapest, Cserépfalvi Könyvkiadó, 1991, 46–56.

⁵⁶ Leszámitva Nemes Dezső *Népi demokráciák fejlődése és az októberi ellenforradalom* című tanulmányát. Az írás egyfajta eszmetörténeti összefoglaló, ami a hivatalos nézőponttal megegyező módon bírálja az eseményeket. *Párttörténeti Közlemények*, 1957/1, 3–31.

⁵⁷ *Az 1956. október–novemberi ellenforradalom a marxizmus-leninizmus fényében*. Szerk. Kádár János – Kállai Gyula – Biszku Béla – Fehér Lajos – Horváth Imre. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1958.

⁵⁸ *Ellenforradalom Magyarországon, 1956*. Szerk. Teleki Éva. Budapest, Franklin Nyomda, 1958.

⁵⁹ Jónás Róbert: Megjelenik a Párttörténeti Intézet kötete. In: *Változó idő, változó emlékezete i. m.* 2021, 85. [82–85.]

⁶⁰ Vass Henrik: *A magyarországi 1956. októberi ellenforradalom történetének néhány kérdése*. Budapest, Kossuth, 1958.

⁶¹ Hollós Ervin: *Kik voltak, mit akartak?* Budapest, Kossuth Kiadó, 1967.

⁶² Strausz Péter: „Kik voltak, mit akartak?” Megjelenik Hollós Ervin könyve. In: *Változó idő, változó emlékezete i. m.* 2021, 111–112. [111–115.]

⁶³ Molnár János: *Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban. A polgári magyarázatok bírálata*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.

A következő évtized nem bővelkedett az 1956-tal foglalkozó szakmunkákban. Hollós Ervin és Lajtai Vera *Köztársaság tér 1956* című könyve az 1956. október 30-i események értelmezésére vállalkozott.⁶⁴ A szocialista pártvezetés elvárásából fakadóan a szerzőpáros egy terjedelmes kiadványban foglalta össze a Köztársaság téri pártház ostromát. A többi, 1956-tal foglalkozó munkához hasonlóan ez a kiadvány sem nélkülözi a tudománytalan és néhol eltúlzott megállapításokat.⁶⁵ Ahogy Tulipán Éva fogalmaz: „Az ostrom elbeszélése a Kádár-rendszer megalapozó története lett, amelyben az eseményeket felnagyítva és meghamisítva szimbolikus jelentőséggel ruházták fel.”⁶⁶

A harmincadik évforduló mennyiségi szempontból általános áttörést hozott a téma feldolgozásában. 1986-ban jelent meg Hollós Ervin és Lajtai Vera *Drámai napok* című kötete.⁶⁷ A házaspár gazdag kép- és forrásanyaggal dolgozott, hasonlóan az 1974-es munkájukhoz. Eseménytörténeti feldolgozásuk azonban nem nélkülözte a korábbi megállapítások újbóli bizonygatását. Azon kiadványok egyike volt, amelyben nem foglalkoznak az események előzményeivel, nem esik szó az elhibázott politikáról, és kizárólag a 13 napra fókuszált a szerzőpáros. Ekkor jelent meg a Zrínyi Kiadónál a pártvezetés tagjaival készített interjúkötet, a *Visszaemlékezések 1956* című kiadvány.⁶⁸ Ezt Berecz János szerkesztette, és többek között Baló

György és Koncz István írásait tartalmazta. A lektorok között megtaláljuk Molnár János nevét is. Berecz János a megszólaltatottak között is szerepel, ahogy Benke Valéria, Apró Antal, Biszku Béla, Kállai Gyula és még sok más vezető beosztású kommunista politikus is. A személyes történetek mellett ebben a kiadványban is a párthatározat sorai köszönnek vissza.

Visszaugorva az időben és eltávolodva a szakirodalomtól, érdemes megemlíteni még az 1981. október 22-i kerekasztalbeszélgetést is a témáról.⁶⁹ Erről a *História* jelentetett meg egy rövidebb jegyzőkönyvet. Itt Baló György műsorvezető beszélgetett Hollós Ervinnel, Szabó Bálinttal és Berecz Jánossal az 1956-os eseményekről. Nagy Imre felelősségének megítélésében ugyan finomabb hangvétel volt érezhető, a beszélgetés alapkonceptiója teljes mértékben illeszkedett a Kádár-korszak 1956-ról kialakított értelmezéséhez.

A párthatározat és ebből eredően a korabeli kiadványok szerzői sem reflektáltak kellőképpen Kádár János november 1-je előtti szerepére, a Szovjetunióban eltöltött napjaira, valamint a moszkvai vezetés szerepére. A moszkvai irányítás és a szovjet haderő szerepe csak homályosan és elvétve jelent meg a korabeli munkákban. A határozat leginkább a hazai (értsd kommunista) erők harcának állította be az eseményeket a belső és külső „felforgatókkal” szemben,

amelyben legfeljebb kiegészítő szerep hárult a „segítő” szovjet erőknek.⁷⁰ Kádár Jánost és az MSZMP-t az 1956-os események után olyan belső kommunista ellenzéki csoportként láttatták, mint akik – Nagy Imréhez hasonlóan – elutasították a „Rákosi-Gerő-klikket.”⁷¹ Arra sem a határozat, sem a korabeli „szakmunkák” nem adtak választ azonban, hogy Kádár legfőbb pozícióba kerülése mögött milyen szálak húzódtak.

Jól látható a kiemelt anyagokból, hogy az 1956-os forradalom – nagyjából nem szaktörténeteszi – értékelése hosszú utat tett meg a rendszerváltásig, sőt azt követően is. A forradalom és szabadságharc elemi erejű hatással volt a magyar társadalomra és politikára, ezért – ahogy a példák is mutatják – a kádári hatalom a tiltások, a torzítások, a félreértelmezés és a kemény (ellen)propaganda ellenére sem tudta felszámolni az 1956-ra vonatkozó alternatív értelmezéseket.

⁶⁴ Hollós Ervin – Lajtai Vera: *Köztársaság tér 1956*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1974.

⁶⁵ Lásd Tulipán Éva: *Ostrom 1956-ban. A köztársaság tér emlékezete*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2014.

⁶⁶ Uo. 204.

⁶⁷ Hollós Ervin – Lajtai Vera: *Drámai Napok. 1956. október 23 – november 4*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1986.

⁶⁸ *Visszaemlékezések, 1956*. Szerk. Berecz János. Budapest, Zrínyi Kiadó, 1986, 341–369.

⁶⁹ Kerekasztalbeszélgetés 1956–57-ről Berecz Jánossal, Hollós Ervinnel és Szabó Bálinttal. Szerk. Radványi Dezső. *História*, 1982/6, 10–16.

⁷⁰ *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai i. m.* 1964, 20.

⁷¹ Uo. 20–21.

Jónás Róbert

Sikeres egzámen Vásárhelyen

1956 átértékelése Pozsgay Imre
államminiszter hódmezővásárhelyi
látogatásának tükrében

1989. január 28-án a Magyar Rádió hallgatói olyan interjút hallottak, amiről bizonyára nem sokan gondolhatták, hogy valaha el fog hangzani. Egy részük azért nem, mert őszintén hitt a rendszer legitimációját jelentő hivatalos 1956 narratívában, másik részük pedig annak okán, mert már régen beletörődött abba, hogy ez a legitimáció az ő életében biztosan nem fog meginogni. Az ellenforradalom narratívája az évtizedek alatt folytatott kitartó kommunikációs stratégiának köszönhetően mélyen beépült a köztudatba, de a nyolcvanas évekre érzékelhetővé vált, hogy a csendes tömeg, ha hangot egyelőre nem is mer adni a véleményének, egészen mást gondol erről a kérdéstről. Pozsgay 1989. januári bejelentése volt az, ami milliók elhallgatott álláspontját mondta ki, belesűrítve ebbe az egyetlen szóba: *népfelkelés*.

A forradalom újraértékelésének történetét taglaló tudományos reprezentációk többnyire az MSZMP történetének részeként foglalkoznak ezzel a kérdéssel, és kevesebb figyelem hárul azokra az aspektusaira, amelyek a hatalmi struktúra

más területein bírtak relevanciával. Ebben a tanulmányban Pozsgay népfelkelésről szóló bejelentésének néhány részletét az államminiszter szemszögéből, a hódmezővásárhelyi pártaktíva példáján keresztül vizsgálom meg.

A PORCELÁNGYÁRI AKTÍVA MEGHÍVÓJA

A népfelkelés január végi bejelentését követő napokban Pozsgaynak négy nyilvános szereplése volt. Az első a Zeneakadémián február 2-án este,¹ a második 3-án a hódmezővásárhelyi porcelángyárban, a harmadik 5-én² a XXI. Magyar Filmszemle rendezvényén, a negyedik pedig a Marczibányi téri pártaktíván a következő napon.³ Mind a négy önmagán túlmutató jelentőséggel bírt számára, mert ezeken az alkalmon kapott először közvetlen visszajelzést a népfelkelés bejelentésének társadalmi hatásáról. A visszajelzés különösen fontos lehetett számára, mert memoárja tanúsága szerint a bejelentést követő napokban elbizonytalanodott. „Nem kívánom senkinek, hogy átérzeze azt, amit én néhány napig

a senki földjén éreztem. Nem félelem volt ez, mert azokban a napokban az életemmel nem értem rá törődni, hanem szorongás, hogy vajon valóban jól számítottam-e ki annak következményeit, amit tettem. Meglesz-e az üdvös hatása, és szolgálja-e az átalakulás meggyorsítását, békés jellegét?”⁴ – írja önnön lelkiállapota visszaemlékezve Pozsgay. 28-án, az interjú elkészítése utáni napon, szombat reggel Salgótarjánba utazott, a fiatal közgazdászok országos konferenciájára, ahol a tanácskozás nyitóelőadását mondta el *Demokrácia és vállalkozás* címmel.⁵ Az utazás alatt volt ideje alaposan végiggondolni az előző napot és a lehetséges következményeket, és még az is felötlött benne, hogy felhívja a Rádió elnökét és kiveteti a műsorból az interjút. Végül a megérkezésekor őt fogadó helyi politikai vezetőktől tudta meg, hogy ha akarta volna is, már elkésett vele, mert a reggeli rövid hírekben közölték az interjú legfontosabb részét. A kezdeti bizonytalanság után azonban hamar össze-szedte magát. Kulcsár Kálmán visszaemlékezése szerint

¹ Pozsgay Imre: 1989. *Politikus-pálya a pártállamban és a rendszerváltásban*. Budapest, Püski, 1993, 103.

² A televízió a nemzeté, a felügyelete a kormányé. *Magyar Hírlap*, 1989. 02. 06. 1., 4.

³ *Ellenforradalomból népfelkelés. Dokumentumok Pozsgay Imre irathagyatékából*. Szerk. Jónás Róbert. Budapest, RETÖRKI, 2022.

⁴ Pozsgay i. m. 1993, 97.

⁵ Pozsgay beszédét ismertette a megyei lap: A politika megreformálása nélkül nincs esély a gazdasági felemelkedésre. *Nógrád Megyei Hírlap*, 1989. 01. 30. 1–2.

Pozsgay február 6-án – a meglehetősen ellenséges hangulatú Marczibányi téri pártaktíva napján – már határozott és magabiztos volt.⁶

Jelen tanulmányunk témája, a hódmezővásárhelyi aktíva volt az első alkalom, ahol Pozsgay szembesülhetett azzal, hogyan fogadta a párttagság a bejelentést. Hódmezővásárhelyre Pozsgay az Alföldi Porcelángyár Pártszervezetének, valamint a vállalat munkáskollektívájának meghívására érkezett. Ez nem a népfelkelés bejelentésének hatására szervezett esemény volt, véletlen egybeesés csupán, hogy éppen egy ilyen politikailag érzékeny szituációban került rá sor. A Porcelángyár 1988 novemberében fordult az államminiszterhez azzal a felkéréssel, hogy lehetőség szerint még az év folyamán tartson előadást a gyár pártszervezete és munkáskollektívája, valamint a helyi politikai és gazdasági vezetők számára. A felkérés konkrét témát is megjelölt: *A politikai intézményrendszer korszerűsítése, a napi politikai helyzet reális értékelése.*⁷

A novemberi felkérésnek az államminiszter nem tudott abban az évben eleget tenni, ezért későbbi időpontként február 3-át javasolta, amit a Porcelángyár pártbizottsága és a dolgozói kollektíva elfogadott. A részletes programterv január közepére állt össze. Február 3-án délelőtt az államminiszter látogatást

tett az Alföldi Porcelángyár Kereskedelmi- és Bemutató Házában, majd megtekintette az Edénygyárat (e gyáregység dolgozói kezdeményezték az államminiszter meghívását).⁸ A programterv szerint ezután következett a sajtótájékoztató, majd az aktívaértekezlet.⁹

A SPORTCSARNOKI BESZÉD

A január 28-i rádióbeszédet követően a Pozsgay mellé kirendelt kormányőrség – nem az ő kérésére – szigorította a biztonsági intézkedéseit, Hódmezővásárhelyen pedig fokozott rendőri készenlét mellett fogadták az érkező államminisztert. A személyi védelmét ellátó biztonsági emberek igyekeztek lebeszélni arról, hogy a főbejáratot használja, és azt javasolták, hogy az öltöző felől, a tömeget kikerülve lépjen fel a pódiumra. Pozsgay erre nem volt hajlandó.¹⁰ Az eseményről készült videofelvétel tanúsága szerint helyesen döntött. A zsúfolásig megtelt csarnokba a főbejáraton belépő államminisztert kitörő lelkesedéssel és tapssal fogadta a tömeg.¹¹

A pódiumon Pozsgay mellett Vastagh Pál, Ocsák Miklós, Gál István és Baranyai Antal foglalt helyet. A rendezvény a *Himnusz* eléneklésével kezdődött, amit rövid kulturális műsor követett, Kölcsey Ferenc *Huszt*, illetve Ady Endre *Elhanyagolt, véres szívünk* című versei hangoztak el. Kölcsey a nemzet jövőjéért való

közös munkára hívó epigrammája jó felütést biztosított az államminiszter szerepléséhez, Ady komor háborús költeménye talán kevésbé. Baranyai Antal köszöntőbeszédében „eddig örök igazságnak hitt tételek újraértelmezésével vagy az azokba vetett hitünk elbizonytalanodásával” beálló politikai instabilitás megéléséről beszélve utalt Pozsgay nagy hazai és nemzetközi visszhangot kiváltó rádióinterjújára, majd átadta a szót az államminiszternek.

Pozsgay megköszönte a meghívást és reményét fejezte ki, hogy kulturált vitában, tisztázó eszmecserében vehet részt. Németh László emelkedő nemzetről szóló gondolatát idézve beszélt arról, hogy a múlthoz való viszony rendezése közös nemzeti ügy, de egyben a párt jövőjének kulcsa is. „Tisztázni kell magunkban ügyeinket ahhoz, hogy mi ismét emelkedő nemzet lehessünk, és ebben a nemzetben az a politikai mozgalom, amelyben részt vállaltunk és elkötelezettséget, újra és végérvényesen összetalálkozzék az egész nép közérzetével, hogy jogunk legyen ennek a népnek a centrumában lenni, és ezt a centrumot nem a hatalom vonzza magához, hanem a meggyőzőerőnk, képességünk arra, hogy programot tudjunk adni a társadalomnak.”¹² Németh László említése több szempontból is jó választás volt az államminiszter részéről. Nevéhez szorosan kötődött a harmadik út koncepciója,

⁶ Kulcsár Kálmán: *Két világ között. Rendszerváltás Magyarországon, 1988–1990*. Budapest, Akadémiai, 1994, 129.

⁷ Baranyai Antal: *Levél Pozsgay Imre részére* (1988. 11. 08.). Pozsgay Imre magánirat hagyatéka, a dokumentum a család birtokában.

⁸ *Pozsgay Imre Hódmezővásárhelyen* (1989. 02. 06.). Videofelvétel. Pozsgay Imre magánirat hagyatéka, a dokumentum a család birtokában.

⁹ Baranyai Antal: *Levél Pozsgay Imre részére* (1989. 01. 17.). Programjavaslat és forgatókönyv; Baranyai Antal: *Levél Pozsgay Imre részére* (1989. 01. 26.). Meghívó és plakát; *Pozsgay Imre Hódmezővásárhelyen* (1989. 02. 06.). Videofelvétel. Pozsgay Imre magánirat hagyatéka, a dokumentum a család birtokában.

¹⁰ Pozsgay i. m. 1993, 104.

¹¹ *Pozsgay Imre Hódmezővásárhelyen* (1989. 02. 06.).

¹² Uo.

ami 1989-ben a „pártszakító” hírében álló, reformer vezéralak Pozsgay által felidézve, azonosulási lehetőséget adott a hallgatószámára. A Németh László-i harmadik út gondolat bizonyára benne lehetett a korabeli értelmiségi és közéleti köztudatban, hiszen 1988 és 1990 között három kötet is megjelent, aminek a középontjában Németh László ezen gondolata állt.¹³ A tőle idézett emelkedő nemzet fogalmára ráadásul éppen 1956-ban, a forradalom ideje alatt jelent meg, amikor a szerző a magyarság erkölcsi felemelkedését látta az ötvenhatos eseményekben, a „gyötrésben és magáláztatásban összeforrt”¹⁴ társadalom közös megmozdulásában.

Pozsgay beszédében sikertelennek minősítette az elmúlt másfél évtizedet, aminek a következményei szerint a társadalom mindennapi életében is nyilvánvalóak voltak. Igyekezett elhatárolni az új vezetést a régi által elkövetett hibáktól, és a múlt feltárásának szükségességét hangsúlyozta nemcsak a megismerés és szembenézés érdekében, hanem azért is, hogy ne mindenért az új vezetést tegye felelőssé a társadalom, „ne mi viseljük a bőrünkön égő tekintetét”. Ezzel a felvezetővel érkezett el a történelmi albizottság munkájának értékeléséhez, amelyről azt mondta, hogy az az elmúlt negyven év vizsgálatát a tisztánlátás érdekében végezte el, hogy a jövőben a párt ne valamiféle kegyelemből, és ne is politikai praktikák eszközével, hanem a maga jogán és a nép támogatásával

tudjon cselekvő politikai erő lenni. Megismételte az aznap délelőtt tartott sajtótájékoztatón¹⁵ elmondottakat, hogy az újraértékeléssel egy szakértőkből álló bizottság álláspontját ismertette.¹⁶

Az ezt követő szavaiból érezhető volt, hogy a magabiztos fellépés mögött kételyek is megfogalmazódtak Pozsgayban az újraértékelést illetően. A népfelkelés formulájával kapcsolatban így fogalmazott: „És a formula, amit ott népfelkelésként jellemeztek ebben a bizottsági tanulmányban, és mondtam én magam is a *168 Óra* riportjában az ott elhangzott interjúban, nem lezárt formulája, ítélete annak, ami a történetekhez tartozik, hanem egyik ajánlott formula az ügy kezelésére, a néppel való közös megbékélés jegyében. Mert ez a formula nem veszi át politikai ellenfeleink szóhasználatát, nem riasztja el szomszédainkat és szövetséges barátainkat, de elismeri az áldozatukat, és azt az áldozatot is, ami a nép hatalmáért történik, kizárva belőle annak a maroknyi és gáztetteket végrehajtó csoportnak a rendszeren való erőszaktételét, amelyik itt a nép nevében, az önök nevében is szocializmusnak és proletárdiktatúrának hirdette negyvenkilencről azt, ami tulajdonképpen oligarchiának volt a kisajátított csoportja, csoportnak volt az uralma. Ezekre a következtetésekre jutott a bizottság, tehát nem arra, hogy az áldozat hibávaló volt.”¹⁷ Pozsgay tehát az új értékelés „nem lezártágát”, vagyis ideiglenességét hangsúlyozta, amit mi úgy értékelünk,

hogy ezzel hagyott egy kiskaput a kihátráláshoz arra az eshetőségre, ha a politikai akciója sikertelennek bizonyulna. Érthető volt az óvatossága, de tegyük hozzá, kissé következtelen is, hiszen az újraértékeléssel kapcsolatos kommunikációjának lényegi eleme volt, hogy az albizottság – amelyben szakértők és a párt vezető testületi tagjai is helyet kaptak – szakmai felkészültségével biztosította az újraértékelés tudományos legitimációját. Ugyanakkor az ideiglenesség említése éppen ezt a tudományosságból fakadó legitimációt gyengítette, hiszen milyen tudományos alapokon álló következtetés az, aminek az érvényessége csupán ideiglenes.

Pozsgaynak a sportcsarnokban elmondott, mintegy negyvenperces, rögtönzött beszédének visszatérő elemei voltak: az összefogás szükségessége, az egyetértési pontok keresése, a válság természete és a politikai felelősség. Rámutatott arra, hogy a válsághoz vezető politikai döntések a pártvezetés teljes egysége mellett, egyhangú szavazatokkal születtek. Így született az 1973-as határozat, amely azt szögezte le, hogy a világgazdasági válság nem lesz hatással a magyar gazdaságra, de így jött létre az 1986–1990-re tervezett hatodik ötéves terv is, amelyről egy év után bebizonyosodott, hogy tarthatatlan, és 1988 májusában a pártvezetés radikális megújítását eredményezte.

¹³ Bíró Zoltán: *Saját út*. Budapest, Eötvös, 1988.; Salamon Konrád: *A harmadik út kísérlete*. Budapest, Eötvös, 1989.; Gombos Gyula: *A harmadik út*. Budapest, Püski, 1990.

¹⁴ Németh László: Emelkedő nemzet. *Irodalmi Újság*, 1956. 11. 02. 1.

¹⁵ Pozsgay Imre Hódmezővásárhelyen (1989. 02. 06.).

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

A döntéshozatali mechanizmus valós működését világította meg, amikor kiemelte, hogy a válság nem azért állt elő, mert a jó határozatokat rosszul vagy egyáltalán nem hajtották végre, hanem azért, mert a döntéshozóklátszatazonosulásra redukált szerepben voltak, és valós viták nem folyhattak az ügyekben. Mint fogalmazott, „a demokrácia és az önkényes döntés közötti különbség lényege abban van, hogy a demokráciában tetten érhető a felelősség, és az issza meg a levét a rossz döntésnek, aki hozta.” Pozsgay úgy vélte, hogy tekintélyi alapon nem lehet egységet létrehozni, csak olyan tisztázó viták után, aminek az eredményeképpen meggyőződésből fakadó cselekvés indulhat meg. Ennek fontosságát 1956-ot idéző történelmi utalással támasztotta alá. „Úgy vélem, az igazi nagy veszély – és ezt nem régen, hasonló jóbaráti körben Debrecenben mondhattam el¹⁸ –, az igazi nagy veszély abból hárulhatna a politikai stabilitásra és állóképességünkre, ha nem lennének különböző politikai kezdeményezések és szerveződések, hanem mindent elfedő egység látszata alatt forrna a fazék, benne a nép, amíg ki nem tör, és egy indulat sodorja el az országot. Mert ez az ellenőrizhetetlen és kormányozhatatlan jelenség. Ahol vannak kiegyezések meg alkuk, meg együttműködés akár vékony cérnaszálon, ott még nincs politikai katasztrófa. Ott van, ahol hallgat a nép. Ötvenhatra gondoljanak.” Majd gyorsan korrigált: „Én nem ötvenhatal fenyegetek, nehogy

félreértés legyen. Szerintem nincs ötvenhatos helyzet. Más történelem ez, más társadalom, más élmények. De elégedetlenség van, és a szabálytalan elégedetlenség és a politikai névtelenek nagy tömege mindig nagyobb veszély, mint az önmagát megbuktató politikai küzdőtárs.”¹⁹

Az államminiszter beszédét taps fogadta, majd a kérdések következtek, amelyek nagyrészt a politika iránti bizalmatlansághoz, a politikusi felelősséghez, a megélhetési válsághoz és természetesen 1956 új értelmezéséhez kapcsolódtak. A kérdések nagyrészt inkább érdeklődő jellegűek voltak, negatív felhanggal, támadó éllel csak az újraértelmezéssel összefüggő kérdések egy részét fogalmazták meg. Ki kell emelni a kérdések sorából egy helyi idős hölgy által elmondottakat, akinek hozzászólását óriási tapsal fogadta a város erős munkásör hagyományokkal rendelkező közönsége.²⁰ A hölgy 1956-os negatív személyes tapasztalatait felidézve tette fel azt a valóban releváns kérdést, hogy ha 1956-ban nem ellenforradalom, hanem népfelkelés zajlott, akkor mi lesz azokkal, akik munkásörként vagy más minőségükben a felkelők ellen harcoltak, és „védték a munkáshatalmat”. Szavai azért is jelentősek, mert egyrészt dokumentálhatóan itt szembesítették Pozsgayt nyilvánosan először az újraértékelésnek ezzel a dilemmájával, másrészt a téma előrevetítette a néhány nap múlva esedékes Marczibányi téri pártaktíva

hangulatát, ahol Pozsgay a helyi, Munkás-Paraszt Hatalomért érdemrenddel és Szabadság érdeméremmel kitüntetett párttagok meghívására jelent meg. Pozsgay nem kerülte meg a kérdést, egyenes választ adott, belátást kérve a személyes áldozatot igénylő megbékéléshez. „Én a legnagyobb tisztelettel nézek arra és azokra, akik Szocialista Hazáért vagy Munkás-Paraszt Hatalomért kitüntetést kapták. De lássák be, hogy nagyon sokszor valamenyenien tárgyai és áldozatai, nem pedig demiurgoszai és hősei voltunk a történelemnek. Ezt kell ebben a megbékélésben megértenünk. És a magyarság sajnos már nem egyszer átesett ezen, [...] a Bach-korszakban és a Schmerling provizóriumában, mire eljött a kiegyezés ideje.”²¹

A hódmezővásárhelyi szereplést Pozsgay visszaemlékezésében sikeresnek ítélte. Az eseményről készült felvétel is egy összességében jónak ítéltető politikusi szereplést rögzített, ugyanakkor Pozsgay az állampolgárok egy bizonyos köre számára az újraértékelésből következő egyik legfontosabb kérdésre nem adott megnyugtató választ. Hogyan viszonyuljon az 1956-os eseményekben a hatalom oldalán részt vett állampolgár a saját múltjához, hogyan vehet részt továbbra is a mindennapokban, ha egykori szerepvállalása stigmát jelent majd a jövőben?

¹⁸ Pozsgay január 20-án vett részt a Debrecenben rendezett pártaktíván, ahol a helyi sportcsarnokban mondott beszédet. A pártszervezetek és a politikai reform. *Hajdú Bihari Napló*, 1989. 01. 21. 2. Másnap a Debreceni Orvostudományi Egyetemen a pártbizottsági titkárok első országos tanácskozásán szólalt fel. Most a politikai szerkezetátalakítás következik. *Hajdú Bihari Napló*, 1989. 01. 23. 1–2.

¹⁹ Pozsgay Imre *Hódmezővásárhelyen* (1989. 02. 06.).

²⁰ Nagy Gyöngyi–Zeman Ferenc: *Kádár-huszárok és pártkatonák. Munkásörök Hódmezővásárhelyen, 1957-1989. Hódmezővásárhely, Emlékpont*, 2017

²¹ Pozsgay Imre *Hódmezővásárhelyen* (1989. 02. 06.).

AZ ÚJRAÉRTÉKELÉSRE ADOTT REAKCIÓK ÉS AZ ÁLLAMMINISZTERI TITKÁRSÁG FELADATAI

Pozsgay a január 28-i bejelentést követő napon munkaértekezleten beszélt az államminiszteri titkárság dolgozóival a bejelentés várható hatásairól. Felhívta mindenki figyelmét arra, hogy az államminiszter személyét kritikák érhetik, de a titkárságnak továbbra is az a dolga, hogy a rábízott feladatokat folyamatosan elvégezze. A bejelentést ő tette, és az ebből adódó esetleges konfliktusok kezelése is az ő dolga, mint ahogy a következményeit is neki kell viselnie. Végezetül azt kérte, hogy az ügyhöz kapcsolódó minden esetről tájékoztassák.²²

Pozsgay bejelentését követően rengeteg levél és telexüzenet érkezett. Ezek egy részét a pártközponthoz címezték, más részüket az államminiszter titkárságára. Az államminiszteri titkárságra érkezett levelek tartalma igen vegyes, de néhány általános, gyakran előkerülő álláspont azért kiolvasható belőlük. A legtöbb levélíró érthető módon személyes élményekre támaszkodott, ezen a szűrőn keresztül értelmezte Pozsgay bejelentését és a népfelkelés formuláját. Nézzünk néhány jellemző, és következtetések levonására alkalmas példát.

Az egyik levélíró Balatinác Jeromos, aki konkrét történelmi tapasztalatokkal rendelkező értelmiségi szempontjából

tekintett az újraértékelésre. Balatinácznak a rendszerrel való összeütközésre már az ötvenes évekből volt tapasztalata. Az ötvenes évek elején a ferences rendből kilépve jelentkezett a debreceni bölcsészkarra. Osztályidegen származását nem hallgatta el, azt remélve, hogy jó tanulmányi eredményét és a DISZ-tagsági jelölését látva elismerik a teljesítményét és befogadják. Nem így lett, az egyetem fegyelmi bizottsága annak ellenére, hogy ferences múltját felvállalta, adatelhallgatás címén zárta ki őt 1952-ben. Kovács Ferenc, a Felsőoktatási Főosztály Tudományegyetemi Osztályának vezetője a meghallgatáson közölte vele: „Örüljön, hogy békén hagyjuk, nem internáltuk sehová. Járhatna rosszabbul is.”²³ Balatinác ezt követően az építőiparban kapott állást és művezetőként, technikusként dolgozott. A Pozsgaynak írt, 1989. február 7-én kelt levelében úgy fogalmazott, hogy a népfelkelés bejelentése „zavaros, veszélyes indulattömeget” szabadított fel, elsősorban a „volt rákossista, sztálinista dogmatikusok, most baloldali konzervatívok, illetve az önállóan látni, gondolkodni nem tudó manipuláltak körében”. Hiányolta Kádár megszólalását az ügyben, és felidézte a volt főtitkár 1956-os változó álláspontjait az akkori eseményekről. Végül reményét fejezte ki, hogy a bejelentés nem hoz majd visszarendeződést.²⁴

A levelek között találhatunk példákat a fegyveres erőknél szolgálóktól is. Balogh István

nyugállományú őrnagy levelében visszautasította Pozsgay szavait, ami szerint az 1956 után kitüntettek továbbra is hordhatják a kitüntetéseiket. „E kijelentése önnek nagyon cinikus, elvtársait lenéző és sértő volt” – fogalmazott. Érdeemes a levél következő részét idézni, mert remekül példázza azt, hogy mennyire beépült a személyiség identitásába, hogy hol állt, hogyan foglalt állást 1956-ban. „A magam részéről én a néphatalom törvényes kormánya védelmében vettem részt, védtem a szocializmus eszméit, mivel vívmányai még eléggé ingatagok, megalapozatlanok voltak, de védelmét az 1919-es Tanácsköztársaság bukása és az azt követő horthysta fehérterror is indokolta, kötelezővé tette továbbá apáink, nagyapáink évszázados elnyomása, szolgasága és saját magunk remélt jobb-szebb jövője is szorgalmazta, mely az elmúlt húsz-húszonöt évben be is következhetett mindannyiunk legnagyobb örömére.”²⁵ E hosszú mondatba belesűrítve láthatjuk a rendszer iránti elkötelezettség legfőbb indokait: kötelességtudat, közösségvédelem, történelmi igazságosság, személyes boldogulás. Ezek annyira mélyen gyökerező motivációk, amelyeket egy olyan gyors politikai akcióban, mint amilyen a népfelkelés bejelentése volt, semmilyen kommunikációs eszközzel lebontani, semlegesíteni nem lehetett volna.

Hasonló körből származó álláspont volt Gyürk Ottóé, aki 1956 után maga is vádlottá vált,

²² A szerző interjúja Vass Lászlóval, 2025. 02. 14.

²³ Balatinác Jeromos: *Verődve földön és égbolton*. Pécs, Prezident Betéti Társaság, 2001, 291.; Dudvák. *Dunántúli Napló*, 1986. 02. 01. 7.; A korabeli egyetemi viszonyokról ilyen vonatkozásban lásd még Polyák Petra: *Hallgatók a diktatúrában. Fegyelmi eljárások a Rákosi-korszak felsőoktatási intézményeiben (1948–1956)*. Budapest, Korall, 2022.

²⁴ Balatinác Jeromos: *Levél Pozsgay Imrének* (1989. 02. 07.). HU-MNL-OL-XIX-A-95-a, Pozsgay Imre államminiszter iratai, 1988–1990. 21. doboz.

²⁵ Balogh István: *Levél Pozsgay Imrének* (1989. 02. 20.). Uo.

párttagságát pedig csak 1971-ben kapta vissza. Az ekkor már nyugalmazott honvédalezredes – és egyébként Gárdonyi Géza titkosírással készült naplójának egyik megfejtője – 1956-os naplóbejegyzését osztotta meg levélben Pozsgayval. Felidézte az október 23-án, a Műegyetem udvarán megtartott taggyűlést, ahol határozatban álltak ki Nagy Imre mellett, írt Piros László belügyminiszter felvonulást betiltó sikertelen felhívásáról, majd arról, ahogyan az események békés jellege átcsúszott erőszakba. Gyürk levelében az újraértelmezés kapcsán úgy fogalmazott, hogy a népfelkelés kifejezés nem helytálló. Az egyetemisták városokra korlátozódó, fegyvertelen megmozdulása még nem, a „kormányellenes összeesküvéssé fajult”, „lincselésekbe torkolló fegyveres ellenállás” pedig már nem tekinthető népfelkelésnek. Utóbbira a banditizmus kifejezést használta és leszögezte, „népi demokratikus forradalmunk ellentételezése csak ellenforradalom lehet.”²⁶

Nézzünk most meg egy levelet, amelyben a végrehajtó hatalom egykori tagja, a forradalom fegyveres leverésében aktív szerepet vállaló visszaemlékező szólal meg. Kádár József nyugalmazott minisztériumi főtanácsos, „a Szocialista Hazáért Érdemrend, valamint további 25 kitüntetés tulajdonosa”, elismerően ír Pozsgay politikai szerepvállalásairól, megemlítve, hogy közismert volt: pályájának kezdetén Kádár János „a jövő nagy magyar politikusát” látta Pozsgayban. Politikai munkáját méltató

szavaiból egyértelműen kitűnik, hogy Kádár József Pozsgay politikájának híveként határozta meg magát. Az új értékeléssel azonban nem értett egyet, és levelének lényegi mondandója ennek az egyet nem értő álláspontnak az alátámasztása volt, amelyet saját 1956-os emlékeinek felidézésével tett meg. A levél írója határozottan érvelt az ellenforradalom koncepciója mellett, ami elsősorban azért figyelemreméltó, mert szavai révén betekinthetünk egy olyan ember gondolataiba, aki 1956-ban tevékenyen részt vett a forradalom leverésében, akinek a kezéhez vér tapad, és akinek az ellenforradalmi narratíva önigazolás és önfelmentés is egyben. Így írt saját szerepéről: „Nem értem az ön álláspontját. Ha az 1956-os események egyértelműen a nép felkelése volt a rákosista (sztálinista) szörnyűségek ellen, akkor ezen időszak néhány eseményét úgy kell megítélni, hogy a »népfelkeléssel« szemben én ellenforradalmár vagyok, aki november 11-én fegyvert kért és kapott, és a budapesti III. Forradalmi Ezredben lőttem a népfelkelőkre. 1957 tavaszán többedmagammal kaptam azt a feladatot, hogy a Munkásőrség megszervezésében vegyek részt, és így alakítottuk meg a Munkásőrség VASAS zászlóalját. Én, az ellenforradalmár arra, és mint karhatalmista tettem is, hogy a »népfelkelést« fegyverrel törjem le, és mint ahogyan az a harctéren lenni szokott, az ellenfelet ne csak ijesztgessem a fegyver durroztatásával, hanem verjem le tevékenységét és ha kell, pusztítsam el.”²⁷ Kádár József írt a Petőfi Kör vitáiról is,

amelyeken ő is részt vett, és úgy látta, hogy a Kör fokozatosan „ellenforradalmi központtá” alakult, ahol a kommunistákat nem hagyták beszélni, nem fejthették ki a véleményüket. Szinte komikusan hat, ahogy a levélíró a Petőfi Körben tapasztaltakról szólva így fogalmazott: „A népfelkelés, tisztelt államminiszter elvtárs, nem fojtja bele a szót senkibe. Ez a diktatúra tulajdonsága és teljesen mindegy, hogy jobbról vagy balról diktatúra.”²⁸

Az államminiszteri titkárságra beérkezett levelek mennyisége indokolta, hogy a megválaszolásukat ne egyénileg, hanem többségében formalevéllel oldják meg. A leveleket feladjuk jelentősége alapján is csoportosították, a politikai szempontból az államminiszter számára relevánsakat Pozsgay egyenként válaszolta meg, a többit pedig Vass László. Az említett formalevél szövege a következő volt: „Tisztelt ...! Pozsgay Imre államminiszter elvtárs nevében köszönöm, hogy megírta véleményét. Reméljük, hogy az MSZMP KB 1989. február 10–11-i ülésén elfogadott állásfoglalás tartalma az 1956-os események történelmi értékelésével kapcsolatban találkozik az ön meggyőződésével is. Jó egészséget kívánok önnek. Vass László, a Minisztertanács Hivatalának elnökhelyettese.”²⁹ E sorokból egy konfliktuskerülő, hárító álláspont olvasható ki. Nyoma sincs benne az államminiszter január 28-i bejelentésben, illetve az utána következő napok nyilvánosság előtti vitáiban használt érveinek. Ez a formalevél inkább a pártvezetéssel együttműködni próbáló

²⁶ Gyürk Ottó: *Levél Pozsgay Imrének* (1989. 02. 06.). Uo.

²⁷ Kádár József: *Levél Pozsgay Imrének* (1989. 02. 02.). Uo.

²⁸ Uo.

²⁹ A leveleket lásd: Pozsgay Imre államminiszter iratai, 1988–1990, HU-MNL-OL-XIX-A-95-a.

testtartást rajzol elénk, ami abból is fakadhat, hogy Pozsgay úgy érzékelte, nem feszítheti tovább a húrt.

De mit is tartalmazott a február 10–11-i állásfoglalás, amire a formalevél hivatkozik? A Központi Bizottság úgy ítélte meg, hogy Pozsgay elsiette a történelmi albizottság értékelésének nyilvánosságra hozatalát, mert azt először a Központi Bizottságnak kellett volna megvitatnia, ennek ellenére a testület „bizalmáról biztosította” Pozsgayt. Emellett kérte a történelmi albizottságot, hogy a bejelentést követően a pártközpontba érkezett reakciók tapasztalatait is építsék be a munkájukba. Az értékelés kapcsán a dokumentum lényegében nem foglalt egyértelműen állást, és 1956 értelmezésének szinte valamennyi fogalmát felvonultatta. Eszerint 1956 olyan „nemzeti tragédia” volt, amikor „valóságos felkelés, népfelkelés tört ki”, amelyben „október végétől felerősödtek az ellenforradalmi cselekmények.” Meghökkenítő, és jól mutatja a pártvezetés koncepciótlanságát, hogy ilyen értelmezés után a dokumentum tovább sürgeti 1956 „eddigieknél árnyaltabb értékelését”.³⁰

BEFEJEZÉS

Pozsgay hódmezővásárhelyi látogatása jelentős állomás 1956 újraértelmezésének történetében. Ez az esemény jelentette az új narratíva első megmérettetését a párttagság előtt, itt kaphatott először élő visszajelzést arról, hogyan reagál a párttagság arra a gyors politikai akcióra, amit véghezvitt. De nemcsak az új narratíva került mérlegre, hanem maga

Pozsgay is. Megmérettetett politikai érzéke, politikai ösztöne és politikusi állóképessége is, hiszen ezekben a hetekben komoly nyomás alá kerülve a hit, a kitartás és a tűrőképesség is elengedhetetlenek voltak ahhoz, hogy a politika magaskolájában sikeres egzámen tessen.

Hódmezővásárhelyi szereplése során a fellépése magabiztosságot tükrözött, a szavait mélyebben elemezve válik csak láthatóvá némi érthető bizonytalanság. Néhány nappal későbbi, Marczibányi téri szereplését ismerve elmondható, hogy Pozsgay figyelt a hódmezővásárhelyi párttagság reakcióira és levonta a következtetéseket. Az itt szerzett tapasztalatait érvek, kommunikációs panelek formájában a Marczibányi téren és később, az újraértékelés politikai kezelésében hasznosította.

Pozsgay visszaemlékezéseiben gyakran beszélt arról, hogy az újraértelmezés az MSZMP gyengítésére szánt eszköz is volt számára, amivel az átmenet békés jellegét kívánta biztosítani. A hódmezővásárhelyi eseményen túltekintve, 1956 újraértelmezését és a rendszerváltás folyamatát tágasabb kontextusban szemlélve úgy véljük, további következtetések is levonhatók. Az újraértelmezés gyors politikai akciójával Pozsgay nemcsak meggyengítette, hanem át is segítette a pártot azon a nehéz helyzetben, amibe saját múltja miatt került. Mondhatni, „Pozsgay ex machina” történt még akkor is, ha ezt a kortárs pártvezetők nem értették. Pozsgay népfelkelés narratívája egy köztes értelmezéssel az ellenforradalom

és a forradalom közé helyezte 1956-ot, és ennek köszönhetően az MSZMP elkerülhette az azonnali és kemény ütközést saját múltjával és annak következményeivel. Elerőtlenítése megóvta attól, hogy ismét rossz reflexei uralkodjanak el rajta, és saját legitimációs alapjának védelmében erőszakosan konfrontálódjon a társadalommal. Erő híján az átalakuló párt kénytelen volt belesimulni az átmenetbe, az új politikai formációk pedig – mivel már nem jelentett veszélyt – a rendszerváltást követően, egy rövid karantén időszak után befogadták. A Magyar Szocialista Párttá átvedlett régi állampárt tehát új esélyt kapott. Hogy hogyan élt vele és milyen politikai, eszmei örökséget hagyott maga után, az már nem e tanulmány témája.

³⁰ Közlemény a Magyar Szocialista Munkáspárt 1989. február 10–11-i üléséről. *Népszabadság*, 1989. 02. 13. 1.

Gulyás Martin

1956 elbeszélésének alapvonalai

A diskurzus – és szereplői

Az 1956-os események hiteles feltárására koncentrálnak első nagyobb korszak a '89-es rendszerváltoztatást követő másfél évtized volt. E periódus sajátossága az volt, hogy az ötvenhatra fókuszáló beszédter szereplői sajátos „mátrixot” alkottak, amelyet gyakran a szerepek keveredése is jellemzett. Az ötvenhatról folyó diskurzusban egyszerre volt jelen – különböző, ám akár átfedésbe is hozható ambíciókkal – a szinte korlátlan vétőjogával élni kívánó emlékező szemtanú (történelmi szereplő), a múlt megismerésének vágya által fűtött történész és a harmadik oldalon a politikai aktor. Ez tulajdonképpen nem is lehetett másként: ötvenhatot nem pusztán a rendszerváltás éveinek szimbolikus politikájában betöltött jelentősége, hanem az eseményközelség, azaz a történelmi időtáv rövideje és az életben lévő cselekvők miatt sem lehetett a múlt témái közé sorolni. Mindebből az is következett, hogy '56 megítélése ciklusokon át a politikai napirend és a „forró emlékezet” részét képezte, számos ötvenhatos cselekvő a politika első vonalába került.

A magyar forradalom az új közársaság „alkotmányos identitásának” egyik sarokköve lett, amit az 1990-ben megválasztott új országgyűlés által elfogadott első

törvényen túl világosan jelzett az is, hogy a három közjogi méltóság mindegyike rendelkezett forradalmi múlttal: Göncz Árpád köztársasági elnököt Bibó István és társai perében ítélték el, Antall József miniszterelnök kigazda megbízásból politikai kibontakozási tervet készített 1956 novemberének első napjaiban, míg Szabad György házelnök bölcsészkar forradalmi bizottsági tag volt.

Az ötvenhatról folyó diskurzus irányait és súlyvonalait így alapjaiban határozta meg az, hogy az ötvenhatos forradalmi cselekvők, kvázi *az ötvenhatos nemzedék* még élő és cselekvőképes tagjai miként csatlakoztak a rendszerváltó pártok értelmiségi holdudvarához, akár egyenesen a politika első vonalába, vagy szorultak ki onnan, valamint az is, hogy milyen közéleti magatartásmintát vettek fel. Hangjuk erejét, az általuk képviselt forradalomtörténet valós (történelmi) súlyát, hitelét nem feltétlenül annak igazságtartalma és kohéziója adta meg, hanem az önmenedzselési képesség, a politikai kapcsolatok révén elérhető médiafelület méretaránya és társadalmi hatóköre, valamint az adott politikai közösség identitásának erősítésére alkalmas értéke.

A politikai polarizáció ellenére mégis közös jellemzője az ötvenhatos nemzedéknek az, hogy a szabadabbá váló közbeszéd erejével élve valamennyien saját emlékeiket, szubjektív forradalomképüket kívánták köztörténetté transzformálni, és annak kanonizálása érdekében mozgatták politikai-értelmiségi kapcsolataikat. Ez a magatartás és szerepfelfogás hozzájárult ahhoz, hogy a történelmi esemény kezdettől fogva múltértelmezési-kisajátítási törekvések célkeresztjébe kerüljön. Ráadásul a politikai agytrösztök is ráéreztek a kérdés jelentőségére és a benne rejlő lehetőségekre, hiszen a tábor által hitelesnek vélt szereplők által képviselt '56-narratíva történelmi legitimitást adhat a választott politikai irányvonal mögé. A formálódó forradalom-narratíváknak tehát tétje volt abban az értelmében, hogy generációs alapon befolyásolhatta a politikai erőviszonyokat és a táborképzet.

A végeredmény az lett, hogy a konszenzuális emlékezet irányába mutató tendencia helyett az emlékezetpolitika síkján az 1956-os magyar forradalom elbeszélését alapvetően egy *liberális demokrata* és egy *konzervatív-nacionalista* beszédmód egymás mellett élése, váltógazdasága határozta meg.¹

¹ Rainer M. János: Tíz, húsz, harminc... hatvan! Az 1956-os magyar forradalom (kerek) évfordulós jelentésváltozásai. In: *1956 és a zenei élet. Előzmények, történések, következmények*. Szerk. Gyarmati György – Péteri Lóránt. Budapest–Pécs, Kronosz Kiadó, 2019, 11–25.

Előbbi a forradalom egyik legfontosabb előkészítő szereplőjeként a Nagy Imre politikusi személye körül csoportosuló elvbaráti kört állítja a középpontba, a reformer pártellenzék „erjesztő” szerepére és az uralkodó szocialista rendszerparadigmán belüli reformok lehetőségére helyezve a hangsúlyt. Utóbbi a magyar szabadság és függetlenség visszaszerzésének élharcosaiként reprezentálható vezéralakokra fókuszál, továbbá a magyar társadalom szocializmus-ellenes attitűdjének változatos megnyilatkozásaira alapozva valószínűsít olyan rendszerellenes potenciált és a pártállami normarenddel szemben egyre fokozódó mértékben ellenséges közérzületet, amely egy adott történeti időpillanatban a szovjet típusú rendszer megdöntését tette lehetővé.

Az ötvenhatosok közötti politikai polarizáció idővel olyan erőssé válhatott, hogy a korábban egy oldalon harcoló felek 1990 utáni politikai színvallásuk fényében értékelték társaikat,² szélsőséges esetben akár visszamenőlegesen relatívvá téve az ötvenhatos szerepvállalást is. Ennek jegyében hangozhattak el olyan mondatok, miszerint „nem lehet hiteles ötvenhatos az, aki...” egyik-másik pártformáció mellett foglal állást, személyével hitelesítve annak irányvonalát.

„MOST MI JÖVÜNK!” AZ ÖNKORLÁTOZÓ FORRADALOM TÁMOGATÓI ÉS A RENEGÁTOK

Az ötvenhatos nemzedék egy részének betagozódása az új politikai rendszer politikai osztályába,

valamint az egyes pártok értelmiségi holdudvarába azt eredményezte, hogy egyrészt még a kifejezetten történeti igényű, jellegű megszólalások is szükségképpen emlékezetpolitikai színezetet, töltetet kaptak: nem lehetett úgy beszélni ’56-ról, hogy az lehetőleg nélkülözze a jelen politikai viszonyaira vonatkozó áthallásokat és ne kapcsolódjon a politikai átmenet történeti legitimizációjához, avagy kritikájához.

A ’89-es rendszerváltoztatást megelőző szellemi erjedés időszakában, majd a ’90-es évek nyilvánosságában búvópatakként tovább élő, évtizedes politikai-ideológiai szembenállások mentén rajzolódtak újra a különféle múltképek.³ Így az ötvenhatos hagyományokhoz való viszony is a politikai csoportlojalitás és önmeghatározás kifejezőjévé vált, és egyre kevésbé maradt meg egységesítő, pártoktól és politikától távol álló neutrális eszményként.⁴ A rendszerváltás folyamatában az ötvenhatos nemzedék politikai értékválasztás és pártszimpátia mentén széttöredezett – ennek sajnálatos bizonyítéka volt az ötvenhatos és politikai üldözötteket tömörítő szervezetek kilencvenes évek közepére felszaporodó száma is.

A hazatérő emigránsok és a megtorlás áldozatául esett egyes kirekesztett hazai társaik úgy ítélték meg a szovjet világbirodalom összeomlását, hogy a „csodák évével” esély adatott a kizökkent történelmi idő helyreállítására, így – képletesen szólva – a szovjet intervenció által megakasztott politikai kibontakozás folytatódhat

onnan, ahol 1956. november 4-én kényszerűen abbamaradt. ’56 kényszerűségéből „hibernálódott” eszméi pedig újra jelentést kaphatnak és a megvalósulás útjára léphetnek, ennek érdekében pedig a politikaformálás igényével léptek fel.

A sokat hangoztatott „egység” az adott történeti időpillanatban azonban több okból is hamis illúzióknak bizonyult. Ennek a fenntartására hivatkozni némiképp értelmetlen volt, hiszen ez az egység a maga törékenységében is csak 1956 októberében állt fenn, és leginkább akkor is pusztán a Rákosi-diktatúra lebontására és a republikánus államrend meg alapozására vonatkozott. A diktatúraellenesség közös igenlése elfedte az eltérő jövőképek közötti tartalmi különbségeket, amelyek viszont a történelmi helyzet változása okán a nyolcvanas évek második felében vál(hat)tak újra kiélezetté. Az egység a Kádár-rendszer alatt kidolgozott eltérő egyéni életstratégiák örvén – az „élni csak kell” jegyében – egyébként is széttöredezett, ami később neheztelés tárgya, konfliktusok forrása is lehetett. „Ki mit csinált az alatt?” – hangozott a kérdés, majd érkeztek rá önmentő válaszok, nyomában pedig a bizalmatlanság légköre, kiváltképp a hálózati személyek nyilvántartásának talonban tartása miatt.

A „kivihető” és „elgondolható” világok terrénuma is jelentősen megváltozott három évtized alatt, és e tény el nem fogadásából vagy nem kellő mértékű számbavételéből számos téves előfeltevés

² Mécs Imre: *Napirend után*. Budapest, Mundus, 2006, 9.

³ Körösenyi András: Ideologikum és pragmatizmus. Újjáéledő politikai tradíciók a nyolcvanas évek Magyarországon. In: *A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve*. Szerk. Ágh Attila. Budapest, Magyar Politikatudományi Társaság, 1989, 63–64.; 67–68. A politológus szerző három meghatározó értelmiségi-ideológia újjáéledését rögzíti: népi-nemzeti, radikális-demokrata, demokratikus szocialista.

⁴ Ennek előjelei, a nemzeti egységet eredményező magyar forradalom különféle hagyományokra és egymást mintegy kizáró, egymással történelmi súlyukat tekintve vetélkedő irányzatokra bontása már az Eörsi István lakásán tartott 1986-os találkozóon is látszott, ahol az ún. demokratikus ellenzék tagjai mellett más forradalmi szereplők is tiszteletüket tették. (A munkástanácsok részéről például a csepeli Nagy Elek, a kőbányai Dénes János.)

fakadt, ami rossz politikai céltételezésben öltött testet. Nehezen lehetett képviselni az '56-os semlegesség koncepcióját egy olyan közegben, ahol a nyugati integrációnak érdemben nem maradt alternatívája, valamint egy olyan, a magyar társadalom hagyományos osztálytagozódását kifejező pártszerkezetet és ennek megfelelő programot kívánni, amelyet a kádári modernizációs diktatúra már jelentősen átformált. Ez a körülmény, a paradigmaticus külső feltételrendszer megváltozása lett az ötvenhatosok meg nem értettségének egyik forrása, bizonyos értelemben pedig e nemzedék tragédiája. Mindazok, akik a kizökkent idővel nem számolva kiszorultak a közbeszédtér perifériájára, a sértettség és az „ádáz próféta” alapállását felvállalva, a rendszerváltoztatás egészének folyamatát az ötvenhatos értékek és célok, mint „erkölcsi origó” elárulásaként, a történelmi esély elszalasztásaként interpretálták. Igazukat erősítette számos, ma már a „történelmi adósságok” kategóriájába eső szimbolikus történés, úgymint az igazságtétel és a lusztráció elmaradása, a gazdasági átmenet (pl. pártvagyon, privatizációs visszaélések) furcsaságainak fel nem tárása és a permanens jogállami deficit.

A „szent örülteknek” is tartott renegátok részéről a kritika egyik iránya a rendszerváltás tartalmi hiányosságait érintette, míg a másik (előbbinek részben az okaként is számon tartva) a hatalomba kerülő ellenzéki politikai garnitúra kiválasztódása volt. Utóbbi azon a megfontoláson

nyugodott, hogy valójában csak a kádári értelmiségi alkuk világába nem belehelyezkedő ötvenhatosoknak van – a választási eredményektől függetlenül – történelmi felhatalmazásuk befejezni '56 művét, mivel ők az utolsó magyar demokráciakísérlet és szabadságküzdőlegitim szemtanúi és „elkövetői”, akiket nem korrumpált a Kádár-rendszer. Rácz Sándor ezt a politikai krédót sommásan összefoglalta az antalli nemzeti liberális centrummal folytatott belső pártharcban alulmaradó népi-nemzeti radikálisok egyik vidéki rendezvényén: „Ha népi politikát akarunk ebben az országban, akkor legközelebb ide hívjatok parasztokat, munkásokat, értelmiségieket, hogy közösen tudjunk népi politikát kialakítani. Máris lekéstük azt a nagy-nagy lehetőséget, amit az idő fölkinált a magyarságnak, engedjük, hogy a gyorsan rohanó vonatra mások kapaszkodjanak föl, minket lerugdosva onnan, és ez a vonat ma már nem a magyar nép érdekeinek a megfelelő irányba van irányítva, vezetve, kényszerítve. S a magyar nép ezt nem tudja elfogadni.”⁵ Vanek Béla egykori műegyetemi villamosmérnök-hallgató őt és nemzedéktársai többségét „kigolyózva” érezte a rendszerváltás folyamatából, ugyanis meglátása szerint a Kádár-rendszerben kiépített kapcsolati tőke nélkül, közvetlenül a civil életből esélytelennek tűnt a politikai életbe való bejutás.⁶

Az „intézményépítők” és „szervezet-menedzserek” a politikához való közelséget választották, nem feltétlenül a könnyebb egyéni

boldogulás perspektívája miatt, hanem a kádárizmus megtapasztalt hatalmi működési módjából fakadóan is, miszerint bizonyos fokú kollaboráció mellett lehet csak kollektív célokért dolgozni. Mindez persze ellenérzést szült a hangjukat vesztett „hétköznapi ötvenhatosok” táborában, akik a politikai osztályból kiszorulva a hazai underclass életszínvonalát kapták osztályrészlül, amit méltánytalanságként éltek meg. Kedvezményezett társaikkal szemben pedig úgy vélekedtek, hogy azok a képviselőlet ürügyén valójában hasznot húznak a közös szenvedéstörténetből, aprópénzre váltva azt, függetlenül attól, hogy a kirakatban milyen szervezetek közötti konfliktusokat szimulálnak. Ez a generációs széttöredezettség egzisztenciális dimenziója volt, amelyet a világnemzeti polarizáció tovább színesített.

Az idő és a politikai ciklusok előrehaladtával az ötvenhatos nemzedék – függetlenül a rendszerváltáshoz való viszonyától – egyre inkább a politikai elfáradás jeleit mutatta. Ráadásul sokan képtelenek voltak szembenézni azzal, hogy a megváltozott korviszonyok más politikai tudásformákat igényelnek, mint amilyenekkel ők maguk rendelkeztek – s mi tagadás, a kollektív amnéziától sújtott közvélemény is egyre inkább a „lejárt lemez” kategóriába sorolta az ötvenhatos múltjával előhozakodók táborát. A beszervezettség később igazolt gyanújába keveredő egykori recskirab, Zimányi Tibor⁷ a Történelmi Igazságtétel Bizottságának 1993. májusi nagygyűlésén tett

⁵ RETÖRKIL XV. 1. Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, Audiovizuális Gyűjtemény. 24014. sz. VHS. *A népi politizálás esélyei c. kisújszállási rendezvény felvétele* (1991) [rendezés alatt álló gyűjtemény]

⁶ RETÖRKIL OH. 5-008. Interjú Vanek Bélával. (Készítette: Murányi László, 2014).

⁷ Zimányi Tibor (1922–2007) közgazdasági tanulmányait 1940–1944 között végezte; 1944-ben a Magyar Diákok Szabadságfrontjának egyik alapítója, 1948-tól Kistarcsán, majd Recsken internált. 1956 októberében a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságában és Dudás József csoportjában tevékenykedett, ezért 1957-ben öt év börtönre ítélték (szabadult: 1960). 1988-ban a Recski Szövetség egyik szervezője, 1989-től MDF-tag, 1990–1994 között országgyűlési képviselő; 1991-től a Független Rehabilitációs Bizottság, az 1990-es években a Történelmi Igazságtétel Bizottsága, 1996-tól a Magyar Nemzeti Ellenállási Szövetség elnöke.

felszólalásában – sokak közös érzésének hangot adva – azon kesergett, hogy túl későn jött a rendszerváltás. Véleménye szerint ugyanis, ha a diktatórikus rezsimek akár csak egy évtizeddel korábban omlanak össze, akkor azok a generációk, amelyek a legtöbb meghurcoltatást szenvedték el, aktívabban, jobb fizikai és mentális állapotban vehették volna ki részüket az átalakulásban.⁸

Olybá tűnik, mintha a visszakapott szabadság keretei között, rossz eszközökkel, nem erre hivatott intézményeket felhasználva, évtizedek múltán igyekeztek volna lejátszani egymás között azokat a politikai csatákat, amelyeket eredetileg – szerencsésebb történelmi fejlődés esetén – a forradalom győzelmét és a szabad választásokat követően kellett volna megvívniuk, akár már a hatvanas években.

ESETTANULMÁNY – „PÁREZER TISZTA IGAZSÁG”, AVAGY AZ MDF '56-OS KÖRE

A kulturális traumaelmélet szerint egy esemény önmagában nem traumatikus: kollektív traumává akkor válik, ha egy hordozó csoport nyilvános igényként fogalmazza meg a sérelmet, és elfogadtat egy elbeszélést arról, mi történt, kik az áldozatok, mi köti őket a tágabb közösséghez,

és kit terhel a felelősség – mindehhez pedig intézményi arénákra van szüksége. 1957 után Magyarországon ezek az arénák zárva voltak, helyüket a hivatalos ellenforradalom-narratíva foglalta el: az ötvenhatosok tapasztalata nem hiányzott, csak megfogalmazhatatlan volt. A rendszerváltás azonban nem egyszerűen felszínre engedett egy készen álló traumát.⁹ Piotr Sztompka szerint maga az 1989-90-es átmenet is traumatogén változás volt, amelynek egyik tünete éppen a közelmúlt hirtelen és konfliktusos nyilvános vitája. Az 1990 után szerveződő egyesületek, fórumok és megemlékezések ebben az értelemben azt a közeget teremtették meg, amelyben az ötvenhatosok először formálhattak hordozó csoportot: az egymás közötti beszéd nem kísérrője, hanem létrehozó folyamata volt a kollektív traumának.¹⁰

Különösen érdekes végig gondolni és elemezni ennek a kibontakozási folyamatát, kiváltképpen akkor, ha magát az „arénát” egy jobboldali kormánypárt szervezeti szisztémája biztosítja. A dolgozat további részét egy szűkebb metszeten, a Magyar Demokrata Fórum 1992 első negyedévében szerveződő, ún. '56-os Körén keresztül mutatom be a fent leírt jelenségek gyakorlati megnyilvánulásait.

Felvetődik a kérdés, hogy a Kör esetében mennyiben lehet egyáltalán szervezetiségről beszélni, hiszen nem volt alapszabály, tagnyilvántartás, választott testület – csak háromtagú, ideiglenes ügyvezetőség és önkéntes csoportok. A vezetők között három főt találunk, akik egyben a fő hangadók is voltak: Bakonyi Tibor elnök,¹¹ Berkovits Tivadar alelnök¹² és Kiss Rezső¹³ ügyvezető elnök. A szerveződés már 1991-ben megkezdődött, viszont az alakuló ülésre az MDF Bem téri székházában csak 1992. április 21-én került sor, amelyet június 16-án munkaértekezlet követett Csömörön. Előbbin Maróthy László Ferenc és Medvigy Endre politikusok és pártszervezők „irányításával” zajlott a kortársi eszmecsere. A Kör munkacsoportokra tagolódott (szervezési, történelmi, tényfeltáró, oktatási, kegyeleti, rehabilitációs stb.), és tevékenységének maximumaként létrehozta a *Pro Patria et Libertate* Alapítványt, amelynek kuratóriumát Für Lajos honvédelmi miniszter elnökölte.

Nem mindenki értett egyet azzal, hogy – mai kifejezéssel élve – 1956 emlékezetpolitikai csatabárd funkciójával ruházzódjék fel azáltal, hogy egy politikai párthoz köthető szervezet igyekszik tematizálni a róla szóló beszédet, és kirekeszti mindazokat, akik és amelyek a kanonizált mondanivalóval nem

⁸ RETÖRKIL XV. 1. Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, Audiovizuális Gyűjtemény. 20215. sz. VHS. *Felvétel a TIB 1993. május 8-i fórumáról.* 28-52. p. [rendezés alatt álló gyűjtemény]

⁹ Alexander, Jeffrey C.: Toward a Theory of Cultural Trauma. In: Jeffrey C. Alexander – Ron Eyerman – Bernhard Giesen – Neil J. Smelser – Piotr Sztompka: *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley-Los Angeles-London, University of California Press, 2004, 8–14.

¹⁰ Sztompka, Piotr: Cultural Trauma. The Other Face of Social Change. *European Journal of Social Theory*, 2000/4, 449–466.

¹¹ Bakonyi Tibor a Szent László Ifjúsági Szövetség elnöke volt, és az ő kezdeményezésére állították fel Jean-Pierre Pedrazzini újságíró, pesti tudósító mellsobrát. A szobrot 2006. október 23-án, a forradalom ötvenedik évfordulóján avatták a VIII. kerületi Köztársaság téren (ma: II. János Pál pápa tér).

¹² Dr. Berkovits Tivadar (1936–2014) pécsi diákként, a 47-es cserkészcsapat egykori tagjaként vett részt 1956-ban a baranyai munkás- és falutancsok szervezésében, majd a Mór kollégium szovjet körülvétele után a Mecsekre ment, ahol a Lapisi vadászszázad gyülekező fegyvereseket kezdte rendezett csoportokba szervezni. A megtorlás elől – a pécsi rendőrfőkapitányság pincéjéből kiszabadulva – Svédországba menekült, ott végzett egyetemet, és haláláig részt vett a magyar emigráció szervezeteinek munkájában; a Stockholmi Magyar Katolikus Körnek alapítása óta tagja, egy időben elnöke volt.

¹³ Kiss Rezső (1929–1993) 1956-os forradalmár, a forradalom leverése után Franciaországba emigrált, és a franciaországi magyar emigráció egyik vezetője lett; 1988-ban részt vett Nagy Imre és mártírtársai párizsi emlékművének felállításában, majd a POFOSZ és a Magyarok Világszövetsége munkájába is bekapcsolódott. 1990-ben az MDF mellett kampányolt, 1991-ben a párt párizsi szervezetének egyik alapítója, itthon pedig az MDF '56-os Körének ügyvezető elnöke volt. 1993. július 23-án temették a Fiumei úti temetőben.

értenek egyet. Az ezt leginkább kritizáló Szlama Árpád¹⁴ végül nem is foglalhatott helyet a kör vezetésében, hivatalosan „nem tisztázott” múltjára hivatkozva tagadták meg ezt tőle. Mint a csoportosulás elnevezési vitájában fogalmazott: „Szomorkásan veszem ezt a dolgot, az '56 szelleme nem árucikk, az '56 maradjon '56, ne sajátítsa ki egy párt sem. Éppen ezért ahogy Maróthy mondta, '56-os Baráti Kör az ideális, de ne tegyük hozzá, hogy MDF, mert akkor valamennyi párt alkothat magának '56-os kört. [...] Olyan független '56-os baráti társaságot kellene összehozni, amely nem kötelezi el magát egyetlen párthoz sem. Ha mi '56-osok lekötelezzük magunkat egy párthoz, akkor mi is bukunk azzal a párttal, ha bukik.”¹⁵

A Kör országos felhívása vállaltan politikus alapállásból indult, elhatárolva és megkülönböztetve magát az „érdekképviselletektől”, vagy inkább azok mellett: „Az MDF '56-os Köre abból a célból alakult, hogy az '56-osok érdekképvisellete mellett segítse az 1956-os Forradalom és Szabadságharc hiteles történelmi feldolgozását, értékeinek megőrzését és érvényesítését a mai politikai körülmények között, a mai célok megvalósítása érdekében, és bevonja az '56-ot végrehajtó nemzedék még aktív tagjait a mai társadalmi-politikai feladatok megoldásába.”¹⁶ Az óhatatlanul konfliktusorientált tematizáció igényén túl e kinyilatkoztatás magában hordozta a „politikai vállalkozói” lét csíráit is. Jóval többről volt szó tehát, mint egy párttal szimpatizáló szignifikáns választói csoport történelmi

önképzőköréről. Egy olyan „harciszervezet” körvonalait rajzolták meg diskurzusaik során a résztvevők, amely a bajtársiasság alapján állva kölcsönös védelmet nyújt tagjainak nyilvános megaláztatás, sajtórágalom, posztkommunista hecckampány ellen, továbbá egyfajta „hitelességi” rangsort alkot az '56-os részvételért kapott büntetés nagyságrendje alapján.

A *Levél az '56-osokhoz* kicövekelte az értelmezés általa kívánatosnak tartott sarokpontjait: „az 1956-os Forradalom és Szabadságharc egységes és csak egyféleképpen értelmezhető mondanivalót hagyott ránk, aminek megkérdőjelezése vagy eltérő értelmezése csak a magyarság elleni legsúlyosabb támadások egyikeként fogható fel: önazonosságunkat, a valós történelmi eseményekből építkező nemzettudatunkat támadja meg.”¹⁷

A megfogalmazók nyíltan vitába szálltak azzal a nézettel, hogy '56 tizenkét napja differenciálódási folyamat volt: „Az egyetemisták követelésétől e többpárti demokrácia kezdetéig hosszú az út, és erre a differenciálódási folyamatra hivatkozva állítják egyesek, hogy '56 káprázatos, lenyűgöző egysége később megbomlott volna és ezt a bomlási folyamatot éppen a szovjet beavatkozás gátolta meg. Vagyis '56 tartós érvényű, a mához is szóló szellemi-politikai-erkölcsi mondanivalója nem önmagában hordozza értékeit, hanem abból a tragédiából táplálkozik, hogy vérbefojtották. Barátaink! 1956 örökségének hordozói! Mi ezt másképpen látjuk.”¹⁸ A *Levél* nyolc

pontban sorolta fel '56 „örökérvényű eszméit”: nemzeti egység; önfeláldozás; erkölcsi emelkedettség; az igazság kimondása és a manipuláció elutasítása; a nemzeti hagyomány és kultúra vállalása; a magántulajdon tisztelete és visszaállítása; többpártrendszerű polgári demokrácia. Mindezek hangsúlyozásával szembe kívánt menni azzal a defetista beszédmóddal, amely '56 nagyságát nem önmagában értékeli, hanem a katonai túlerő összefüggésében látatja.

Az emlékezetpolitikai szerep egyik legpregnansabb megnyilvánulása volt a Kör 1992 áprilisában tett *Felhívása*, amely egyrészt történeti analógiát vont 1956 és 1990 között, másrészt pedig radikális antikommunista hangvételű politikai üzenetet is megfogalmazott: „1848-49 hőskorszakát a 67-es kiegyezés zárta le. 1956 forradalmát a 90-es szabad választás. A kiegyezés után a főbűnösök névsorát nyilvánosságra hozták, napjainkban viszont, egy évvel a teljes függetlenségünk elnyerése után is csak az áldozatok neve vált ismertté. [...] „A Kádár-korszak bűnösei – napjaink bűnösei azért, mert véren vagy egy idegen uralom védelme alatt visszaélssel szerzett hatalmukat valamilyen formában átmentették. (Ezt jelenti már az a tény is, hogy napjainkig nem nyerték el jogos büntetésüket.) Addig pedig, amíg a kommunista börtönöket megjárt, az '56-os eszmékért, harcokért meg szenvedett emberek az őket meghurcoló káderek viszonylagos jólétéhez kénytelenek hasonlítani sorsukat, addig ez a mai helyzet

¹⁴ Szlama Árpád budapesti munkáscsaládból származó hivatásos tűzértiszt, hadnagyi rendfokozatban vett részt fegyveresen az 1956-os forradalomban, feltehetően a corvinisták között. A megtorlás során tizenöt év börtönre ítélték.

¹⁵ RETÖRKIL XV. 1. Lakiteleki Rendszerváltó Archívum. 940. d. *Emlékeztető a Magyar Demokrata Fórum '56-os Baráti Köre megalakításáról. 1992. április 21.* Benne: Szlama Árpád hozzászólása. [rendezés alatt álló gyűjtemény]

¹⁶ Uo. 940. d. *Levél az '56-osokhoz.* Az MDF '56-osok Köre programnyilatkozata. Budapest, 1991. május 5.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo.

békétlenséget, haragot szül.”¹⁹ A történeti tárgyú elemzéseken túl tehát heves aktuálpolitikai állásfoglalásokra is ragadtatta magát a csoport, a politikai napirend befolyásolásának egyértelmű szándékával – jelezve ezzel azt is, hogy a koalíciós kompromisszumok oltárán megszületett kárpótlási jogszabálycsomagot aligha tartja elégségesnek.

A programszerű kinyilatkoztatások a szereplők beszélgetései során számos árnyalatot kaptak, heves vitákat szültek. A múltkiszajátítási törekvések valamennyi politikai oldal hatalmi eszköztárának részét képezték, még ha ezzel nem is ildomos dicsekedni. A vitákat, nagy idők nagy tanúinak terápiás beszélgetéseit áthatotta a szerepfelfogás és helykijelölés problematikája, történeti és politikai értelemben egyaránt. Történeti értelemben úgy, hogy a politika napirendjére hoztak tipikusan történeti kérdéseket (Pl. 1945-56 közötti korszak minősítése, az ellenállás fogalma és tartalma), ugyanakkor ennek a pandantja is igaz: a történeti narratívaalkotás folyamatába is belekevertek aktuálpolitikai szempontokat, mint azt a fenti idézetek tanúsítják. Erről a szerencsétlen kettősségről részben maguk tehettek, részben a helyzet: mivel 1956 három évtized távlatában is a forró emlékezet részét képező szabadságmementő volt, a hozzá való viszony a politikai értékvalasztás egyik sarokpontja maradt. Nehéz volt szétválasztani, hogy a történelmi szemtanú milyen minőségben beszél: a történeti hitelesség erősítése motiválja-e, avagy élni kell a gyanúperrel, hogy a megszólalásba csomagolva egy politikaformáló igénnyel megkomponált narratíva közlése a valódi szándék? A helyzetet

nehezítette, hogy – kivált az első évtizedben – nem feltétlenül volt biztosított a szinkronitás az emlék és annak ellenőrizhetősége, hitelességi kontrollját biztosító forrásanyag publicitása között: gyakran a szemtanú állt elő évtizedeken át rejtegetett korhű dokumentumaival vagy a kárpótlás során kapott aktákkal. Politikai értelemben pedig olyképpen állt fenn a szerepzavar, hogy mindazzal az értéktartalommal, amelyet ők, a kvázi történelmi szereplők '56 lényegének tartanak, milyen kormányzati politikát lehet meg támogatni? Ebben a tekintetben a forradalom története nem a tényrekonstrukció szempontjából volt fontos, hanem csak abban a redukált összefüggésben, miszerint becsatornázzható-e a politikai jobboldal akkor legnagyobb pártjának legitimációs narratívájába.

Ez az összefüggés lehet a magyarázata annak, hogy '56 nem tudott egységesítő, a politikai törésvonalakat áthidaló eszmény lenni. A monolit '56-kép irányába tartó törekvés a saját farkába harapó kígyó esetéhez hasonlítható, hiszen egy olyan politikai térben próbálták az '56-os eszmeiséget definiálni és egységteremtő jelleggel felruházni, amelyben a politikai piac szereplői között alapvetően más dinamika, a konfliktus és a „kik vagyunk mi” programadó éthosza volt a jellemző. Egy versengő pártrendszerben a rendszer alapműködését meghatározza a különféle törésvonalak leképezése és politikai képvisellete, egy érték- és érdekorientált, vitákkal és konfliktusokkal terhelt közeg fennállása, amely nehezen tűr el – mai kifejezéssel – „nemzeti minimumokat”. Hiszen a formálódó értelmiségi holdudvarok és médiakonglomerátumok meghatározó közelítésmódja az volt,

hogy egy kidolgozott, specifikus történetképpel megszólítsanak egy potenciális választói közönséget, amihez szükségképpen sarkítani kellett az ötvenhatos élményanyagból mindazt, ami a kíváncsnak tartott/megrendelt arcélhez felhasználható, és persze meg kellett találni a mindezt hitelesíteni képes beszélő fejeket is. Így a jobboldalhoz sorolódó ötvenhatosok részéről az a homályosan definiált vágy, miszerint a nemzet a függetlenség szellemi talapzatán sorakozzon fel egy antikommunista egységfrontba a múlt továbbélő erői és a jelen gazdasági természetű problémái ellen, politikailag némiképp értelmetlen és meghatározhatatlan volt, hiszen a tábor radikalizálásán és fanatizálásán túl kevés eredményt hozhatott. A verbalitás szintjén mozgatható lözungként, nagy érzelmi töltetű politikai bunkósbotként persze működött. Mindehhez, az általuk vágyott „valódi rendszerváltáshoz” egyfajta megvalósíthatósági tanulmányt, konkrét szakpolitikai csomagtervet nem tudtak hozzácsatolni, akár a lusztrációra, akár a nyugati intézményekkel szorosabbra fűzött kapcsolat lazítására vagy a munkanélküliségre vonatkozóan sem. Egyben kényelmes magyarázatként, önbeteljesítő jóslatként is szolgált: ha valamilyen közcél (pl. nyugdíjak rendezése, nyilvánosság szervezete) keresztülvitele nem sikerült, azt könnyen az elmaradt számonkérés és a továbbra is helyben maradó „ellenséges erők” aknamunkájának tudható be, amely alapvetően a „liberális jelmezbe öltözött posztkommunista” erőközpontként jellemezhető.

A vitákon túl kirajzolódik az is a fennmaradt dokumentumokból, hogy a szenvedéstörténet és az egyéni helytállásról szerzett

¹⁹ RETÖRKIL XV. 1. Lakiteleki Rendszerváltó Archívum. 940. d. Felhívás, 1992. április 8. [rendezés alatt álló gyűjtemény]

személyes tapasztalat teremtett egy olyan erkölcsi közösséget, amely évtizedek után is fennáll és sérthetetlen, vagy legalábbis annak tűnik – függően az aktuálpolitikai állásfoglalástól. Világosan kirajzolódik ez Göncz Árpád köztársasági elnök politikai szerepének megítélésében – pro és kontra. Az ötvenhatos múltja egyesek szemében hitelességi pecsét volt, már csak azon az alapon is, hogy „'56 mindenkié”, míg mások szemében az aktuális szerep utólag visszaminősítette az egykori helytállást és forradalmi szerepet is, hiteltelenítve a múlt érvényét. Solymosi János nyugállományú vezérőrnagy²⁰ a Kör egyik összejövetelén – fokozva a kételyt a hallgatóság soraiban – így vélekedett: „Én általánosságban nem sorolnám a Göncz Árpádot csomagba, csak annyit, hogy én is ültem vele együtt elég sokáig, erről összesen csak annyit: nem az a Göncz Árpád volt velem a cellában, aki most a Köztársasági elnök.”²¹ Az egyébként konszolidált hangvételéről ismert dr. Soós László fővárosi közgyűlési képviselő²² egyik felszólalásában pálcát tört felette, nevezetesen: „Én egy zárkában voltam, a híres 50-es zárkában Göncz Árpáddal. Abban a zárkában voltam, ahol a mai nagyok egyike, másika Mécs Imre, Erdei Tibor stb. '58. február,

amikor Szegedről átszállítottak, akkor [...] megismertem a zárka összetételét és légkörét, a következő kijelentést tettem: »nem minden rabtársam bajtárs.«”²³

A sejtetés Göncz börtönbéli viselkedésére nem volt több politikai vádnál, hiszen tényyszerű bizonyítást nem tudtak a vádlók felvonultatni – lényegében azóta sem. Már csak azért sem, mert a hatalmi átmenet egyik nagy adósságaként nem jött létre egy olyan közintézmény, amely hitelt érdemlő módon igazolni tudta volna ország-világ előtt a közfunkcióra jelentkező szereplő pedigrijét, ami megszüntette volna a vitákat. Hitelességi pecsét híján pedig adva volt a lehetőség, hogy bizonyos terhelő állítások lebegtetésével erodálni lehessen a demokrácia intézményeinek és közjogi szereplőinek tekintélyét – politikai érdek szerint váltogatható előjellel.²⁴ Megjegyzendő, hogy a Kör tagjai „a sajátjaikkal”, a hozzájuk közel álló politikusokkal sem bántak kesztyűs kézzel: ha egy adott politikai kérdésben nekik nem tetsző megoldás született, a kizárólag általuk alkalmazható „'56-os mérce” alkalmazásával könnyedén hitelességi deficitbe kerülhettek.

Tanulságos kitérni Nagy Imre megítélésére, amely a kétezres években vált inkább egy emlékezetpolitikai „hot potatoe”-vá, a kilencvenes években – e szervezet keretei között – még konszolidált megítéléssel találkozhatunk. A már idézett *Felhívás* úgy fogalmazott, hogy Nagy „hazafivá vált” a forradalom napjaiban, Mindez azt is igazolja, hogy az (emlékezet) politikai napirend erősen befolyásolta a múltról szóló diskurzus irányát és súlyvonalait, nem feltétlenül pozitív előjellel, torzítva és gyanúba hozva egyben a klasszikus történeti jellegű megszólalásokat is.

Ha az emlékezői közösségen belüli viszonyokat igyekszünk rekonstruálni, érdemes segítségül hívni az ún. *versengő áldozatiság* irodalmát (*competitive victimhood*). A diskurzus elemzése során megállapítható, hogy mindez jelen van, méghozzá több értelemben is: a megszólalók kifejezik az erkölcsi fölény igényét, az identitás védelmének fontosságát, valamint az elismerés anyagi dimenzióinak létjogosultságát is, megkülönböztetve és relatív privilégiummal ellátva magukat a társadalom más tagjainak eltérő gyökerű szenvedéstörténeteikhez képest.²⁵ A kizáró határmegvonás – a beszélő olyan kritériumot állít fel, amely

²⁰ Solymosi János hivatásos katonatiszt, a II. világháborúban több kitüntetést kapott. 1953 és 1956 között a Magyar Néphadsereg piliscsabai 8. gépesített ezredének parancsnoka alezredesi rendfokozatban. 1956. október 23-án ezredével Budapestre vezényelték, majd a Magyar Rádió épületéhez rendelték, tűzharcba keveredett az ÁVH-val. A forradalom napjaiban Budapest VIII. – egyes források szerint VIII. és IX. – kerületének katonai parancsnoka; kapcsolatot tartott a fegyveres csoportokkal, és nemzetőrigazolványért Kopácsi Sándorhoz irányította őket. November 4-én tűzharcba keveredett a Budaörsi úton bevonuló szovjet csapatokkal. A megtorlás során hat év börtönre ítélték, a piliscsabai ezredet feloszlatták. 1990 júliusában Göncz Árpád köztársasági elnök és Fűr Lajos honvédelmi miniszter az 1956-os forradalom katonatisztjei között előléptette; 1992-ben már nyugállományú vezérőrnagyként szerepel. A Történelmi Igazságtétel Bizottsága katonai szervezetének tagja, Piliscsaba közterületet nevezett el róla.

²¹ RETÖRKIL XV. 1. Lakiteleki Rendszerváltó Archívum. 940. d. Solymosi János hozzászólása. MDF '56-os köre munkaüléséről. Magnófelvétel szó szerinti átirata, 1992. június 16. [rendezés alatt álló gyűjtemény]

²² Soós László jogász, 1956-os elítélt. A rendszerváltás idején a Magyar Demokrata Fórum Országos Választmányának tagja és MDF-es fővárosi képviselő (1990–1994); 1991 februárjától Kerepestarcsa jegyzője. Saját meghatározása szerint az MDF kereszténydemokrata szárnyához tartozott, korábban kettős tagsággal a Kereszténydemokrata Néppártban is tag volt.

²³ RETÖRKIL XV. 1. Lakiteleki Rendszerváltó Archívum. 940. d. Dr. Sós László hozzászólása. MDF '56-os köre munkaüléséről. Magnófelvétel szó szerinti átirata, 1992. június 16. [rendezés alatt álló gyűjtemény]

²⁴ Mindez még napjainkban is jellemzi az emlékezetpolitikai diskurzust, lásd az alábbi páros interjút. Online elérhető. <https://hirado.hu/belfold/cikk/2022/12/20/megalkuvo-volt-es-elarulta-a-rendszervaltast-interju-mezo-gaborral-es-mathe-aronnal-a-goncz-mitosz-hazugsagairól> (Utolsó megtekintés dátuma: 2026. 08. 22.)

²⁵ Sullivan, Daniel – Landau, Mark J. – Branscombe, Nyla R. – Rothschild, Zachary K.: Competitive Victimhood as a Response to Accusations of Ingroup Harm Doing. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2012/4, 778–795.

másokat kirekeszt az áldozati közösségből, és ezzel a csoporton belüli erkölcsi tekintélyt is újraszítja²⁶ – hatványozottan jelen van, méghozzá politikai alapon: a magukat a rendszerváltás utáni politikai baloldalhoz soroló ötvenhatosokat az '56-os eszme árulójának, a bukott rendszer örököseivel kollaboráló hiteltelen figuráknak tekintik. Emellett azonban megjelenik egy befogadó változat is, amely leginkább a Körön belüliekre korlátozódik, ahol nem mérícskélhető egymáshoz képest a szenvedés nagyságrendje, ergo hiteles ötvenhatos a hátszágban feltűnés nélkül élelmet nyújtó háziasszony és a fegyveres felkelő is.

VIGYÁZZUNK EGYMÁSRA? ÖTVENHATOSOK A PÁRTPOLITIKA HÁTSÓ UDVARÁBAN

A Kör tagjai és általában a generációs párbeszéd résztvevői talán maguk sem vették észre, hogy a tisztázó jellegű beszéd helyett saját viselkedésükkel is a konfliktusok állandósítását erősítették, így paradox módon éppen annak fennmaradásához járultak hozzá, amit felszámolni kívántak: a társadalmi széthúzáshoz. Érzelem-vezérelt hozzáállásukkal és kizárólagosságot feltételező beszédmódjukkal e kollektív terápiás céllal is bíró rendezvények voltaképpen imamalom-szerűen ismételtgetett mantrák kinyilatkoztatási helyszíneivé váltak, az előre lépés minimuma nélkül. Egymás és a hallgatói közeg monomániás győzködése persze a több évtized

hallgatás távlatából érthető volt, aligha lehetett másként. A ma szemlélője nehezen tudja elképzelni, hogy milyen lelki terhektől szabadulhattak meg és fel ezek az önmagukban is nehéz, politikai alkatú emberek azzal, hogy egymás szemébe mondhatták kölcsönös vélelmeiket, diagnózisikat és „megfejtéseiket” egyik-másik bajtársuk viselt dolgai kapcsán, vagy fogalmazhattak meg szabadon gondolatokat a közállapotokról, az ideálisnak tartott irányról.

Callmeyer Ferenc építész-mérnök²⁷ a Körhöz eljuttatott levelében távolságtartóan, ugyanakkor éleslátóan vontta meg az '56-osok 1990 utáni két évének „politikai aktivizmusáról” szóló mérlegét: „Az elmúlt két év egyértelműen tisztázta, illetve felszínre hozta azokat az '56-os gondolatokat, amelyek lényegében megmutatják a Szabadságharc résztvevőinek 30 valahány év utáni »helyzetértékeléseit«. A Kik, Miért és Hogyan önigazoló, csálhatatlan »utóigazolási kényszerét«. Párezer »tisztá« igazság, néhány maga választott önjelölt Vezér és 23 azonos célokat valló érdekképviselői szervezet [...] A mai napig minden olyan kezdeményezés zsákutcába jutott, a Vezérek hatalmi önelhivatottsága miatt, amelyek megkísérelték ismét egy táborba, a lyukas zászló alá felsorakoztatva, egységbe kovácsolni a széthullott dicsőséget, 1956 legnagyobb pozitívumát: a forradalmi Szabadságharc csodálatos nemzeti egyakarátát. (...) Ezért ezek a másodosztályú állampolgárok, ezek a Kádár korszak üldözöttjei 1989 nagy lehetőségét

elszalasztották és nem lettek a rendszerváltás »motorjai«.”²⁸

A generációs széttagoltság nem segített azon, hogy átjárhatóság jöjjön létre a túlélő szemtanúk és a sok szempontból tagolt befogadói közeg között, ugyanis egyszerre kellett volna legalább két feladatot teljesíteni. Egyrészt megszólítani a tömegmédiá formálódó csatornáin keresztül a kádárizmus által formált, az újkapitalizmusba beérkezett konzumtársadalmat, az egyéni és kollektív sorstratégiák iránt „érzékenyítve” és reális történelmi ismeretanyaggal ellátva azt. Másrészt pedig kizárni a „megalvadt struktúrák” aknamunkáját, amely minden politikai- és média-eszközzel igyekezett elhallgattatni, bagatellizálni a jelentőségüket, vagy csak kényes ügyeket lebegtetni a személyük körül. Mivel ennek a mikroszintű menedzsmentjét e generáció érthető okokból nem tudta kivitelezni, bár fontosságát érezte, a közvélemény szemében egyre inkább egy olyan szerencsétlen látszat keletkezett, mintha ez a megtört generáció a saját belügyét, kollektív traumájával való foglalatosságát próbálná ráerőltetni a magyar nyilvánosságra. Úgy, hogy közben a hangzatos szólamokon túl – eszközpark híján – nem tette érthetővé, hogy mennyiben határozza meg a múlt a jelent, mi a valóban rendszerváltó átalakulás igazi tétje, és hogy az tartalmilag milyen szintű lusztrációt kellene jelentsen.

²⁶ Nair, Rashmi – Vollhardt, Johanna Ray: Intersectional Consciousness in Collective Victim Beliefs. Perceived Intragroup Differences Among Disadvantaged Groups. *Political Psychology*. 2019/5, 917–934.

²⁷ Callmeyer Ferenc (1928–2020) 1956-ban 28 éves fiatal építészként a Kossuth téri tüntetés résztvevője volt: az 1956. október 25-i sortűzet a helyszínen, a Földművelésügyi Minisztérium árkádjai alá húzódva, majd egy földszinti ablakon át az épületbe bemenekülve élte túl. Fegyveres vagy politikai-testületi szerepvállalása nem ismert; a forradalom után szakmai pályája folytatódott (többek közt ő állíthatta helyre az 1956-ban megsérült budapesti Rókus-kápolnát). Az élmény egész életére meghatározó maradt: a rendszerváltás után a sortűz emlékének egyik legfőbb ápolója lett – az ő kezdeményezésére, Kampfl József szobrásszal közösen készült a minisztérium árkádjain 2001-ben felavatott emlékjel, amely bronzgolyókkal jelöli a homlokzat egykori golyónyomait.

²⁸ RETÖRKIL XV. 1. Lakiteleki Rendszerváltó Archivum. 940. d. Callmeyer Ferenc: *Tervezet az MDF „56-os Kör” működési programjához. 56-os Érdekegyeztető Club szervezése, célja és fenntartása.* [rendezés alatt álló gyűjtemény]

Mind a Kör, mind a jobboldalhoz köthető '56-os civil szervezetek eseményei a ventilláció terepei voltak, ezen túlmenően a produktívitás kapcsán megállapítható, hogy a hegyek vajúdása egereket szült, ahogyan arra Herényi Károly emlékeztetője világosan rámutatott. A frakciónak írt emlékeztetőjében úgy konkludált, hogy „a volt '56-osok elismerése sem anyagilag, sem erkölcsileg nem kielégítő, úgy érzik, a rendszerváltás sem hozta meg számukra a megfelelő társadalmi megbecsülést. Összefoglalva: nagyfokú csalódottság, kiábrándultság, a tehetetlenség érzete jellemzi az '56-os Szövetség elnökségét és tagságát.” A rossz közhangulat ellensúlyozására az alábbi javaslatokkal állt elő: rendszeres találkozók az MDF parlamenti frakciójának elnökségével, képviselő a Kárpótlási Társadalmi Kollégiumban, befektetési tanácsadói szolgálat a kárpótlási jegyek névérték alatti felvásárlása ellen, heti egy nap helyiséghasználat az MDF helyi szervezeteinél.²⁹ Mindaz persze ritkán vetődött fel, noha a teljes képhez hozzátartozik, hogy a politikai tényezők kompromisszumképtelensége és erőtlensége, nemtörődömsége legalább annyira hozzájárult e rossz érzés kialakulásához, mint e szervezetek belső problémái. Az pedig, hogy politikailag tetszhalott állapotba kerültek, szintén nem volt az önhittségben fürdő „új” politikai osztály ellenére.

Említést érdemel az a körülmény is, amely független volt e nemzedék alapállásától és belső széttöredezettségétől, és a politikai csoportképzés természetéből fakadt. A rendszerváltás folyamatának mozgalmi szakaszában felszínre

került helyi szervezők, kezdő politikusok pártszerű tevékenységi keretek közé vonása kulcsfontosságú volt abból a szempontból, hogy a hatalomba bekerült új pártelit kihívó és önértékkel bíró kritikusok nélkül maradjanak. Egyetértve Lányi András többpártállam-definíciójával, az ötvenhatosok politikai kezelése is jól beleillik a már ismert sormintába: „nem alakult ki a független civil kezdeményezések és magántulajdonosok szabad társadalma. A jogállam formális keretei között nem a polgárok ellenőrzik a kormányzatot, hanem az egypárt nyűgétől megszabadult többpárti politikai osztály ellenőrzi – mint tették elődei is – alattvalóit.”³⁰ A politikailag *de facto* légüres térbe került ún. ötvenhatosokról ugyan lekerült a politikai okokból 1990 előtt rájuk oktrojált szájzár, koruk és egzisztenciális állapotuk kevésbé tette lehetővé a folyamatok aktív befolyásolását, amellet, hogy habitusukra és politikai helyzetértékelésükre a politika sem mutatott túlzottan sok fogékonyságot. Látni kell tehát, hogy a politikának is érdeke volt szorosabb kontroll alatt tartani ezeket a szervezeteket – különösen a húzóembereket –, hiszen, ha a politikai önállósodás útjára lépnek, az felveti a konkurencia lehetőségét és a meglévő bázis további erodációját is, ami az MDF esetében az Antall-Debrecezeni-Csurka-konfliktus vagy az igazságtételi jogszabálycsomag kisiklása fényében különös jelentőséggel, tudniillik a nyílt pártszakadás tétjével bírt volna. Ha nem sikerül pacifikálni a radikálisabb ötvenhatosokat, a tábor egy részét könnyedén a radikális jobboldal csónakjába sodorhatják, ami nem könnyítené meg a szalmaszálon függő

koalíció helyzetét – érvelhettek anno a status quo hívei. Éppen ezért tűnt logikus megoldásnak a minél szorosabb szervezeti csatlás a párt infrastruktúrájához (pl. Pro Patria et Libertate Alapítvány), hiszen az megadta az ellenőrzés, adott esetben a lefojtás lehetőségét is, ha a politikai kalkuláció úgy kívánta.

Ez a taktika tulajdonképpen eszközként használta az egykori történelmi szereplőket, kiszolgáltattott helyzetbe hozva őket a párt „intézői” által, felügyelt játékkeret engedve nekik. Ennek érdekében hozták intéző-szervező pozícióba a Körön belül is azokat, akik a status quo irányába kívánták billenteni a mérleget, vagy eleve nem ambicionáltak politikai szerepet, és az ötvenhatosokat egyfajta legitimációs segédhadtestként képelték el. Ennek az együttműködésnek a másik oldala az, hogy maguk a túlélők is érdekeltek voltak az integrációban, hiszen szervezeti- és pénzügyi erőforrásokhoz jutottak általa, ami a civil társadalom állapotát tekintve nem volt sokadlagos szempont.

A viták azonban más szereplőkkel a mai korban is – a „helyettesek háborúja” analógiájára – folytatódnak, a „nagy öregek” árnyékában szocializálódott értelmiségi szereplők berögzött közelítésmódjain, bizonyos kérdések túlhangsúlyozásán és annullálásán keresztül.

²⁹ RETÖRKIL XV. 1. Lakiteleki Rendszerváltó Archivum. 940. d. Herényi Károly: *Emlékeztető az '56-os Szövetség irodájában 1992. július 22-én folytatott megbeszélésről*. Budapest, 1992. augusztus 3. [rendezés alatt álló gyűjtemény]

³⁰ Lányi András: *A változás rendszertelen, a rendszer változatlan*. Online: <https://www.okopolitika.hu/10-a-valtozas-rendszertelen-a-rendszer-valtozatlan> (Utolsó megtekintés dátuma: 2026. augusztus 22.)

Strausz Péter – Kovács Balázs

Multidiszciplinaritás és pszichológia metszéspontjaiban

Egy magyar menedzsmentoktatás-történeti oral history-projekt tapasztalatai

A bölcsész- és társadalomtudományi kutatásokban mind gyakrabban merülnek fel olyan problémák és kérdések, amelyek egyetlen tudományterület fogalmi és módszertani keretei között csak korlátozottan vizsgálhatók. Már egy jó ideje előszeretettel beszélünk a multi- és interdiszciplináris megközelítés fontosságáról, több tudományterület módszertanának párhuzamos vagy integrált alkalmazási előnyeiről, szükségességéről, a gyakorlatban azonban a közös munka számtalan bizonytalansági tényezőre, nehézségre, előre nem számbevezető körülményre világít rá.

A különböző diszciplínák együttműködése nem automatikusan jelent integrált kutatási megközelítést. Éppen ezért alapvetően fontos a multidiszciplinaritás és az interdiszciplinaritás megkülönböztetése, hogy a tudományterületeken átívelő szakmai munka során elkerülhessünk bizonyos buktatókat. A multidiszciplináris kutatásban több tudományterület megközelítései és módszerei egymás mellett, közösen, de nem feltétlenül „egybegyúrtan” jelennek meg, míg az interdiszciplinaritás már a különböző területek módszereinek tényleges integrációját feltételezi. Az alábbiakban röviden bemutatott kutatási projekt tapasztalatai, benyomásai a gazdálkodás- és vezetéstudomány, illetve

a történettudomány módszertanainak együttes alkalmazásából fakadó lehetőségeket és nehézségeket teszik vizsgálhatóvá.

A kutatás a magyar vezetőképzés, illetve menedzsmentoktatás történetének jobb megismerésére irányult. Ennek keretében 2025 kora tavaszától egy éven át zajlott az az oral history projekt, amelynek során a magyarországi gazdasági és vezetőképzés egyetemi, illetve egyéb képzési műhelyeiben korábban vagy jelenleg is aktív professzorokkal, kiemelkedő oktatókkal készültek interjúk. A kutatás intézményi hátterét a Budapesti Corvinus Egyetem Vezetéstudományi Intézete, a Magyar Menedzsment- és Vállalattörténeti Társaság, valamint a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár (RETÖRKI) együttműködése biztosította. A vizsgálat időhatára az 1960-as évektől 1990-ig terjedt, a kutatócsoportban pedig közgazdász professzorok és történészek egyaránt részt vettek. A vezetéstudományi szempontokat a projekt három, szakmailag meghatározó professzora – Bakacsi Gyula, Balaton Károly és Dobák Miklós – jelenítette meg, mellettük a RETÖRKI részéről Kovács Balázs tudományos segédmunkatárs és kisebb mértékben Strausz Péter tudományos igazgató vett részt a kutatás szakmai részében. Mivel a RETÖRKI vállalása

első körben hangsúlyosan az elkészült interjúk szakszerű megőrzésére és munkaanyagként használható szöveggé alakítására irányult, ezen a téren az Intézet Levéltár- és Szakmafejlesztési Központjának vezetői és munkatársai, elsősorban Pálincás Barnabás igazgatóhelyettes és Bagi György levéltári csoportvezető tettek komoly erőfeszítéseket a közös cél érdekében.

Már a kutatás alapstruktúrája is jól mutatta a multidiszciplináris megközelítés kettősségét. A vezetéstudományi és történeti nézőpontok nem egyszerűen eltérő szakkifejezéseket használtak, hanem részben más jelenségeket tekintettek elsődlegesen relevánsnak. A gazdálkodás- és vezetéstudományi megközelítés az oktatás megszervezésére, a tantervek kialakítására, a közvetített tudás szerkezetére és tartalmára irányítja a figyelmet. Ezzel szemben a történeti perspektíva erősebben hangsúlyozza a történeti kontextust, valamint azt, hogy az oktatási intézmények milyen vállalati és intézményi kapcsolatokkal rendelkeztek, különösen a képzés gyakorlatorientált jellegéből következően.

Ez az eltérés közvetlenül megjelent az interjúk módszertani kialakításában is. A kutatás félig strukturált interjúkat alkalmazott, amelyek tervezett időtartama

legfeljebb 60–70 perc lehetett. A kérdőív hat tematikus részből és összesen tizenhat kérdésből állt. A kutatócsoportnak ezért már a kérdéssor kialakításakor döntést kellett hoznia arról, hogy milyen arányban jelenjenek meg a vezetéstudományi, a történeti és a személyes jellegű kérdések. Végül az a konszenzus született, hogy a kérdések legnagyobb csoportját a gazdálkodási és vezetéstudományi fókuszú kérdések alkossák (10 kérdés), ezeket a történeti jellegűek kövessék (4 kérdés), míg a személyes kérdések kisebb arányban szerepeljenek (2 kérdés). A multidiszciplináris együttműködés nem vezetett módszertani konfliktushoz: a kérdések arányáról szóló konszenzus kialakítása könnyebbnek bizonyult a vártnál.

A projekt egyik legfontosabb tanulsága éppen az volt, hogy a multidiszciplináris kutatás sikerét nem önmagában az eltérő szakmai háttér határozza meg. Sokkal inkább az a döntő, hogy a kutatás szereplői képesek-e egy közösen elfogadott koncepcionális keretet kialakítani. A tudományterületek eltérő kérdésfeltevései nem feltétlenül zárják vagy oltják ki egymást, hanem megfelelő koordináció mellett kiegészítő szerepet tölthetnek be. A vezetéstudomány elsősorban az oktatás belső szerkezetét és tudástartalmát, a történettudomány pedig annak társadalmi, intézményi és gazdasági környezetét képes hangsúlyosabban feltárni. Ennek eredményeként ugyanaz az oral history interjú egyszerre válhat egy szakma vagy tudományterület önértelmezésének dokumentumává és egy történeti korszak intézményi viszonyainak forrásává.

A projekt kihívásai azonban nem korlátozódtak a tudományos és koncepcionális kérdésekre. Az oral history kutatás sajátosságából adódóan a jogi és technikai feltételek ugyancsak meghatározóak voltak. Ahogy korábban már említettük, a kutatásban részt vevő levéltári partner volt felelős az elkészült interjúk szakszerű megőrzéséért és későbbi kereshetőségéért, ami komoly adatvédelmi kötelezettségekkel járt. A GDPR-előírások miatt az interjút készítő kutatóknak részletes nyilatkozatot kellett kitöltetniük az interjúalanyokkal, ennek kezelése azonban jelentős adminisztratív terhet okozott, és számos hibalehetőséget teremtett. A hangfelvételek szöveggé alakítását e konkrét projekt során szoftver alkalmazásával történt, amelynek szintén szigorú adatvédelmi követelményeknek kellett megfelelnie.

Fontos hangsúlyoznunk a fenti probléma gyakorlati súlyát: a mintegy 20 interjún belül a megfelelően kitöltött nyilatkozatok mellett ugyanis számottevő mennyiségben fordultak elő hiányos vagy hiányzó dokumentumok, olyannyira, hogy a minden szempontból megfelelő dokumentációjú interjúk csupán a kisebbséget alkották. Ez arra utal, hogy a kutatás jogi-adminisztratív oldala nem pusztán háttérfeladat, hanem az adatgyűjtés és az archiválás minőségét közvetlenül befolyásoló módszertani tényező. Az oral history esetében tehát a forrás létrehozása és a forrás későbbi tudományos felhasználhatóságának biztosítása már az interjú elkészítésének pilanatában összekapcsolódik.

A projekt készítésének további sajátossága az interjúalanyok életkorából fakadt. A résztvevők kiválasztásának egyik előre

meghatározott feltétele a hatvan év feletti életkor volt, tényleges átlagéletkoruk azonban hetven év körül alakult. Ez a körülmény közvetlenül befolyásolta az interjúk korábban már említett tervezett hosszát és szerkezetét. A kutatók számára ezért nemcsak a megfelelő kérdések megfogalmazása vált fontossá, hanem az interjúhelyzet pszichológiai sajátosságainak kezelése is.

Különösen nagy szerepet kapott a bizalmi légkör megteremtése. A projektben az interjúkat minden esetben olyan, hasonló korú professzor vezette, aki személyesen ismerte az interjúalanyt. Ez a megoldás is azt jelzi, hogy az oral history kutatásban a kutató személye és kapcsolati kompetenciája nem választható el mechanikusan a módszertől. A kutatás során szerzett információk minőségét ugyanis az is meghatározta, hogy az interjúalany mennyire érezte magát biztonságban, komfortosan, mennyire bízott az interjú készítőjében, illetve mennyire volt hajlandó részletesen felidézni saját emlékeit, tapasztalatait. A prezentáció ezt a problémát a „soft skillek”, vagyis a személyes és kommunikációs készségek és empátia kiemelt szerepével foglalja össze.

A pszichológiai és adminisztratív dimenziók ráadásul egymással is kapcsolatba kerülhetnek. A GDPR-hoz kapcsolódó nyilatkozatok előkészítése több esetben problémát okozott, és alkalmanként ellenállást váltott ki az interjúalanyokból. A kutatási folyamat szempontjából ezért lényegesnek bizonyult, hogy mind az interjúalanyok, mind az interjúkészítők világosan értsék: a megfelelő dokumentáció nem a bizalom hiányának jele vagy fölösleges bürokratikus teher, hanem a kutatás hosszú távú

megőrizhetőségének és tudományos hasznosíthatóságának feltétele.

Mindezek alapján elmondható, hogy a multidiszciplinaritás kihívásai több szinten egyszerre jelentkeztek. A tudományos szinten az eltérő diszciplináris érdeklődés és fogalomhasználat összehangolását kellett megoldani; módszertani tekintetben a kérdéssor szerkezetét és az interjúk arányait volt szükséges konszenzusossá tenni; jogi-technikai téren pedig biztosítani kellett az adatvédelem, az archiválás és a feldolgozás megfelelő feltételeit. Végül, de egyáltalán nem utolsó sorban pszichológiai téren az interjúhelyzetben szükséges volt a bizalmat és a kommunikációs biztonságot megteremteni. A projekt tapasztalatai arra mutatnak rá, hogy ezek a szempontok nem különálló

problémák, hanem egymást kölcsönösen befolyásoló tényezők.

Tapasztalataink alapján elmondható, hogy a projekt multidiszciplináris jellege egyszerre teremtett új lehetőségeket és okozott nehézségeket. A problémák minimalizálásának alapja mindekelőtt a kutatócsoporton belüli együttműködés konszenzusos alapjainak meghatározása. Ezt a konszenzust szükség esetén időről időre újra kell tárgyalni, miközben folyamatos belső és külső kommunikációra van szükség. A multidiszciplináris kutatás nem pusztán módszerek egymás mellé helyezése, hanem tartós együttműködési és kommunikációs folyamat.

Mindezek alapján a magyar menedzsmentoktatás történetének oral history alapú kutatása olyan esettanulmányként

értelmezhető, amely általánosabb módszertani tanulságokat is felmutat. A multidiszciplinaritás valódi értéke abban rejlik, hogy ugyanarra a kutatási tárgyra többféle szakmai perspektívát képes irányítani. Ennek előnye azonban csak akkor érvényesül, ha a résztvevők ezen különbségeket nem megszüntetni próbálják, hanem közösen kezelhető kutatási keretté alakítják. A tudományos nézőpontok közötti konszenzus, az adatkezelés következetes szabályozása, a bizalmi interjúhelyzet kialakítása és a folyamatos kommunikáció együttesen teszik lehetővé, hogy a több tudományterület részvételével létrejövő oral history kutatás egyszerre legyen módszertanilag koherens, jogilag fenntartható és tudományosan értékes.

„Ítélet lesz, s valaki felelős!”

Kahler Frigyes: *Szakadék. Tanulmányok a kommunizmusról*. Budapest, NEB, 2025.

„Ítélet lesz, s valaki felelős!” Ezzel a hatásos és egyben mélyen elgondolkodtató, Mécs Lászlótól származó idézettel kezdődik a kötet. Kahler Frigyes választása egyszerre utal a jogtörténeti megközelítésére, valamint a kommunista hatalomgyakorlás eszközrendszerére.

2025 őszén jelent meg Kahler Frigyes *Szakadék. Tanulmányok a kommunizmusról* című gyűjteményes kötete, amelyet a Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatala adott ki. A mű hivatalos bemutatójára 2026. január 22-én, a Veszprémi Érseki Főiskolán került sor. A kötet a szerző több évtizedes munkásságának jog- és politikatörténeti elemzéseiből válogat, a Tanácsköztársaság időszakától egészen a kádári hatalomgyakorlásig. A magyarországi kommunista diktatúrát bemutató – elsősorban a megtorlásokra fókuszáló – 493 oldalas tanulmánykötet jelentős állomás a jogtörténész életművében.

A szerző nem kis vállalást tesz azzal, hogy a kommunista diktatúra politikai és jogi mechanizmusait részleteiben tárja fel, valamint a Rákosi-éra és a Kádár-korszak – Horváth Miklóst idézve – „(i)gazságszolgáltatását”² elemzi. A torzulások teljes spektrumát áttekinti: a koncepciók perек gyakorlatától a büntetőeljárások politikai funkcióján át egészen a nyílt erőszak alkalmazásáig. A kötet keretes szerkezetét a Tanácsköztársaság vörösterrorijának tárgyalása adja, amelyet történeti előzményként, az elnyomás politikai eszköztárának korai példaként mutat be.

Kahler a gyűlölet ideológiai, filozófiai és politikaelméleti elemzéséből indul ki, amelynek kicsúcsosodását a jakobinus diktatúrában, Marx munkásságában és Lenin tevékenységében azonosítja. Ennek magyarországi megjelenése a szerző szerint az 1919-es Tanácsköztársaság időszakára tehető, amikor a védelem mint általános jogi norma megszűnt. Számos példát ismertet a forradalmi törvényszékek működéséről és a terror alkalmazásáról – a túszejtésektől és likvidálásoktól az egyházellenes fellépésekig. A vörösterro borzalmait a kommün lételemének tekinti, amelyet kizárólag az ellene irányuló folyamatos

láadások megtorlása tarthatott fenn, ugyanakkor kontextusba helyezi az ezt követő fehérterrort is, hangsúlyozva, hogy a jogtalanság nem szülhet jogtalanságot.

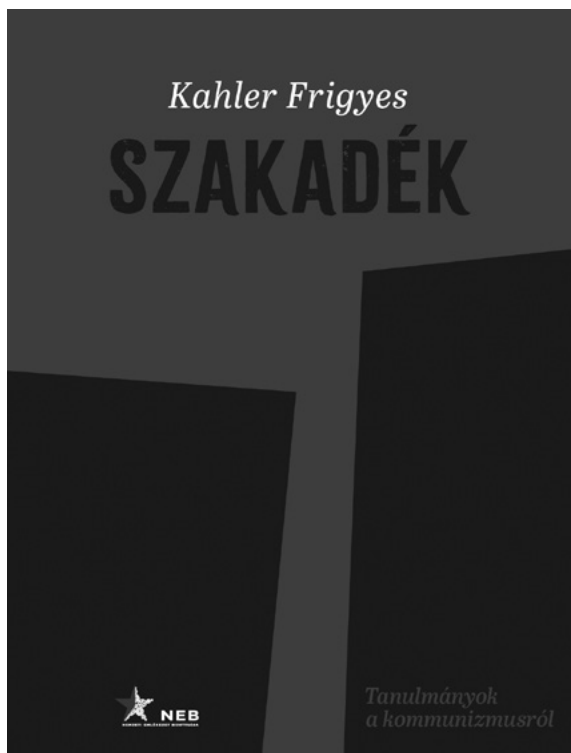
A kötet második nagy egysége az 1956-os forradalom kérdéskörével foglalkozik. Kahler szükségesnek tartja a terminológiai tisztázást, és arra a következtetésre jut, hogy az 1956-os események egyértelműen forradalmi jellegűek voltak, és nem értelmezhetők rendszerkorrekcióként. A fogalomhasználat vizsgálata szorosan összekapcsolódik a kádári hatalom legitimitásának kérdésével, amelynek megítélését a szerző jogi és jogelméleti érvekkel támasztja alá. A népítéleteket a korábban tárgyalt vörösterro- fehérterror problematikájához hasonló szemléleti keretben elemzi, megjegyezve, hogy a jelenség megítélésében mind a társadalmi, mind a tudományos diskurzus elsősorban értelmezési kérdések mentén formálódik. A hatalom – gyakran hamisított – áldozatai közül több esetet is kiemel, utalva az ezekhez kapcsolódó, egyre bővülő szakirodalomra.

Az 1956-ot követő megtorlásokat Kahler jogon kívülinek, a jog ellenére meghozott ítéleteknek minősíti. Az elemzés során nemcsak a korabeli jogrendszer sajátosságait, hanem a történeti magyar büntetőjog hagyományait is számba veszi. Rövid alfejezet foglalkozik a Rákosit követő vezetői utódlás kérdésével (Kádár János vagy Münnich Ferenc). A „vérben fogant hatalom” korai időszakából konkrét politikai gyilkosságok, sortüzek, a karhatalom jogszerűtlen bevetése és a „rendcsinálás” különböző eszközei kerülnek bemutatásra. A fejezet részletes intézmény- és szervezettörténeti áttekintést is nyújt, különösen a honvéd tiszti karhatalom és más fegyveres egységek működéséről. A tárgyalt esetek széles körű forrásbázisra épülnek, amelynek jelentős részét a szerző korábbi kutatásai során tárta fel. A második nagy egység az 1956 utáni kommunista „restauráció” jogi és jogelméleti viszszasságait vizsgálja, kiemelten kezelve a koncepciók perек politikai célú alkalmazását. E ponton megjegyzendő, hogy bár a kézirat lezárása 2020-ra datálható,

¹ Mécs László: Vád és védőbeszéd. In. Mécs László: *Legyen világosság!* Athenaeum, Budapest, 1933. Online elérhető: https://szepi.hu/irodalom/vers/kedvenc/kv_010.html (Megtekintés ideje: 2026. február 2.)

² *Fejezetek az 1956-ot követő megtorlásról interdiszciplináris megközelítésben. Végrehajtott halálos ítéletek (i)gazságszolgáltatásról?* Szerk. Horváth Miklós. Budapest, Argumentum Kiadó, 2024.

a legújabb szakirodalom³ bevonása tovább erősíthette volna az elemzést.

A kötet egyik legérdekesebb – és egyben szokatlan – vállalkozása a Tanácsköztársaság 133 napjának és az 1956 utáni kádári megtorlásoknak büntetőjogi összevetése. Kahler megállapítása szerint az utóbbi lényegesen súlyosabb és aránytalanabb volt. Külön figyelmet érdemel az a fejezet, amely a megtorlások pereit, mindenekelőtt a Nagy Imre-pert elemzi. Jogtörténeti szempontból a szerző egy „eleve elrendelt” aktusról beszél, amelyet jogszabály-elemzésén keresztül, sejtelmesen a *deliberatum est...* („elhatározottat”) megjelöléssel illet. A per bemutatása jogtörténeti értelemben alulnézetet, míg politikatörténeti értelemben felülnézetet kínál a később kivégzett miniszterelnök ügyéhez.

A kötet legsokoldalúbb része az 1945 utáni büntető jogalkotást tárgyaló fejezet. Ebben részletesen bemutatásra kerülnek a kommunista hatalom „beszűkítésre” épülő jogalkotási törekvései, a köztörvényes bűncselekmények szabályozása, valamint a büntetőtörvénykönyvek története. Ezzel szoros összefüggésben Kahler elemzi a bírói függetlenség kérdését, amelynek korlátozását a jogállamiság megszűnésével azonosítja. A politikai alapú ítélezést a korabeli terminológia nyomán „osztálybíráskodásként” értelmezi, és az eljárások lefolyását esettanulmányokkal – többek között a Rákossy Árpád-ügy elemzésével – szemlélteti.

A kádári megtorlás részeként a szerző ráirányítja a figyelmet a kevésbé ismert politikai gyilkosságokra is. A bíráskodás jellegének kidomborítására több ügyet elemez esettanulmányi módszerrel, így például a Földes Gábor és társai, valamint a Vaczkó László és Hamusics János elleni eljárásokat. A fejezet végén általános büntetőeljárás-elemzés foglalja össze a tapasztalatokat.

Kahler értelmezésében a kádári hatalomgyakorlás korai szakaszában meghatározó szerepet játszó bíráskodás idővel fokozatosan levált a közvetlen politikai irányításról. Ennek okát abban látja, hogy 1963 után a kommunista vezetésnek már nem feltétlenül volt szüksége politikailag konstruált és ellenőrzött perekre, mivel a rendőrség, az állambiztonság és más szervek átvették a fegyelmezés feladatát. A kötet utolsó harmadában számos egyéni eset (többek között Förster Gábor ügye) kerül bemutatásra, amelyek inkább a fegyelmezés, semmint a klasszikus büntetés logikáját tükrözik az úgynevezett „leleplezett összeesküvések” kontextusában. Külön figyelmet érdemel a Kristály Gyula elleni eljárás elemzése, amelyet a szerző az utolsó politikai alapú perként értelmez, valamint a Hajdú-Bihar megyei kutatások nyomán feltárt kisebb ügyek bemutatása.

A záró fejezet a rendszerváltás időszakának hatalomátmentési kísérleteit vizsgálja. Ennek illusztrálására Kahler mellékletben közli az 1989. évi XXXII. törvényt az Alkotmánybíróság működéséről, amely 2011. december 31-ig volt hatályban. A fejezet problémafelvető jellegéből fakadóan hangsúlyosan jelenik meg a halálbüntetés jogi hátterének bemutatása, annak pro és kontra érvrendszere, valamint az abolicionizmus magyarországi megjelenése az Alkotmánybíróság történetének kontextusában.

A kötet részletes forrás- és irodalomjegyzéket tartalmaz, ugyanakkor név- és tárgymutató hiányában az eligazodás helyenként nehézkes. A rövidítések jegyzéke azonban jelentős segítséget nyújt az olvasónak. A terjedelmes kiadvány több, tematikailag eltérő írást foglal magába, mégis egységes koncepció mentén szerveződő mű benyomását kelti. A szerző által megfogalmazott értékítéletek minden esetben szilárd szakirodalmi megalapozottságúak. A jogtörténeti elemzést Kahler Frigyes rendkívül olvasmányos formában valósítja meg, amiért a kötet összességében komoly elismerést érdemel.

KOVÁCS BALÁZS

Közép-Kelet-Európa népeinek nemzeti identitásáról

Waldenberg, Marek: *Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje. Idee [Nemzetiségi kérdések Közép-Kelet-Európában. Történelem. Eszmék].* Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 1992.

1992-ben jelent meg Varsóban Marek Waldenberg (1926–2018) *Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje. Idee* című monográfiája. A könyv címe magyarul úgy fordítható,¹ hogy *Nemzeti kérdések Közép-Kelet-Európában. Történelem. Eszmék.*² Magyarországon a kötet eddig még nem került kiadásra. A lengyel szerző a két világháború közötti időszakban, az akkori Lengyelország területén született; szülővárosa a második világháborút követően a Szovjetunióhoz került, ma Ukrajnához tartozik. Közép-Európa nemzetiségi kérdéseihez kapcsolódóan a lengyel nyelvű szakirodalmat kutatva találtam rá erre a munkára, amely a Varsói Egyetem *Közép-Európa története a 20. és 21. században (1917-től)* című kurzusának ajánlott irodalmában is szerepel. A könyv közvetlenül a szovjet blokkon belül lezajlott rendszerváltásokat követően jelent meg. Alapötletét még 1988-ban, egy nyugati kiadó ihlette. A fő kérdés az volt, hogy mi lesz a térség nemzeteinek sorsa a szabadsághoz vezető úton: vajon a nemzeti-nemzetiségi kérdések elvesztik jelentőségüket, vagy ismét előtérbe kerülnek majd a régióban.

A szerző elsődleges célja a kiadói célkitűzések adta keretek között az volt, hogy átfogóan mutassa be a nemzetiségi kérdések térségbeli dinamikáját, és mindezt tágabb történeti (európai), valamint mentalitástörténeti összefüggésekben tegye meg. A téma tárgyalása során az Osztrák-Magyar Monarchia, valamint Oroszország, illetve a Szovjetunió adja meg azokat a földrajzi és egyúttal történeti kereteket is, melyekhez viszonyítva a Balti-tengertől egészen a Balkánig húzódó népek, nemzetek, változó államhatárok között élő emberek együttéléséről kapunk átfogó képet. Ezáltal egyfelől – a téma szempontjából szükséges rövid történeti áttekintés mellett – az Európa ezen régiójában élő, különböző nyelveket beszélő emberek, illetve különböző nemzetiségek

egymáshoz fűződő kapcsolatainak rendszeréről, másfelől pedig – a dinamika bemutatásához kapcsolódóan – azokról a tágabb ideológiai (eszmétörténeti, sőt filozófiai) keretekről is olvashatunk, amelyek adott időben és térben meghatározták a történelmi események alakulását. Az itt élő egyes népek nemzetté válásának folyamatát a szerző ezen tágabb összefüggések keretein belül részletesen, szemléletes módon mutatja be. A kötet nemcsak alapos leíró munka, hanem – s ez az egyik legfőbb erénye – egyúttal igen olvasmányos is.

Waldenberg 1969-ben habilitált, amelynek során – *Karl Kautsky felemelkedése és bukása. Tanulmány a társadalmi és politikai gondolkodás történetéből* című munkájában – a cseh származású marxista filozófus és német szociáldemokrata politikus munkásságát vette górcső alá. A szerző a krakkói Jagelló Egyetemen tanított, politikatudománnyal és nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozott, továbbá aktív tagja volt a lengyel állampártnak is a kommunista időszakban. Az 1992-ben megjelent monográfia épít az adott kor viszonyai között szerzett politikatudományi ismeretekre, de nemcsak Kautsky munkásságának mérlegre emelésével, hanem elsősorban azon kommunista vagy szociáldemokrata politikusok írásainak, konkrét tevékenységeinek elemzésével is, akik egy adott viharos történelmi időszakban nemcsak más történetírók és politikusok gondolkodására voltak jelentős hatással – így például az 1905-os és 1917-es oroszországi forradalmak idején –, hanem számos esetben ténylegesen alakították a politikát. Lenin esetében pedig hosszú időn keresztül végső soron az egész térség történelmét is alakították. Ugyanakkor mégsem egy marxista szemléletű könyvet tart a kezében az olvasó, hanem egy olyan munkát, amely az adott kor viszonyai között nemcsak

¹ A „Közép-Európa politikai eszméje kultusztörténeti szempontból az Osztrák-Magyar Monarchiában és utódállamai területén, különös tekintettel a magyar-lengyel irodalmi és történelmi kapcsolatokra” című, 2025–2026-os KRE BTK EKÖP kutatásom keretében végzett munkám során készítettem el a könyv fordítását.

² Waldenberg, Marek: *Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje. Idee [Nemzetiségi kérdések Közép-Kelet-Európában. Történelem. Eszmék].* Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 1992.

a nacionalizmusokat, hanem a szocializmus-kommunizmus eszmei hátterét is bemutatja. A szocializmus fogalmát viszont nem határozza meg közvetlen módon, nem tesz kísérletet általános definíció megalkotására, hanem a magukat szocialistaként meghatározó országok politikai, hatalmi és gazdasági berendezkedésének fő jellemzőin keresztül írja le. Ezek pedig a következők: egy vezető politikai párt általános, államon belüli egyeduralkodó; a gazdaság teljes körűnek tekinthető állami irányítása, beleértve a termelőeszközök állami tulajdonát; valamint a pártegyeduralkodó által létrejövő új hatalmi elit, azaz a pártállami nómenklatúra meghatározó társadalmi befolyása és szerepe. A *nemzet*, a *nemzetiség* és a *nacionalizmus* fogalmának leírását, valamint ezek különböző értelmezési lehetőségeit és jelentéstartalmuk változatos, illetve változó dinamikáját a bevezető fejezetben mutatja be. A marxista szemlélet leírásának nézőpontját befolyásolja a kiadvány megjelenésének időpontja: a cenzúra a Lengyel Népköztársaságban sem tette lehetővé Marx, Engels vagy éppen Lenin teljes és nyílt kritikai elemzését, ugyanakkor a lengyel rendszerváltást követően már ezt a munkát is elvégzi a szerző. A kritikai elemzés immanens része, hogy a különböző ideológiák, illetve politikai nézetek történelmi események által is befolyásolt változásainak fényében, és ahol ez lehetséges, azok egymásra gyakorolt hatását is figyelembe véve végzi a vizsgálódásait.

Az Osztrák–Magyar Monarchián belüli nemzetiségi dinamikák vizsgálata kiterjed a korabeli nemzetiségi jogi szabályozások áttekintésére is. A Monarchia egy általános viszonyítási pontot, sőt értelmezési keretet is jelent a szerző számára, amikor körültekintően megvizsgálja és részletesen bemutatja a Monarchián belül élő különböző nemzetiségek, népek viszonyulását a magyarokhoz, az osztrákokhoz, valamint a többi népcsoporthoz, felmérve a török uralom fokozatosan felszabaduló területein alakuló új államok nemzetiségi viszonyait is. Viszonyítási pontot jelent a tekintetben is, hogy az itt élő, eltérő nyelvet beszélő közösségek, népcsoportok, alakuló nemzetek a Monarchián belül, vagy éppen azon kívül képzelték el saját jövőjüket. Hogyan kívánták önállóságukat kialakítani, biztosítani identitásukat, például területi vagy kulturális alapon,

illetve – adott esetben – államszövetségi keretek között. A dunai népek közötti lehetséges szövetség, egy közös dunai állam gondolata nemcsak Kossuth, illetve a magyarok közgondolkodásában jelent meg, hanem jelen volt az olaszok körében is, továbbá baloldali gondolkodók-politikusok vízióiban is (pl. az osztrák szociáldemokrata politikus Karl Renner esetében).³ Waldenberg számos történelmi és kulturális adattal, események ismeretével, valamint számszaki adatokkal (pl. gazdasági statisztikákkal) szemlélteti az itt élő népek történetét, nemzetté válásuk történetét, nemzeti gondolkodásuk formálódását, mindezt a változó történelmi korszakok és földrajzi határok között. A Monarchia nemzetiségi kérdéseinek leírása során utal többek között a szerző Eötvös Józsefre, Kossuth Lajosra és Henryk Wereszycki lengyel történészre is.⁴ Bemutatja továbbá Csehszlovákia, valamint Jugoszlávia esetében a föderációs eszme megjelenését az első világháborút megelőzően a vezető cseh és horvát politikusok körében. A magyarok vonatkozásában pedig utal Jászi Oszkár nemzetiségi reformgondolataira is.⁵

Általában véve jellemző a kötetre, hogy a térség nemzetiségi kérdéseinek, problémáinak, konfliktusainak és azok dinamikájának történetében a meghatározó viszonyítási pontokat Magyarország és Ausztria, időszakosan a Monarchia, keleti oldalról pedig a cári Orosz Birodalom, majd a Szovjetunió jelentette. A különböző itt élő népek nemzetté válásának bemutatása során kiemelt figyelmet szentel a szerző a nyelvi, kulturális tényezőknek, ennek körében pedig kiemelten vizsgálja a nyelvhasználat szabályozását az említett államalakulatok területén. Származásánál és gyermekkoránál fogva beható élettapasztalattal rendelkezett a lengyel-ukrán, az ukrán-orosz, a lengyel-litván, valamint az orosz-litván, illetve fehérorosz társadalmi viszonyokat, konfliktusokat illetően is. Az adott területen élő különböző nyelvű emberek, népek esetében részletesen vizsgálja az értelmiség, a munkások, valamint a mezőgazdaságból élők arányát a lakosságon belül, beleértve az iskolázottság, írástudás szintjét, és azok időbeli változásait. Ennek keretében azt is vizsgálja, hogy egy-egy terület, állam lakosságának milyen a nemzetiségi szerkezete – a nyelvismeret-nyelvhasználat szempontjából. A szerző minden itt élő nép, illetve nemzet esetében gazdasági elemzést

³ Renner, Karl (1870–1950) osztrák szociáldemokrata politikus, jogász, az Osztrák Köztársaság elnöke (1945–1950).

⁴ Wereszycki, Henryk (1898–1990) lengyel történész, az Osztrák–Magyar Monarchia, valamint Lengyelország újkori történetének kutatója.

⁵ Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1912.

is végez: például kitér arra, hogy az oroszjók lakosság, illetve a németiség milyen gazdasági erővel, milyen tulajdonosi szerkezettel volt jelen a balti területeken, miképpen alakultak a lettek és németek, vagy az észtek és oroszok társadalmi kapcsolatai, s mindezek hogyan hatottak a lett, illetve az észti önállósodási törekvésekre.

Időbeliségét tekintve – nemcsak az egyes népek, nemzetek sorsát, de a változó politikai eszmék kereteit is figyelembe véve – cezúrát jelentett az első, majd a második világháború, a mindezeket követő békekötések és területi változások, a Szovjetunió létrejötte, majd 1991-es felbomlása, végül a szovjet blokk 1989–1990-es összeomlását követően – adott esetben újonnan vagy ismételt – létrejövő államok nemzetiségi viszonyainak alakulása. Külön viszonyítási pontként jelenik meg mindezek mellett – előzményeivel együtt – az európai integráció, különös tekintettel a szovjet blokk szétesését követő időszakra, majd a volt szovjet blokk országainak az euroatlanti térség szövetségi rendszereihez történő csatlakozási törekvéseire. Külön elemzést végzett a szerző a Szovjetunió 1991-es felbomlásával kapcsolatosan. Megállapította, hogy a nemzetiségi kérdések *szőnyeg alá söprése* volt az egyik mozgatórugója a széteséshez vezető tágabb politikai folyamatoknak. A térség dinamikájának elemzése lehetőséget teremt többek között annak bemutatására is, hogy Jugoszlávia szétesése – amely a könyv megjelenésekor még távolról sem volt véglegesnek tekinthető – milyen messzemenő történelmi okokra vezethető vissza. A szerző egy külön két-kötetes munkában részletesen is elemezte a szövetségi állam felbomlásának okait.⁶

Összegezve a kötetet: nem csupán arról van szó, hogy a szerző nemzetiségi-kisebbségi szemüveggel tekinti át a térség népeinek történetét, felhasználva annak során a gazdag lengyel szakirodalmat is,⁷ hanem megkísérli saját látásmódján keresztül feltárni a közép-európai térség mintegy százötven évre visszamenő történelmének mozgatórugóit, kifejezetten a nemzeti kérdés problematikájára koncentrálva. Bátran kijelenthető, hogy itt nem önmagában egy több évtizedes múltra visszatekintő segédtkönyvről van szó, hanem egy ma is korszerűnek tekinthető munkáról, amely méltán szolgálhat a közép-európai identitást érintő aktuális esztörténelmi kutatások egyik lehetséges kiindulópontjaként.

PÉTSY ZSOLT BALÁZS

⁶ Waldenberg, Marek: *Rozbicie Jugosławii. Jugosłowiańskie lustro międzynarodowej polityki [Jugoszlávia szétesése. Nemzetközi politika jugoszláv tükrében]*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2005.

⁷ Lásd például Tanty, Mieczysław: *Rewolucja rosyjska a sprawa polska [Az orosz forradalom és a lengyel ügy]*. Warszawa, Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1987.; Balcerak, Wiesław: *Powstanie państw narodowych Europy Środkowo-Wschodniej [A nemzeti államok felkelése Közép- és Kelet-Európában]*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 1974.

Egy el nem mesélt össznemzeti élmény

Erdélyi segítőakciók a Kádár-rendszerben

Ablonczy Bálint: *Nemzet a hátizsákban. Titkos erdélyi segítőakciók a Kádár-rendszerben*. Budapest, Válasz Online Kiadó, 2025.

Ablonczy Bálint *Nemzet a hátizsákban. Titkos erdélyi segítőakciók a Kádár-rendszerben* című kötete a Válasz Offline Bookazine sorozatának ötödik, 2025. évi második száma. A 185 számozott oldalt kitevő, ellenben rendkívül gazdag, korabeli képanyaggal illusztrált kötet hét fejezetre, valamint előszóra és zárszóra, továbbá irodalomjegyzékre és köszönetnyilvánításra tagolódik. A kötet Ablonczy Bálint 2025 decemberében megvédett doktori disszertációjának szerkesztett, rövidített változata. Az értekezés eredeti címe *Erdély-járás és segítőakciók a hetvenes, nyolcvanas években* volt, téma-vezetője pedig a 2025-ben elhunyt Széchenyi-díjas történész, Kiss Gy. Csaba (aki haláláig folyóiratunknak is szerkesztőbizottsági tagja volt). A szerző vizsgálatának sajátosnak mondható tárgya: tulajdonképpen egy nemzeti csempészési és segélyezési mozgalomnak nevezhető, informális, sok esetben lazán szerveződő kapcsolatokra épülő kezdeményezés története. Ennek bemutatásához a szerző számos egyéni életutat és sorsot is bemutat.

A könyv első fejezete a téma történeti hátterét, valamint széleskörű forrásbázisát vázolja fel. Utóbbi esetben az állambiztonsági jelentések, az állami- és pártanyagok, a magyar és idegen nyelvű visszaemlékezések, memoárok, az oral history interjúk széles skálája adja a munka gerincét. A második fejezet a kulturális ellenállás és a szolidaritás általános megnyilvánulásaiával foglalkozik. A fejezet fő kérdésselvetése, hogy a csempészség „ellenállásnak” vagy inkább „ellenzékeségnek” tekinthető-e ebben az esetben. A szerző megállapítása szerint valójában egyfajta kulturális ellenállásról van szó, amely nem nyílt szembehelyezkedésen, hanem diszkrét, de határozott álláspontokban nyilvánult meg (lásd az angolszász irodalomban a „cultural resistance” kifejezést). Ide tartozott a tiltott könyvbevétel, valamint – az elégtelen romániai életkörülmények miatt – élelmiszer és egyéb, kisebb háztartási cikkek, például tisztálkodási szerek átjuttatása is. A szerző kiemeli, hogy ezekben az akciókban rendkívül fontos szerepet játszott a tapintat, az anyagi és szociális segítségnyújtás pedig alkalmazkodáson, szolidaritáson, jóakaraton és empátián alapult.

A harmadik fejezet átfogó, elméletibb jellegű; Magyarországnak a határon túli magyarsághoz fűződő viszonyát mutatja be a Kádár-rendszerben.

A szerző egy lassú erjedési folyamatot világít meg, amely során a kérdés (ti. a határon túli magyarság ügye) sokáig fel sem merülhetett. A nagypolitikai változások nyomán – így különösen a helsinki folyamat és a hetvenes évek enyhülési folyamatai következtében – azonban a határon túli magyarság ügye fokozatosan előtérbe került, sőt a párt és az állam egyes prominens szereplőinek (például Szűrös Mátyás, Pozsgay Imre, Tabajdi Csaba vagy Szokai Imre) aktív támogatását is elnyerte. Ennek keretében bemutatásra kerül a kétoldalú magyar-román kapcsolatok elmélyítésére tett 1970-es évek végi, sajnos sikertelen kísérlet is. Az „erjedési folyamat” részeként tárgyalja a fejezet a művészetek szerepét (így Sütő András műveit, Kallós Zoltán néprajzkutató munkásságát és a táncházmozgalmat), az ezekhez kapcsolódó kulturális érdeklődést, mintegy a téma sokak általi (újra)felfedezését, valamint a népzene, a néprajzot, a táncot és a népviseletet érintő tudományos kutatásokat. Kitér továbbá az emigráció – kiemelten az Erdélyi Magyar Hírügynökség (EMH) és Hungarian Human Rights Foundation (HHRF) – Magyarországra irányuló figyelemfelhívó szerepére is. A szerző rámutat az erjedési folyamat hol szimbolikus, hol metaforikus mérföldköveire, így Illyés Gyula esszéire, Kallós Zoltán megvilágosító erővel bíró *Balladák könyvére* vagy a háromkötetes *Erdély története* kiadásának jelentőségére. A fejezet felidézi, hogy a politika az 1970-es évektől kezdve belső közvéleménykutatásokkal is szondázni kívánta a magyar társadalom véleményét a határon túli magyarokról. Elsősorban arra volt kíváncsi, hogyan látja az anyaország magyarsága a határon túliak társadalmi, szociális és mobilitási helyzetét. Az 1980-as évek végére pedig, minden ideológiai tabusítás ellenére, a pártvezetés számára is világossá válhatott, hogy „a magyar közvélemény e tárgyban [határon túli magyarságot érintő főbb kérdésekben] kivételesen kikristályosodott és osztatlan” [59.]. Szó esik továbbá a turizmusról és az útikönyvkiadásról (a Dr. Mátyás Vilmos által írt *Utazások Erdélyben* című kötetről - Panoráma Könyvkiadó, 1982), a szigorú ellenőrzések mellett zajló erdélyi kirándulásokról, valamint az elcsatolt területeken élő magyarsággal kapcsolatos tabuk fokozatos megszűnéséről.

A negyedik fejezet az Erdély-jarást mint aktivizmust vizsgálja, áttekintve az ebben részt vevők személyes, belső motivációit. Ezek között szerepelt a családi szál

és a távoli rokonok látogatása – ez utóbbi gyakorlat már az ötvenes évektől kezdve létezett –, a hitbéli meggyőződés és a vallásosság, az általános emberi jogi vagy politikai indíttatás, valamint a kalandvágy, amely elsősorban fiatalokat és baráti társaságokat mozgató, gyakran felfedező célzattal. Külön hangsúlyt kap a vallásos, egyházi alapú, felekezeten átívelő szolidaritás, amelyben kiemelt szerepet játszottak a külföldi, elsősorban holland protestáns támogatók, köztük név szerint is kiemelendően például az Eldering-házaspár. Ablonczy felidézi, hogy számos holland hallgató éppen a kolozsvári egyetemen tanult teológiát, ahol jól megismerte az erdélyi környezetet, majd később segítőként is visszatért.

Az ötödik fejezet részletesen bemutatja a segítő hálózatok felépülését, bár a szerző hangsúlyozza, hogy nem törekedett a téma teljes körű feltárására. A hálózatok kialakulásának okaként a Romániában helyenként uralkodó, nem kis részben a diktátor ideológiai fantazmagóriájának köszönhetően bekövetkezett áldatlan állapotokat, a rossz életkörülményeket nevezi meg. Bemutatásra kerül a felekezeti és az egyetemista csoportok tevékenysége, a holland segélyezők Biblia- és egyéb adományozási gyakorlata, a budapesti illegális, informális közösségként működő Erdélyiek Támogatók Egylete, valamint a különböző tudományos kiadványok diplomatikai közvetítésével történő ájtuttatása is. A szerző felidézi azt a történetet is, amely szerint 1988 végén – 1989 kora tavaszán már a nagypolitika tudtával és miniszteri támogatással állt rendelkezésre 2 millió forint [2026-os értéken mintegy 50–55 millió forint]¹ értékű gyógyszeradomány, amelyet hátizsákokba szétporciózva vittek át a határon, majd juttattak el az arra rászorulóknak [113–114.]. A gyógyszerkérdésen túl külön alfejezetet kapott a korszakban tiltott magyar nyelvű szakkönyvek ájtuttatása, amelyben állami szervek – így a diplomáciai futárposta is szerepet játszott.

A hatodik fejezet az állambiztonság szerepét vizsgálja mindkét oldalon. A magyar állambiztonság – az ideáltól is nagyon távol álló – magyar–román kapcsolatok miatt inkább figyelő álláspontra helyezkedett, és „szemet hunyt” az akciók felett. Ezzel szemben a román állambiztonság (Securitate) rossz szemmel nézte ezeket a tevékenységeket, irredentizmustól tartott és a helyi magyarság bevonását is megkísérelte a szálak felgöngyölítéséhez.

A záró, hetedik fejezet a jelenség mai napig ható következményeit foglalja össze. A szerző visszatekint a feltárt történetekre, amelyekből számos érdekes és pozitív emléket oszt meg, ily módon mutatva be életutakat, általában pedig az Erdély-járás szocializációs közegét is. Felidézi továbbá a határátkelés jellegzetes, feszült pillanatait, amelyek napjainkban már azok számára is távolinak tűnnek, akiknek akkor gyomorgörcsöt okoztak. A szerző ebben az utolsó nagyobb egységben Entz Gézával és Nyáry Krisztiánnal készült interjúkat közöl, reflektorfénybe állítva az Erdély-járás résztvevőinek eltérő céljait, valamint a humanitarizmus, a gondoskodás és egy mára talán elfeledett össznemzeti segélyhullám jelenségét.

Mindenképp érdemes kitérni a bevezetőben már röviden említett szerkesztési és illusztrációs háttérre is. A kötet formátuma természetesen magával hozza a szakmunkákhoz képest könnyedebb, színebb stílust (még ha ez komoly képzavar is, hiszen a Ceaușescu-diktatúra végnapjait egyáltalán nem nevezhetjük könnyű témának, ráadásul a képanyag jelentős része is érthetően fekete-fehér). Elismerés illeti a művészeti vezető – tördelő képzőművészt, Szita Barnabást, ahogy a képszerkesztő Vörös Szabolcsot is, aki jó érzékkel válogatott a szabadon felhasználható – a számos visszaemlékező privát fotóarchívuma mellett a Fortepanról és erdélyi testvéroldaláról, az Azopanról származó –, illetve a képügynökségi fotók között. A képek közül kiemelkednek a Nemzet Művésze címmel kitüntetett Korniss Péter vagy Erdélyi Lajos Blinken OSA Archívumba került felvételei.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy Ablonczy Bálint kötete egy sajátos, a hivatalos csatornákon kívül szerveződött, mégis széles körben elterjedt szolidaritási gyakorlatot dolgoz fel. Bemutatja azt a folyamatot, amelynek során a Kádár-rendszer Magyarországról egyéni és kisközösségi kezdeményezések – rokoni, egyházi, felfedező és baráti szálakon keresztül – anyagi, kulturális és emberi támogatást juttattak el a határon túli, elsősorban erdélyi magyarsághoz, miközben mindezt a magyar és a román állambiztonság élesen eltérő figyelme kísérte. A kiadvány talán arra is rávilágít, hogy közelmúltunk még számos olyan egyéni és közösségi történetet rejt magában, amelyeket meg kell írni és el kell mesélni...

KOVÁCS BALÁZS – PÁLINKÁS BARNABÁS

¹ Becslés a *Magyar pénzürtéindex* alapján: <https://artortenet.hu/magyar-penzertekindex-arak-es-devizak-alapjan-1754-tol/> (Utolsó letöltés: 2026. augusztus 28.)

Az elmúlt időszak fontosabb eseményei

ROVAR- ÉS PENÉSZFERTŐZÉSEK FELISMERÉSE, MEGELŐZÉSE A LEVÉLTÁRI GYŰJTEMÉNYEK BEN

A RETÖRKI a közelmúlt szakmai kihívásaira reagálva állományvédelmi konferenciát szervezett 2026. február 11-én. A konferencia résztvevőit Nyári Gábor ügyvezető igazgató köszöntötte, majd Pálinkás Barnabás levéltári igazgatóhelyettes idézte fel az elmúlt időszak állományvédelmi próbatételeit, amivel a szűk szakmai közösségen túl a hazai és a nemzetközi közvélemény is találkozhatott. A téma aktualitását és fontosságát már az is jelezte, hogy a szervezőknek idejekorán ki kellett tenni a megtelt táblát, hisz az eredetileg 20 fős műhelykonferenciára ötvennél is többen jelezték részvételi szándékukat, mintegy 20 különböző magyarországi és határon túli intézményből.

Elsőként Dr. habil Koltai László, az Óbudai Egyetem Rejtő Sándor Könnyűipari és Környezetmérnöki Kar dékánja tartott előadást. Ezt követően Dr. Szél Győző, a Magyar Természettudományi Múzeum entomológusa, Hajdu Zsófia a Pre-Con Restaurátor Kft tulajdonosa és főrestaurátora, Orosz Péter főrestaurátor, a Néprajzi Múzeumi Állományvédelmi csoportvezetője következtek. A konferencia utolsó előadását P. Holl Adrien, a RETÖRKI állományvédelmi szakértője tartotta, aki a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtárban sikerrel alkalmazott tömeges anoxiás kezelést ismertette, mint a fertőtlenítési projektben felkért külső szakértő. A Magyarországon először alkalmazott fertőtlenítési eljárás mintegy 100 ezer kötetet érintett, és 15 szakember több körben összesen 7 hetet dolgozott csak az állományvédelmi munkálatokon. P. Holl Adrien előadásában kiemelte a projekt szakmai kihívásait, és rámutatott arra, hogy az állományvédelmi szakemberek és szakértők kitartó munkájának, valamint a környezetbarát technológia alkalmazásának köszönhetően sikerrel zárult a Pannonhalmán őrzött kultúrkincsek megmentése.

A konferencia szüneteiben, egy workshop keretében Dr. Szél Győző vizsgálati sztereómikroszkóp segítségével mutatta be az érdeklődőknek a különböző, papírt károsító rovarok azonosításának lehetőségeit. A szakmai napra egy rövid, papíralapú állományvédelmi kisokos is készült, melyet minden résztvevő megkapott.

A konferencia zárásaként a hallgatóknak lehetőségük nyílt arra, hogy kérdéseket tegyenek fel az elhangzott előadásokkal és a felmerült állományvédelmi problémákkal kapcsolatban. A konferencián elhangzott előadásokat a Youtube csatornánkon visszanezézhetővé tettük: https://www.youtube.com/@retorki_official

ÁLLOMÁNYVÉDELMI SZEMLÉ A SZEGEDI EGYETEMI LEVÉLTÁR BAN

2026. február 19-én a Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Könyvtár és Levéltár felkérésére P. Holl Adrien, a RETÖRKI állományvédelmi szakértője és Pálinkás Barnabás, levéltári és szakmafejlesztési igazgatóhelyettes mérőműszeres vizsgálaton alapuló állományvédelmi bejáráson vett részt. A látogatás célja, hogy a részletes felmérések alapján a levéltár és a könyvtár vezetői átfogó képet kaphassanak a raktári körülmények javításának lehetőségeiről, az állományvédelmi fejlesztések szükségességéről, valamint az új anyagok és eszközök megismerésének és alkalmazásának lehetőségeiről.

A látogatás során a RETÖRKI munkatársai egyeztettek Dr. Nagy Gyula főigazgatóval, Puskás Nikoletta általános főigazgató-helyettessel és Dr. Gausz Ildikó levéltári főigazgató-helyettessel is. A szakmai párbeszéd eredményeként felmerült egy állományvédelmi workshop megtartásának lehetősége a közeljövőben, amelyen a könyvtár és levéltár munkatársai egyaránt részt vennének, és ahol az elmúlt években a hazai gyűjteményi területen az állományvédelem terén szerzett tapasztalatok és jó gyakorlatok megosztására kerülne sor.

Az ingyenes állományvédelmi szemléről:

A RETÖRKI mérőműszeres vizsgálaton alapuló helyszíni állományvédelmi tanácsadást nyújt ingyenesen magyarországi és határon túli gyűjtemények részére. Az állományvédelmi szemle során a szakértő az alábbi paramétereket vizsgálja:

- Klimatikus értékek vizsgálata és mérése levéltári raktárakban
- Fény, UV, és VOC (szerves illékony gázok) mérése a levéltári raktárakban és kiállítótermekben
- Rovar- és penészgombafertőzés vizsgálata
- Időtálló csomagolóeszközök és tárolóeszközök vizsgálata

Az állományvédelmi bejáráshoz a RETÖRKI biztosítja a mérőműszereket és a mintavételekhez szükséges eszközöket.

DIPLOMÁCIA, NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK ÉS VÉDELEMPOLITIKA A RENDSZERVÁLTÁS TÜKRÉBEN – ELŐADÁS A RETÖRKI-BEN

2026. március 12-én, csütörtökön délelőtt került sor Exc. Prof. Dr. Gyarmati István, a Magyar Atlanti Tanács főtthárának beszélgetésére kollégákkal, Lázin Áronnal. A tanácsteremben megtartott eseményre *Diplomácia, nemzetközi kapcsolatok és védelempolitika a rendszerváltás tükrében* címmel került sor. Gyarmati a 1980-as és 1990-es évek diplomáciatörténeti és katonapolitikai aspektusairól számolt be. Ennek kapcsán hangsúlyosan szóba került a Varsói Szerződés megszűnése, Magyarország NATO-csatlakozása, az adott időszakban született védelmi és leszerelési szerződések, valamint az egyes időszakok külpolitikai stratégiái európai és regionális kontextusban. A beszélgetést követően a kollégáknak lehetőségük nyílt kérdések feltevésére is.

A MAGYAR KÖZÖSSÉG-PER, A RAJK-PER ÉS A KORSZAK VISZONYAI – A MŰHELYBESZÉLGETÉS MÁSODIK FELVONÁSA A RETÖRKI-BEN

2026. március 17-én a RETÖRKI konferenciatermében került sor Székér Nóra (tudományos kutató, osztályvezető, ÁBTL Kutatási Osztály) és Ötvös István (tanszékvezető egyetemi docens, PPKE BTK Jelenkortörténeti Tanszék; bizottsági tag, Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatala) második műhelybeszélgetésére, amelyet ezúttal is levéltárunk levéltár és szakmafejlesztési igazgatója, Riba András László moderált.

A két meghívott vendég a második alkalommal az ötvenes évek kommunista döntéshozataláról és a politikai hatalomgyakorlás működéséről, valamint a mozgalomban, majd az irányításban közreműködő egyének mozgásteréről és cselekvési lehetőségeiről beszélgetett.

LAPSZÁMBEMUTATÓ A RETÖRKI-BEN

2026. március 19-én került sor a Rendszerváltó Szemle 2026. évi első számának bemutatójára. A rendezvényen a folyóirat szerkesztőbizottságának elnöke, Riba András László beszélgetett Nyári Gáborral, a RETÖRKI ügyvezető igazgatójával, Strausz Péter főszerkesztővel, az Intézet tudományos igazgatójával, valamint Nagymihály Zoltánnal, intézetünk tudományos segédmunkatársával, a Szemle szerkesztőségi tagjával. A *Nemzeti ügyek* címmel megjelent lapszám a magyar történelem azon csomópontjait kívánta csokorba gyűjteni, amelyek a magyar történelem és a szuverenitás kérdésében a leghangsúlyosabb fordulópontokat jelentették. A beszélgetés során hangsúlyosan szóba került az időkeretek és a mozgásterek adta lehetőségek tudományos számbavétele, a Bethlen Gábor Alapítvány története, valamint kitekintésként a történész múlt-, jelen- és jövővizsgálatának nehézségei. A lapszámbemutató szűk, belső körben zajlott, amelyet kötetlen beszélgetés zárt.

„AMERIKÁS MAGYAROK EMLÉKEZETE” – MŰHELYBESZÉLGETÉS A RETÖRKI-BEN

2026. március 24-én került sor a RETÖRKI konferenciatermében az „Amerikás magyarok emlékezete” című műhelybeszélgetésre. A rendezvényen Fenyvesi Annával (intézetvezető egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem BTK Angol–Amerikai Intézet) és Bakos Rékával (alapító, Hungarian Roots & American Dreams Facebook csoport) Szénási Dorottya, a RETÖRKI kutatási munkatársa beszélgetett.

A két meghívott bemutatta nemrégiben elindított kutatási projektjét, amely elsősorban az amerikai magyarok élet- és családtörténeteinek a feltárását tűzte ki célul. Az emigrációkutatások és a diaszpórák vizsgálata, ezen belül pedig az egyéni életutak feltárása révén szeretnének hozzájárulni a 19–20. századi magyar

történelem mélyebb megismeréséhez. A beszélgetést követően a kollégák számára lehetőség nyílt kérdések feltevésére is.

IZRAEL MODERN KIHÍVÁSOKKAL ÉS ÉVEZREDES MINTÁKKAL – ELŐADÁS A RETÖRKI-BEN

2026. március 26-án került sor a RETÖRKI-ben az *Izrael modern kihívásokkal és évezredek mintákkal* című beszélgetésre. Szabó Miron biztonságpolitikával foglalkozó szakemberrel Lázin Áron, nemzetközi szakmai referens kollégánk beszélgetett. Az eseményen Izrael mellett tágabb értelemben az egész közel-keleti régiót is tárgyalták a politikai doktrínák, védelem- és biztonságpolitika, valamint politikatörténeti szempontjából. Kiemelt figyelmet kapott az izraeli titkosszolgálatok történeti kontextusba ágyazott tevékenysége a 20. század derekától napjainkig. A beszélgetést követően a kollégáknak lehetőségük nyílt kérdések feltevésére is.

NYITOTT LEVÉLTÁRAK – KODOLÁNYIS HALLGATÓK A RETÖRKI-BEN

Március 19-én az idei „Nyitott Levéltárak” programsorozat keretében a Kodolányi János Egyetem történelem és nemzetközi tanulmányok szakos hallgatóit láttuk vendégül a RETÖRKI budapesti telephelyén. A Vizi László Tamás tudományos rektorhelyettes vezetésével érkező hallgatók Nyári Gábor, a RETÖRKI ügyvezető igazgatójának „Rendszerváltások Magyarországon a XX. században” című interaktív előadásán vehettek részt és vitázhattak a felmerült kérdésekről. A témának különös aktualitást adott az 1944-es német megszállás és az 1990-es marosvásárhelyi fekete március évfordulója is. Ezt követően Pálincás Barnabás levéltár és szakmafejlesztési igazgatóhelyettes mutatta be a RETÖRKI levéltárát, az itt őrzött főbb irategyütteseket és különböző irattípusokat a hagyományostól a plakátokon át az audiovizuális forrásokig, és felhívta a figyelmet a potenciális kutatási és szakdolgozati témakörökre is.

DÉL-KÍNA: KANTONI TAPASZTALATOK ÉS ÉRTELMEZÉSEK

2026. április 9-én került sor a RETÖRKI Műhely keretében a *Dél-Kína: kantoni tapasztalatok és értelmezések* című beszélgetésre. Havasi Dániel dokumentumfilmmel Strausz Péter tudományos igazgató beszélgetett. A programsorozat keretében megvalósult műhelybeszélgetés regionális megközelítésben járta körül a vendégelőadó Kantonban szerzett kulturális és társadalmi tapasztalatait, impresszióit. A beszélgetés a lokális kérdésekből indult ki, érintve Sencsen dinamikus növekedését és Hong Kong példáját. A műhely interaktív diskussziója lehetőséget teremtett a Kínával kapcsolatos általánosabb kérdések, valamint egy-egy belső, kevésbé ismert aspektus áttekintésére is.

ÁLLOMÁNYVÉDELMI SZEMLE AZ ORSZÁGOS RABBIKÉPZŐ – ZSIDÓ EGYETEM KÖNYVTÁRÁBAN

2026. április 14-én az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem Könyvtárának felkérésére P. Holl Adrien, a RETÖRKI állományvédelmi szakértője, valamint Pálincás Barnabás, levéltári és szakmafejlesztési igazgatóhelyettes állományvédelmi bejárást végzett a nagy múltú intézmény gyűjteményében. A látogatás célja az volt, hogy a könyvtár és az intézmény vezetői részletes és megalapozott képet kapjanak a raktári körülmények javításának lehetőségeiről, az állományvédelmi fejlesztések szükségességéről, valamint az újonnan elérhető anyagok és eszközök alkalmazhatóságáról. A vizsgálat mérőműszeres módszerekkel támasztotta alá a szakértők megállapításait. A könyvtár vezetőivel és munkatársaival közösen tartott helyszíni bejárást követően a RETÖRKI képviselői Dr. Tamási Balázs könyvtárigazgatóval és Lente Zsuzsanna főrestaurátorral egyeztettek a további szakmai együttműködés lehetséges formáiról és irányairól.

MŰHELYELŐADÁS A RETÖRKI-BEN A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNY 1948 UTÁNI INTÉZMÉNYTÖRTÉNETI ÉS MÓDSZERTANI KÉRDÉSEIRŐL – HECKENAST GUSZTÁV PÁLYAKÉPÉNEK TÜKRÉBEN

Kovács Balázs, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár Tudományos Kutatóközpontjának szakmai titkára 2026. április 23-án tartotta meg előadását „Egyedi életút, kollektív mintázatok. Szemelvények Heckenast Gusztáv életéből és a magyar történettudományból” címmel, a RETÖRKI konferenciatermében. A RETÖRKI tudományos segédmunkatársa doktori disszertációjának egyes részterületeihez is kapcsolódó

előadásában a pszichobiográfia módszertani eszközeivel nyújtott betekintést a magyar történettudomány 1940-es és 1950-es években bekövetkezett változásaiba. Mindezt egy kevésbé ismert történész, Heckenast Gusztáv szakmai pályafutásán keresztül mutatta be. Az előadó a historiográfia fogalmi kereteit vizsgálva a történetírás története mellett a történettudomány történetére helyezte a hangsúlyt. Az előadás a „történelmi materializmus” szellemében átszervezett intézményes és ideológiai keretekre, ezen belül az oktatói és kutatómunka által kínált mozgástérre, valamint a szakmai érvényesülés lehetőségeire fókuszált. Heckenast Gusztávot 1956-os forradalommal és szabadságharccal kapcsolatos szerepvállalásai miatt az állambiztonság 1962-ben „terhelő adatok” alapján beszervezte. Kovács Balázs bemutatta, hogy ezt követően a történész – vélhetően szándékos dekonspirálódása révén – hogyan kerülhette el az „államtitoksértés” vádjának súlyos következményeit. Az előadás Heckenast pályaképén keresztül rámutatott a hazai történettudomány 1956 utáni helyzetének fokozatos ideológiai enyhülésére és módszertani professzionalizálódására is.

LEVÉLTÁRI KALANDOZÁSOK WORKSHOP IDÉN HARMADIK ALKALOMMAL

2026. április 24-én „Levéltári kalandozások – foglalkozások a történelem nyomában” címmel levéltár-pedagógiai továbbképzést és workshopot szervezett az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára és a Magyar Levéltárosok Egyesülete. Az érdeklődők között volt levéltáros, pedagógus, diák, sőt még restaurátor is.

Marton József kollégánk különleges forráscsoportot választott levéltár-pedagógiai bemutatója témájául: egy korábbi francia diákcsoport lakiteleki látogatása adta az ötletet a szakmai workshopra készített *Külföldre került magyar ügyről Magyarországra került külföldieknek – egy nemzetközi levéltár-pedagógiai program* című foglalkozásának.

A frankofón magyar emigráció egyik képviselőjének, Szilágyi Józsefnek – akinek hagyatéka a RETÖRKI Levéltárába került – a dokumentumai között a hazai kommunistaellenes mozgalmak egy izgalmas fejezetének iratait őrizzük. A jeles újságíró angol és francia nyelvű dokumentumai olyan forráscsoportot alkottak, amelyre építve egy idegen nyelvű csoport igényeire szabott levéltár-pedagógiai foglalkozást is összeállíthatunk. Ráadásul a források kiváló lehetőséget teremtettek a diákok számára, hogy megismerjenek valamit abból a világból, amivel „a nálunknál szerencsésebb nemzeteknek” nem kellett megismerkedniük, és amely ugyanakkor fontos példa a magyar hazafiságra is. A foglalkozás során három interaktív, forrásalapú feladaton keresztül gondolatban végigjárhatók az ellenállás egyes állomásai, melyeket így nevezhetnénk: *publication – reproduction – propagation*.

Marton József ezt a nem szokványos foglalkozást mutatta be – sokszor az adott helyzethez is alkalmazkodva –, hiszen olyan előadást kellett tartania, amely a társintézményeket képviselő kollégák (levéltárosok, levéltár-pedagógus és muzeológus szakemberek), aktív középiskolai tanárok, valamint diákok számára egyaránt érdekes és szakmailag inspiráló. A workshop egy kerekasztal-beszélgetéssel zárult, ahol a pedagógusok – köztük kollégánk, Chira Csongor – a levéltár-pedagógiai foglalkozások közoktatásban betöltött szerepéről és lehetőségeiről beszélgettek.

„MÉG NEM KÉSŐ” – EMLÉKKONFERENCIA ÉS KÖNYVBEMUTATÓ FÖLDESI MARGIT TISZTELETÉRE

2026. április 28-án a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karával, valamint a Nemzeti Közzolgálati Egyetem Nemeskürty István Tanárképző Karával együttműködésben konferenciát szervezett a tíz évvel ezelőtt elhunyt Földesi Margit tiszteletére. Az előadásokat követően a történészszakma, a tudományos ismeretterjesztés és a publicisztika területén egyaránt aktív alkotóra néhai férje, Szerencsés Károly emlékezett „Áttét – Földesi Margit emlékére” című könyvének bemutatóján.

A program a PPKE BTK dékánja, Birher Nándor, valamint a Történettudományi Intézet vezetője, Őze Sándor köszöntőivel kezdődött. A megnyitóban kitértek Földesi Margit egyetemi oktatói munkásságára, a pázmányos diákokra gyakorolt hatására, valamint 1998-tól az egyetem Történettudományi Intézetének újraindításában játszott meghatározó szerepére. Ezt követően a tudományos szekció első előadója Szerencsés Károly volt, aki Földesi Margit több mint harmincéves szakmai munkásságának legfontosabb mérföldköveit

ismertette. A szerző döntően a második világháborút követő koalíciós időszak demokratizálódási tendenciáiról, illetve azok kisiklásáról, a jóvátételi kötelezettségekről és az 1947-es kékcédulás választási csalás-sorozatról publikált önállóan és társszerzőként tizenegy monográfiát és dokumentumkötetet. Nyári Gábor, a RETÖRKI ügyvezető igazgatója Teleki Pál miniszterelnök és Pelényi János washingtoni magyar követ az Egyesült Államokban esetleg működő emigráns kormány létrehozását célzó diplomáciai törekvéseiről adott elő. A revíziós célok érdekében a tengelyhatalmaknak való fokozatos alárendelődés veszélyét Teleki már a harmincas években látta; az előadás bemutatta Pelényi 1939 és 1941 közötti, amerikai egyetemeken járt körútját, valamint a konzuli hálózatokon keresztül történt beszerzéseket, illetve az ehhez szükséges anyagi alap előteremtésének körülményeit.

A közönség részéről nagy érdeklődéssel figyelt konferencia harmadik előadója, Stella Szonja előadásában bemutatta, hogy az amerikai hírszerzés a második világháború alatt hogyan működött együtt a maffiával a szicíliai partraszállás megszervezésében, valamint azt is, hogy a fasiszmus felett aratott győzelemnek milyen ára lett: a szervezett bűnözés háború utáni megerősödése. Strausz Péter, a RETÖRKI Tudományos Kutatóközpontjának igazgatója a magyarországi nemzetiségeket érintő, második világháborút követő telepítési hullámokról, illetve a koalíciós pártok ezzel kapcsolatos koncepcióiról adott elő.

A kávészünetet követően Horváth Szilárd moderálásával Szerencsés Károly bemutatta „Áttét” című kötetét. A pódiumbeszélgetés a szerzőnek az egykori szellemi partneréhez és lelki társához fűződő intim, olykor megrendítően személyes viszonyának tanúságtételeként foglалható össze. Mind az előadások, mind a könyvbemutató keretében felidézett emlékek középpontjában az a kérdés állt, miként alakítják a történelem kényserpályái és mozgásterei az egyéni sorsokat.

EGYÜTTMŰKÖDÉSI MEGÁLLAPODÁST KÖTÖTT AZ ÓBUDAI EGYETEM REJTŐ SÁNDOR KÖNNYŰIPARI ÉS KÖRNYEZETMÉRNÖKI KARA A RETÖRKI-VEL

Stratégiai együttműködési megállapodást kötött 2026. április 30-án a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár (RETÖRKI) és az Óbudai Egyetem Rejtő Sándor Könnyűipari és Környezetmérnöki Kara. A megállapodás célja a hazai dokumentumörökség korszerű védelme, kutatása és a szakember-utánpótlás erősítése.

Új szintre lép a történeti dokumentumok megőrzése Magyarországon annak a stratégiai partnerségnek köszönhetően, amelyet a RETÖRKI és az Óbudai Egyetem Rejtő Sándor Könnyűipari és Környezetmérnöki Kara kötött. Az együttműködés középpontjában a papíralapú levéltári anyagok állományvédelme, valamint a korszerű technológiai megoldások alkalmazása áll.

A megállapodás lehetőséget teremt arra, hogy a történettudomány és a mérnöki tudás szoros együttműködésben szolgálja a nemzeti emlékezet megőrzését. A levéltári dokumentumokat veszélyeztető mikroorganizmusok és egyéb károsító tényezők elleni védekezésben az egyetem speciális kutatási és technológiai háttere nyújt támogatást. Emellett kiemelt szerepet kapnak az innovatív állományvédelmi eljárások és a digitalizációs fejlesztések, amelyek biztosítják, hogy a múlt értékei hosszú távon is hozzáférhetőek maradjanak.

Az együttműködés fontos eleme az oktatás és a gyakorlati képzés erősítése is: az egyetemi hallgatók valós levéltári környezetben szerezhetnek tapasztalatot, ezzel is biztosítva a jövő szakember-utánpótlását.

Nyári Gábor, a RETÖRKI ügyvezető igazgatója hangsúlyozta: napjainkban a történeti kutatás már nem képzelhető el a legkorszerűbb technológiai háttér nélkül. Dr. habil. Koltai László dékán kiemelte, hogy a partnerség tovább bővíti az intézmények tudásbázisát és új lehetőségeket nyit a kutatás és az innováció területén. Bár a megállapodás aláírására most került sor, a közös szakmai munka már korábban megkezdődött: az elmúlt években számos kutatás és hallgatói dolgozat bizonyította, hogy a mérnöki szemlélet és a történettudomány együttműködése kiemelkedő eredményeket hozhat.

RANGOS SZAKMAI ELISMERÉST KAPOTT A RETÖRKI MUNKATÁRSÁNAK KÖTETE

A Magyar Levéltárosok Egyesülete „Év Levéltári Kiadványa 2025” pályázatán Rapali Vivien Regina *A Smith Jeremiás-ösztöndíj. Magyar mérnök- és elitképzés a két világháború közötti Magyarországon* című munkája harmadik helyezést ért el. A kötet a két világháború közötti magyar mérnök- és elitképzés történetét dolgozza fel, és a RETÖRKI Levéltára kiadásában jelent meg. Az elismerést a 2026. május 6-án megrendezett ünnepélyes díjátadón vette át a szerző, aki a RETÖRKI levéltári főmunkatársa, valamint gyűjteményi tudományos és történész szakértő. A díj a hazai levéltári szakma fontos elismerése, amely a kötet tudományos értékét és jelentőségét egyaránt jelzi.

ELŐADÁS ÉS MŰHELYBESZÉLGETÉS A RETÖRKI-BEN A MARXIZMUSTÓL A RÉSZVÉTELI KAPITALIZMUSIG TERJEDŐ ESZMETÖRTÉNETI HORIZONTRÓL

Dr. Gulyás Martin, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár Levéltár és Szakmafejlesztési Központjának gyűjteményi tudományos- és történész szakértője 2026. május 5-én tartotta meg előadását a RETÖRKI konferenciatermében „A kapitalizmus kritikai elmélete – Marx örökségétől Milanovic részvételi kapitalizmusáig” címmel. Az előadást az elhangzottakkal kapcsolatos műhelybeszélgetés követte.

A RETÖRKI levéltári főmunkatársának előadása a gazdaságfilozófiához és az eszmetörténethez szorosan kapcsolódó, széles tematikus spektrumot ölelt fel. Nagy vonalakban végigkövette a kapitalizmus strukturális egyenlőtlenségeinek kritikájával foglalkozó gondolkodók munkásságát, illetve az általuk használt fogalmakat és megközelítéseket, Karl Marx klasszikus téziseitől egészen Branko Milanović részvételi kapitalizmusának koncepciójáig.

Az előadó ismertette a marxi terminológia kontextusát adó, struktúraváltoztató gazdaság- és társadalomtörténeti folyamatokat, valamint Marxnak a tőkekoncentrációval együtt járó ciklikus válságdinamizmusra adott kritikai reflexióit. Az előadás bemutatta annak folyamatát, hogyan vált le a marxizmus Marxról, és követői sokszor hogyan használták tanait a vallásokra emlékeztető, általános világmagyarázó elvként – Engels történelmi materializmusától Kautsky evolucionista szocializmusán át Lenin permanens forradalom-elméletén keresztül a globális tőkestruktúra tudatformáló kulturális hatásait vizsgáló Frankfurti Iskoláig.

Milanović kapcsán az előadó a „létező kapitalizmus két arca”, a liberális-meritokratikus és a központosított politikai kapitalista variánsokról adott egy rövid összehasonlító elemzést, a tőkekoncentráció, a mobilitás, illetve a gazdaságpolitika és a politikai döntéshozatal kapcsolatát illetően. Az ismertetett modell szerint a munkavállalókat – szélesebb kontextusban az állampolgárokat – a termelési eszközök jövedelemtermelő kapacitásának részévé kell tenni.

Ez a koncepció nem veti el magát a kapitalizmust, ehelyett a munkástanácsokra hasonlító öngazgató modellben – a demokratikus vállalatkormányzásban, a túlzott tőkefelhalmozást gátló progresszív tőkeadóztatásban és a munkavállalói tulajdonban – látja a társadalmi igazságtalanságok mérséklésének módjait.

Az előadást egy műhelybeszélgetés zárta, melyet a RETÖRKI Levéltár és Szakmafejlesztési Központjának igazgatója, Dr. Riba András László moderált. A diskurzus főként az előadásban ismertetett modell lehetőségeit boncolgatta, kitérve a kapitalizmus és a piacgazdaság egymáshoz való viszonyára, valamint arra is, hogy mennyiben jelent a részvételi kapitalizmus valódi paradigmaváltást.

Az előadó – kitérve a magyarországi sajátosságokra is – a részvételi modell gyakorlati működése kapcsán hangsúlyozta a szubszidiaritás, a kulturális tőke, valamint a társadalmi tudatosság és felelősségvállalás szerepének fontosságát.

NYITOTT LEVÉLTÁRAK – PÁZMÁNYOS ÉS ELTE-S HALLGATÓK A RETÖRKI-BEN

2026. május 13-án az idei Nyitott Levéltárak programsorozat keretében a PPKE és az ELTE BTK hallgatóit láttuk vendégül a RETÖRKI budapesti telephelyén. Dél előtt a Pázmány csoportja részére a levéltár vezetői, Riba András László és Pálinkás Barnabás tartottak interaktív foglalkozást, melynek keretében megismerkedhettek a RETÖRKI gyűjtőterületének sokszínűségével és az őrzés-tárolás feltételeivel is. A foglalkozáson a történelem alapszakos hallgatókon kívül osztatlan tanár-, illetve más képzésen résztvevők (pl. politológia) is jelen voltak.

A nap második felében Strausz Péter tudományos igazgató az Eötvös Loránd Tudományegyetem történelem-tanár szakos hallgatóinak tartott foglalkozást, melynek középpontjában a Közép-Kelet-Európában és Magyarországon az 1980-as évek végén, 1990-es évek elején lezajlott politikai és társadalmi változások értelmezése állt.

SZÉNÁSI DOROTTYA ELŐADÁSA A „DEMOCRATIC EXPERIMENTS: CENTRAL EUROPE AND THE UNITED STATES” CÍMŰ NEMZETKÖZI KONFERENCIÁN

A Habsburg Ottó Alapítvány és az Andrássy Egyetem 2026. május 7–9. között háromnapos interdiszciplináris konferenciát szervezett. Az angol és német nyelven megtartott előadások az Egyesült Államok és Közép-Európa 20. századi kapcsolatait vizsgálták.

A szimpózium első napján, a „Párbeszéd és kommunikáció” című szekció résztvevőjeként az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola elsőéves hallgatója, valamint Intézetünk Tudományos Kutatóközpontjának kutatási munkatársa, Szénási Dorottya is megtartotta előadását „The Early Years of the Hungarian Desk of Radio Free Europe in New York Through the Tibor Flórián Papers (A Szabad Európa Rádió magyar szerkesztőségének kezdeti évei New Yorkban, Flórián Tibor iratanyagának tükrében)” címmel. Szénási Dorottya doktori témájához kapcsolódó kutatásait a tavalyi év során a RETÖRKI támogatásával, valamint a Klebelsberg Kuno Kutatási Ösztöndíj keretében végezte, többek között a kaliforniai Stanford Egyetem Hoover Intézetében. A kutatás során egy emigráns magyar irathagyatékának részeként a Szabad Európa Rádió (SZER) Magyar Osztályának belső dokumentációit, szerkesztői jegyzeteit, műsorforgatókönyveit és levelezéseit tárta fel.

Az előadó Flórián Tibor egykori szerkesztő fennmaradt iratanyagán keresztül vizsgálta a New York-i magyar szerkesztőség tevékenységét. Előadásában a hidegháborús információs tér egyik meghatározó médiumának intézményi és strukturális kapcsolatait, a nagyhatalmak, az amerikai magyar diaszpóra és az anyaországi hallgatóság viszonyrendszerét, valamint a műsorszerkesztés döntési mechanizmusait, konfliktusait és a rádió által közvetített információáramlás körülményeit elemezte. Az előadás középpontjában a korábban kevésbé kutatott forrásbázis bemutatása és értelmezése állt. Szénási Dorottya a kutatás során feltárt dokumentumokból is megosztott szemelvényeket, amelyek a mintegy hat dobozt kitevő, a SZER New York-i Magyar Osztályának 1949 és 1973 közötti működését lefedő iratanyagából származtak.

NYÁRI GÁBOR ELŐADÁSA A MAGYAR LEVÉLTÁRAK VEZETŐINEK TANÁCSA 2026. ÉVI VÁNDORGYŰLÉSÉN

Nyári Gábor, intézetünk ügyvezető igazgatója tartott 2026. május 14-én előadást „A fiatalok megszólításának lehetőségei. A HistóriaApp mobilalkalmazás bemutatása” címmel Békéscsabán, a Magyar Levéltárak Vezetőinek Tanácsa 2026. évi vándorgyűlésén. A prezentáció középpontjában a RETÖRKI fejlesztésében megvalósult HistóriaApp mobilalkalmazás állt, valamint az a célkitűzés, hogy a történelmet élményszerű és szórakoztató módon közelebb hozza a fiatal generációkhoz, felkeltve érdeklődésüket és ösztönözve őket történelmi ismereteik bővítésére.

P. HOLL ADRIEN ELŐADÁSA AZ MLVT 2026. ÉVI VÁNDORGYŰLÉSÉN

A Magyar Levéltárak Vezetőinek Tanácsa (MLVT) éves vándorgyűlését 2026. május 14–16. között rendezték meg Békéscsabán. A szakmai rendezvény harmadik napján, a „Levéltárszakmai aktualitások” szekció keretében P. Holl Adrien, a RETÖRKI Levéltárának állományvédelmi szakértője tartott előadást „A nitrogén-anoxiás fertőtlenítés lehetőségei” címmel.

Az előadás során a résztvevők átfogó képet kaptak a nitrogén-anoxiás fertőtlenítés történeti háttéréről, alkalmazott technológiáiról, valamint a kapcsolódó szabványokról és szakmai ajánlásokról. Munkatársunk érdekes kísérletek, tanulmányok és ajánlott protokollok bemutatásán keresztül ismertette a módszertan gyakorlati alkalmazását, továbbá kitért az eljárás szakmai és jogszabályi kihívásaira is. Az előadás hozzájárult ahhoz, hogy a levéltári állományvédelem korszerű lehetőségei és aktuális kérdései szélesebb szakmai közönség előtt is bemutatásra kerüljenek.

MUNKATÁRSUNK A XX. KÁRPÁTALJAI TUDOMÁNYOS DIÁKKÖRI KONFERENCIA ZSÚRIJÉBEN

2026. május 15-én rendezték meg Beregszászon, a II. Rákóczi Ferenc Egyetemen a XX. Kárpátaljai Tudományos Diákköri Konferenciát (KTDK '20). Ennek felvezető eseményeként zajlott a Tudományos Vitafórum, amely során Kocsis Károly geográfus, az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottságának elnöke, Csernicskó István nyelvész, a Rákóczi Egyetem rektora, Tóth Ferenc történész, az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja Történettudományi Kutatóintézetének tudományos tanácsadója és Váradi Natália történész, a KTDK elnöke tartott előadást. A témák között szerepelt az MTA kétszázadik évfordulója, a Kárpátaljai Magyar Akadémiai Tanács (KMAT) tíz éve, Rákóczi Ferenc emigrációs tevékenységének részletei és 1956 kárpátaljai eseményeinek bemutatása. A másnapi program nyolc szekcióban zajlott – az írásbeli dolgozatok után a versenyzők ezúttal tizenöt perces előadásban adtak számot kutatási eredményeikről.

Intézetünk munkatársa, Nagymihály Zoltán a Történelemtudományi II. Szekció (20. századi politika- és helytörténet) munkájában vett részt, opponensi és zsűritag minőségben. A Varga Zsuzsanna, az ELTE BTK Történeti Intézet Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszékének vezetője által elnökölt bizottság nemcsak a helyezésekről és a különdíjakról, hanem az Országos Tudományos Diákköri Konferenciára (OTDK) való továbbjuttatásról is döntött. A tudományos előadásokat színvonalas és lélekiemelő kulturális programok kísérték: ilyen volt a Kárpátaljai Megyei Magyar Drámai Színház Gál Natália rendezte *Lélektánc* című előadása, a Határtalanul zenekar koncertje és az esti táncház.

2026. május 20-án a Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára felkérésére a RETÖRKI munkatársai – P. Holl Adrien állományvédelmi szakértő és Pálincás Barnabás levéltári és szakmafejlesztési igazgatóhelyettes – állományvédelmi bejárást végeztek a nagy múltú intézmény levéltárában, valamint a vele egy épületben működő rendi könyvtárban.

A látogatás célja az volt, hogy a levéltár és a könyvtár vezetői részletes és megalapozott képet kapjanak a raktári körülmények javításának lehetőségeiről, az állományvédelmi fejlesztések szükségességéről, valamint az újonnan elérhető anyagok és eszközök alkalmazhatóságáról. A vizsgálat mérőműszeres módszerekkel támasztotta alá a szakértők megállapításait, biztosítva ezzel a szemle tudományos megalapozottságát. A könyvtár vezetőivel és munkatársaival közösen tartott helyszíni bejárást követően a RETÖRKI képviselői Dr. Koltai András levéltárigazgatóval és Baranya Péter könyvtárvezetővel egyeztettek a további szakmai együttműködés lehetséges formáiról és irányairól.

RAPALI VIVIEN PLENÁRIS ELŐADÁSA A CSWG 25. JUBILEUMI KONFERENCIÁJÁN BELGRÁDDBAN

Kollégánk, Rapali Vivien 2026. május 19-én plenáris előadást tartott Belgrádban, a Euro-Atlantic Conflict Studies Working Group (CSWG) 25. jubileumi éves konferenciáján, amelyet a Partnership for Peace Consortium of Defense Academies and Security Studies Institutes (PfPC) akadémiai hálózat, a Szerb Védelmi Egyetem Stratégiai Kutatóintézete és az Osztrák Nemzeti Védelmi Akadémia Stratégia- és Biztonságpolitikai Intézete közösen szervezett.

A május 18–22. között megrendezett konferenciára több mint 18 országból érkeztek előadók. A jubileumi rendezvény mottója – „When the Guns Fall Silent... Challenges and Dilemmas in the Aftermath of War and Conflict” – a háborúk és fegyveres konfliktusok utáni időszak kihívásaira és dilemmáira fókuszált. Rapali Vivien „Postwar Reconstruction and Sovietization: The Budapest University of Technology in Regional Context (1945–1949)” című előadásában a Budapesti Műszaki Egyetem háború utáni újjáépítését mutatta be regionális összefüggésben, rávilágítva a szovjetizáció folyamatának intézményi vetületeire is.

KOVÁCS BALÁZS ELŐADÁSA A FEJEZETEK A 19–20. SZÁZADI MAGYAR POLITIKAI GONDOLKODÁS TÖRTÉNETÉBŐL CÍMŰ KONFERENCIÁN

Kovács Balázs, a RETÖRKI tudományos segédmunkatársa tartott előadást 2026. május 26-án a *Fejezetek a 19–20. századi magyar politikai gondolkodás történetéből* című konferencián. Az eseményre a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karán, a Reviczky utca 6. szám alatti épületében került sor. Munkatársunk *A csehszlovák történelem marxista alapú feldolgozásának kezdetei Magyarországon (1949–1953)* című előadásában áttekintette a második világháború utáni magyar-csehszlovák politikai és kulturális kapcsolatok történetét, a marxista történetírás korabeli feldolgozásait a cseh(szlovák) történelemről, valamint bemutatott két vitaülést, amelyekben az ekkoriban „elvinek” nevezett, ideológiai felvetéseken túl erőteljesen felmerült a politikai háttérakarát is.

TÖRTÉNELEMTANULÁS, TÖRTÉNELEMTANÍTÁS, TÖRTÉNELMI GONDOLKODÁS. SZAKMAI KERESZTAL A RETÖRKI TÖRTÉNELEMDIDAKTIKAI ÉS PEDAGÓGIAI MŰHELYÉBEN

2026. május 26-án a történelemtanulás, történelemtanítás és a történelmi gondolkodás aktuális kérdéseiről zajlott szakértői szintű műhelybeszélgetés a RETÖRKI-ben. Az eseményen meghívottként vett részt Dr. Kaposi József oktatáskutató, egyetemi oktató, a Rendszerváltó Szemle szerkesztőbizottságának tagja, Dr. Kojanitz László tananyagfejlesztő, tudományos kutató, valamint Dr. Fodor Richárd, egyetemi oktató, az MCC Tanuláskutató Intézetének kutatásvezetője, a Rendszerváltó Szemle szerkesztőbizottságának tagja. Dr. Riba András László levéltár és szakmafejlesztési igazgató, a RETÖRKI műhelyének szakmai szervezője és Dr. habil. Strausz Péter tudományos igazgató, továbbá Chira Csongor és Németh Máté a RETÖRKI kutatóiként is működő gyakorló történelemtanárok a történelemdidaktika új megközelítéseiről, a történelemtanítás gyakorlati dilemmáiról, a történelmi gondolkodásról, annak oktatási rendszerünkben betöltött helyzetéről folytattak konstruktív párbeszédet a meghívott vendégszakértőkkel. A beszélgetés során érdemi javaslatok fogalmazódtak meg az egymástól sokszor távolinak tűnő tudományos területek közötti kapcsolódási lehetőségekről.

ELŐADÁS A RETÖRKI-BEN A KORPORATIZMUS ÉS A HIVATÁSRENDISÉG KÖZÖTTI KÜLÖNBΣÉGEKRŐL

Dr.habil.StrauszPéter,aRendszerváltásTörténetétKutatóIntézetésLevéltárTudományosKutatóközpontjának tudományos igazgatója 2026. május 28-án tartotta meg előadását „Téves szinonimák. Korporativizmus és hivatásrendiség” címmel, a RETÖRKI konferenciatermében.

A fogalomtörténeti tisztánlátást célzó előadás a kifejezések közötti szemantikai különbségeken túl a két eltérő társadalomszervezési koncepció elvi alapjait hasonlította össze. A vonatkozó szakirodalomban a fent említett terminusok egymás szinonimájaként való használatának okát az előadó abban látta, hogy az 1945 utáni főáramú esztétörténeti narratívák utólag közös nevezőre hozták a két eltérő gazdaság- és társadalomszervezési irányzatot.

Az olasz egy főre jutó GDP és a munkanélküliségi ráta 1927–1937 közötti alakulásának a nyugat-európai parlamentáris demokráciák adataival való összehasonlító vizsgálata a gazdasági és társadalmi stabilitás szempontjából is árnyalja a maga korában kedvező nemzetközi fogadtatású korporatív modell hatékonyságát. Az előadás a korporatív rendszer intézménytörténeti bemutatásán túl a jelentősebb teoretikusok nézeteit is áttekintette, rámutatva annak a német nemzetiszocialista rendszerhez, valamint az osztrák Ständestaat és a portugál Estado Novo koncepciójához képest mutatkozó különbségeire.

Az előadás második fele a XI. Pius pápa „Quadragesimo Anno” kezdetű, 1931-es enciklikáján alakuló hivatás-rendiség korporatizmussal szembeni, sokszor alapvető ideológiai különbségeit járta körül. Ennek során szó esett a munkavállalói és munkaadói réteg munkaágak szerinti érdekegyeztetéséről, az erre vonatkozó állami szerepvállalásról, az önkéntes szerveződések lehetőségeiről, valamint főleg a szindikátusok, illetve hivatás-rendek politikai döntéshozatalban való részvételének biztosítására szolgáló eszközökről. Az előadó végső soron rámutatott arra, hogy nem érdemes elvetni bizonyos gazdasági-társadalmi megközelítések tüzetesebb vizsgálatát, csupán azért, mert az ezekhez kapcsolódó fogalmak az évtizedek során – téves okokból – történetileg terhelte váltak.

MENEKÜLTEK, HADIFOGLYOK, ÚJRAKEZDŐK – NYÁRI GÁBOR ELŐADÁSA A KÉSZ BELVÁROSI CSOPORTJÁNÁL

Nyári Gábor, a RETÖRKI ügyvezető igazgatója 2026. május 27-én a Keresztény Értelmiségiek Szövetsége (KÉSZ) Belvárosi Csoportjának meghívására tartott előadást az 1945 és 1956 közötti magyar emigráció kevésbé ismert aspektusairól „Menekültek, hadifoglyok, újrakezdők – Adalékok a második világháború utáni emigráció történetéhez” címmel. A résztvevők betekintést nyerhettek az amerikai és francia fennhatóság alatt működő hadifogolytáborok eltérő körülményeibe, a nélkülözés és a túlélés mindennapi tapasztalataiba.

Nyári Gábor kitért a civil menekültek nehéz döntéseire is: a bizonytalan hazatérés vagy a küzdelmes emigráns élet közötti választás sokak számára egész életüket meghatározta. Az ügyvezető igazgató az emigráció politikai és társadalmi szervezeteinek történetéből kiemelte az 1947-es altöttingi országgyűlést, amelynek célja egy emigráns magyar kormány létrehozása és a magyar állami jogfolytonosság képviselése volt. Az előadás átfogó képet adott arról, miként alakult ki a háború utáni magyar emigráció intézményrendszere, és hogyan őrizte meg a külföldre kényszerült magyarság identitását az 1956-os forradalom újabb menekülthullámaig.

NYITOTT LEVÉLTÁRAK – TISZAKÉCSKEI DIÁKOK RENDHAGYÓ TÖRTÉNELEMÓRÁN LAKITELEKEN

2026. május 27-én a „Nyitott Levéltárak” idei programsorozatának keretében a Tiszakécskei Református Általános Iskola és Gimnázium egyik nyolcadikos osztályát fogadta levéltárunk Lakiteleken. Tiszakécske neve egybeforrt az 1956-os sortűzek szomorú emlékével, így különösen jelentőségteljes volt, hogy a város egyik általános iskolájának végzősei a levéltárunkban ismerkedhettek meg mélyebben a forradalom történetével.

Marton József kollégánk az iskolai tananyaggal összhangban tartott rendhagyó történelemórán a forradalom követeléseit állította a középpontba: mit kívánt a magyar nemzet 1956-ban? A diákok négy csoportban dolgoztak történeti forrásokkal, eredményeiket digitális formában prezentálták. A forrásértelmezés két fő szempontja a következő volt: mennyiben utaltak a követelések az 1945–1948-as demokratikus időszak eseményeire, illetve melyek tekinthetők országos és melyek helyi jellegűnek. A foglalkozást egy rendszerváltás korabeli, azonos témájú aprónyomtatvány elemzése zárta, amely rávilágított a forradalom és a rendszerváltás történelmi koherenciájára – arra, hogy 1956 szelleme miként élt tovább 1989-ben.

MESTERSÉGES INTELLIGENCIA A LEVÉLTÁRAKBAN – MŰHELYBESZÉLGETÉS A RETÖRKI-BEN

2026. június 2-án került sor a *Mesterséges intelligencia a levéltárakban* című műhelybeszélgetésre a RETÖRKI konferenciatermében. A RETÖRKI Műhely levéltárszakmai keretében sorra kerülő beszélgetés résztvevői Dr. Cseh Gergő Bendegúz, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltár főigazgatója és Dr. Nyári Gábor, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár ügyvezető igazgatója voltak.

Gyakran felmerül a kérdés, hogy a mesterséges intelligencia miként segítheti a levéltári munka különböző területeit. Dr. Cseh Gergő Bendegúz hangsúlyozta, hogy a technológia ma már a mindennapok részévé vált, így a közgyűjteményi szféra sem maradhat ki a fejlődésből. Bemutatta az Állambiztonsági Szolgálati Történeti Levéltára és a HUN-REN Rényi Alfréd Matematikai Kutatóintézet együttműködésének eredményeit, amelyek között szerepel a rossz minőségű dokumentumok digitális javítása, az érzékeny adatok automatikus felismerése és jelölése, valamint a dokumentumok kivonatainak és leírásainak elkészítése. A gyakorlati példák között egy nehezen olvasható lengyel nyelvű dokumentum is szerepelt, amelynek magyar nyelvű átiratát

mesterséges intelligencia segítségével készítették el. A főigazgató kitért az optikai karakterfelismerés (OCR) jelenlegi kihívásaira is. Elmondta, hogy a nagy mennyiségű dokumentum feldolgozása jelentős erőforrásokat igényel, és egyes technikai megoldások egyelőre még nem állnak teljes körűen a közgyűjtemények rendelkezésére.

Dr. Nyári Gábor előadásában a levéltári munkafolyamatok támogatására fejlesztett feladatkezelő program és az annak elemeként működő ReMI AI asszisztens működését ismertette. Elmondása szerint a feladat- és műveletkezelő program létrehozásának célja, hogy segítse a munkatársakat a határidők kezelésében, a keresésekben és az adminisztratív folyamatok hatékonyabb megszervezésében. A rendszer emellett a kutatási munkát is támogathatja, többek között célzott internetes keresésekkel, szövegfelismertetett dokumentumokhoz tartozó levéltári jegyzékek készítésével. Előadása során a jövőbeli fejlesztési irányok is szóba kerültek. A tervek között szerepel a digitalizált állományokból felépülő tudástér létrehozása, a dokumentumállományt veszélyeztető kártevők automatikus felismerése – P. Holl Adrienn állományvédelmi szakértő bevonásával –, valamint egy mesterséges intelligenciát segítségül hívó digitalizálási műhely kialakítása.

A kerekasztal-beszélgetést Pálincás Barnabás, a RETÖRKI levéltári és szakmafejlesztési igazgatóhelyettese moderálta. A beszélgetés résztvevői között helyet kapott – Dr. Cseh Gergő Bendegúz és Dr. Nyári Gábor mellett – az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának informatikai tanácsadója, Lux Zoltán is. A résztvevők megvitatták a mesterséges intelligencia alkalmazásának aktuális kérdéseit. Szó esett többek között az entitásfelismerés, az automatikus összefoglalók és témaazonosítás lehetőségeiről, az adatvédelmi problémák kezeléséről, az online és offline modellek közötti különbségekről, valamint az iratértékelésben rejlő jövőbeli felhasználási lehetőségekről. A műhelybeszélgetés rámutatott arra, hogy a mesterséges intelligencia nem csupán technológiai újdonság, hanem egyre inkább olyan eszköz, amely a levéltári szakma mindennapi működésében és a kutatások támogatásában is meghatározó szerepet tölt be.

KUTATÓI PERSPEKTÍVÁK A HATÁRON TÚLI MAGYARSÁG HELYZETÉRŐL ÉS A KÖZÉP-EURÓPAISÁG LÉNYEGÉRŐL – SZAKMAI KEREKASZTAL-BESZÉLGETÉS A RETÖRKI-BEN

2026. június 4-én, a trianoni békeszerződés 106. évfordulója alkalmából került sor a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár konferenciatermében a határon túli magyarságról és a közép-európaiságról szóló tudományos diskurzusra. A 2010 májusa óta Nemzeti Összetartozás Napjaként számontartott emléknapon a RETÖRKI kutatói a határon túli területeken szerzett friss tapasztalataik alapján vitatták meg a fenti kérdéseket. A beszélgetésen Nagymihály Zoltán tudományos segédmunkatárs, Dr. Rapali Vivien Regina levéltári főmunkatárs – gyűjteményi- és tudományos szakértő, valamint Lázin Áron nemzetközi szakmai referens vettek részt a Tudományos Kutatóközpont szakmai titkárának, Kovács Baláznak a moderálásával. A kerekasztal-beszélgetés negyedik résztvevőjét, Szénási Dorottya kutatási munkatársat a RETÖRKI Levéltár és Szakmafejlesztési Központ igazgatóhelyettese, Pálincás Barnabás helyettesítette.

A Beregszászon egy hónapja megrendezett XX. Kárpátaljai Tudományos Diákköri konferencián opponensként és zsűritagként részt vett Nagymihály Zoltán megtszítettetésének adott hangot, kiemelve a helybéli szeretetteljes fogadtatását és a fennálló háborús fenyegetettség ellenére a hétköznapi élet megszokott rendjének megtartását. A kutató a közép-európaiságot a közös értékek, illetve érdekek mentén megszerveződni képes, birodalmak között elhelyezkedő kis országok közösségeként definiálta, ugyanakkor a Visegrádi Négyek országai között még mindig meglévő politikai megosztottságra is felhívta a figyelmet. A szórvány-magyarságot napjainkban is érő etnikai incidensekre vonatkozóan, aktuális példákat hozva, megjegyezte: Trianon bizonyos értelemben a jelenvalóságához tartozik.

Dr. Rapali Vivien Regina a Euro-Atlantic Conflict Studies Working Group Belgrádban tartott 25. jubileumi évfordulós nemzetközi konferencián vett részt, mely a NATO tag- és partnerországok védelmi akadémiái, biztonságpolitikai intézetek oktatói és kutatóinak egy közös nemzetközi műhelyeként a háborús konfliktusok feltárására helyezte a hangsúlyt. Az Európa-szerte és Amerikából érkező, nagy létszámú és sokszínű előadó-közönséget alapvetően a közép-európai országok kutatói és oktatói dominálták.

Lázin Áron a bukaresti Nicolae Iorga Intézetben rendezett *Communism for Young People. Passing on the Recent Past is Central and Eastern Europe* konferencia résztvevőjeként a különböző szórványterületeken élő magyar közösségek eltérő fejlődési folyamataira, valamint a háború közelsége miatt a jövőbeli konfliktusok lehetőségére hívta fel a figyelmet. A pozsonyi *Háború és emlékezés* konferencián részt vett Szénási Dorottyát helyettesítő Pálinkás Barnabás a Benes-dekrétumok államközi kapcsolatokra gyakorolt hatásaira, valamint a felvidéki magyarok negatív demográfiai tendenciáira hívta fel a figyelmet. A résztvevők a V4-ek együttműködésének bővítésére irányuló új politikai koncepciót – a távlatos célokkal egyetértve – a már meglévő tagországok eltérő gazdasági fejlettsége és külpolitikai érdekei miatt egyaránt kellő óvatossággal ítélték meg.

PÁLINKÁS BARNABÁS MUTATTA BE LEVÉLTÁRUNK EMIGRÁCIÓS VONATKOZÁSÚ IRATEGYÜTTESEIT A „KIVÁNDORLÓK ÖRÖKSÉGE” SZAKMAI TALÁLKOZÓN

Az Országos Idegennyelvű Könyvtárban 2026. június 5-én megrendezett harmadik „Kivándorlók öröksége” szakmai találkozón és workshopon levéltárunk igazgatóhelyettese, Pálinkás Barnabás mutatta be a RETÖRKI észak-amerikai emigrációval kapcsolatos forrásait és kutatásait – Szénási Dorottya kutatási munkatársat helyettesítve, aki betegsége miatt nem tudott jelen lenni.

Előadásában ismertette, hogy a 2013-ban létrehozott RETÖRKI 2022-től nyilvános magánlevéltárként működik, amely a rendszerváltás történetéhez és a kapcsolódó korszakokhoz köthető források, különös értékű magániratok felkutatásával, összegyűjtésével és megőrzésével foglalkozik, ennek során más levéltárakkal és szakmai partnerekkel együttműködve. Pálinkás Barnabás kitért arra is, hogy a RETÖRKI levéltára 2020 óta célzottan foglalkozik levéltár-pedagógiával, kiemelt témái között a magyar emigrációval és a határon túli magyarság kérdéskörével – ennek keretében már tartottak levéltári iratokra épülő, a közoktatás követelményrendszeréhez igazodó foglalkozásokat magyar és francia diákoknak is, valamint plakátkiállítást is rendeztek „Haza és emigráció” címmel Lakiteleken. Beszámolt arról is, hogy a gyűjteményben emigrációs vonatkozású iratok találhatók többek között Püski Sándortól, Varga Lászlótól, Haas Györgytől és Fekete Géza Bertalantól, emellett sporadikus, elsősorban levelezésekből álló emigrációs vonatkozású anyagok is fellelhetők a magánirat-hagyatékokban. Előadása végén jelezte, hogy a levéltár egyéni kutatói vállalkások révén részt vesz az USA 250 kiállítási projektben, 2026-os terveik között pedig egy forráskötet megjelentetése is szerepel.

RETÖRKI A IX. LEVÉLTÁRI PIKNIKEN

2026. június 6-án kilencedik alkalommal került megrendezésre a Levéltári Piknik Budapest Főváros Levéltárában, ahol a RETÖRKI – a tavalyi év után – második alkalommal vett részt. Az idén is nagy népszerűségnek örvendő Pikniken húsznál több hazai, határon túli és külföldi levéltár, kutatóintézet és levéltárszakmai egyesület mutatta be tevékenységét. Az önálló standok mellett gyermek- és családi műsorok (állatsimogató, kalandjáték, bűvészelőadás, oklevélírás, arcfestés stb.), levéltárszakmai és történettudományos programok, koncertek, idegenvezetések és kerekasztal-beszélgetések színesítették az eseményt.

SZAKMAI BESZÉLGETÉS ILLYÉS GYULA PUSZTÁK NÉPE CÍMŰ MUNKÁJA ELSŐ MEGJELENÉSÉNEK 90. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

2026. június 8-án a RETÖRKI Műhely keretében szakmai beszélgetésre került sor a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár konferenciatermében. Ilyés Gyula *Puszták népe* című irodalmi igényű szociográfiája első megjelenésének 90. évfordulója alkalmából Bíró Zoltán alapító főigazgató, irodalomtörténész, Nagymihály Zoltán és Németh Máté tudományos segédmunkatárs beszélgetett Strausz Péter tudományos igazgató moderálása mellett. A beszélgetés során szó esett a *Puszták népe* műfajiságáról, kritikai fogadtatásáról, a szerző élet- és tapasztalástörténetéről, a harmincas évek társadalomtörténeti vetületeiről, valamint a munka jelenkori hatásáról is. A diskurzust követően lehetőség nyílt kollégáink számára a kérdések feltevésére is.

ÁLLOMÁNYVÉDELMI SZEMLE A ANDRÁSSY GYULA BUDAPESTI NÉMET NYELVŰ EGYETEM KÖNYVTÁRÁBAN

2026. június 10-én az Andrássy Gyula Budapesti Német Nyelvű Egyetem könyvtár felkérésére P. Holl Adrien, a RETÖRKI állományvédelmi szakértője és Pálinkás Barnabás, levéltári és szakmafejlesztési igazgatóhelyettes mérőműszeres vizsgálaton alapuló állományvédelmi bejárásón vettek részt. A látogatás célja, hogy részletes felmérésekkel átfogó képet kaphassanak a Budapesti Német Nyelvű Egyetem vezetői a könyvtári raktári körülmények javításának lehetőségeiről, az állományvédelmi fejlesztések szükségességéről, valamint új anyagok és eszközök megismerésének lehetőségéről.

A RENDSZERVÁLTÓ SZEMLE MTA-MINŐSÍTETT FOLYÓIRATTÁ VÁLT

A Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Történettudományi Bizottságának döntése értelmében intézetünk tudományos folyóirata, a Rendszerváltó Szemle felkerült az MTA által minősített és magas színvonalúnak elismert, A kategóriás tudományos folyóiratok listájára.

Nagy örömmel fogadtuk az MTA határozatát, ami egyben visszaigazolása mindazon intézeti munkatársak és szakmai partnerek elkötelezett, magas színvonalú munkájának, akik közreműködtek a folyóirat működésében, valamint támogatták annak tudományos és szakmai célkitűzéseit. Ezúton is köszönetünket fejezzük ki mindazoknak, akik hozzájárultak a Rendszerváltó Szemle fejlődéséhez és sikeréhez.

POZSGAY IMRE: FÜGGŐHÍDON (1933–1954) – KÖTETBEMUTATÓ ÉS MŰHELYBESZÉLGETÉS A RETÖRKI-BEN

A rendszerváltó folyamatok egyik meghatározó alakjának fiatalkori éveit felölelő autobiográfiáját 2026. június 16-án mutatták be a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár Konferenciatermében. A forráskiadás elkészítésének körülményeiről beszéltek a kötet szerkesztői: Kovács Balázs, a RETÖRKI Tudományos Kutatóközpontjának szakmai titkára, valamint Szénási Dorottya kutatási munkatárs a RETÖRKI Tudományos Kutatóközpont igazgatójának, Dr. habil. Strausz Péter moderálásával. Köszöntőjében a RETÖRKI ügyvezető igazgatója, Dr. Nyári Gábor a rendezvény szimbolikus időpontját illetően hangsúlyozta Pozsgay Imrének az 1956-os események újraértékelésében, valamint Nagy Imre újratemetésében játszott szerepét. Ezt követően Prof. Dr. Bíró Zoltán alapító főigazgató emlékezett meg röviden Pozsgay Imre személyiségéről, valamint politikusi pályaképéről.

KOLLÉGÁNK A TÖRTÉNÉSZ ÉS LEVÉLTÁROS HIVATÁSRÓL BESZÉLT A PATRONA HUNGARIAE KATOLIKUS ISKOLAKÖZPONT GIMNAZISTÁINAK

Levéltárunk igazgatóhelyettese, Pálinkás Barnabás 2026. június 17-én tartott előadást a Patrona Hungariae Katolikus Iskolaközpont pályaorientációs napján, ahol a gimnazista diákoknak mutatta be, milyen is valójában a történész és a levéltáros hivatása. Az előadás sorra vette, mivel telnek egy történész mindennapjai – a levéltári kutatástól és forráselemzéstől a publikáláson és oktatáson át egészen a digitalizálásig és adatbázisépítésig –, majd bemutatta a szakmához szükséges készségeket is: kritikus gondolkodás, íráskészség, nyelvtudás vagy digitális kompetencia.

A diákok emellett betekintést nyerhettek a levéltárak és levéltárosok mindennapi munkájába, valamint áttekintést kaptak arról is, hol helyezkedhet el egy történész: a hagyományos intézményi pályáktól (levéltárak, múzeumok, felsőoktatás) kezdve a versenyszféra és a kreatív ipar egyre nyitottabb területeiig, ahol a történelmi képzettséggel megszerzett elemzőkészség és forráskritikai szemlélet ma már keresett munkaerőpiaci érték. Az előadás külön kitért az önkéntes munka és a gyakornoki lehetőségek jelentőségére is, amelyek valódi szakmai tapasztalatot és kapcsolatépítési lehetőséget kínálnak a pálya iránt érdeklődő fiataloknak.

RAPALI VIVIEN ELŐADÁSA A III. KÁROLI TÖRTÉNÉSZ MŰHELY HALLGATÓI KONFERENCIÁN

Rapali Vivien, a RETÖRKI levéltári főmunkatársa, gyűjteményi- és történész szakértője plenáris előadást tartott a III. Károli Történész Műhely hallgatói konferencián. Az eseményre a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karán, a Reviczky utca 6. szám alatti épületében került sor 2026. június 29-én. Az előadó *Egy elfeledett stipendium nyomában. A Smith Jeremiás ösztöndíj története* címmel tartott előadást. Az elején személyes kutatói pályáját ismertette (Károlis tanulmányok, alapító és tag egykoron a Történész Műhelyben), majd a 1930–1940-es évek legjelentősebb mérnök-ösztöndíjáról beszélt részletesen. Az előadó ennek keretében bemutatta Jeremiah Smith Jr. életét, a róla elnevezett ösztöndíjprogram történetét, valamint az ösztöndíjasok prozopográfiai elemzését.

HATÁRON TÚL TARTOTT ELŐADÁST A RETÖRKI ÁLLOMÁNYVÉDELMI SZAKÉRTŐJE

P. Holl Adrien, a RETÖRKI állományvédelmi szakértője előadást tartott a Magyar Levéltárosok Egyesülete 2026. évi vándorgyűlésén, amelyet idén Nagyváradon rendeztek meg.

Kollégánk „Tömeges rovarfertőzés kezelése anoxiás eljárással” címmel ismertette július 1-jén az állományvédelem egyik aktuális és kiemelten fontos témáját. Emellett az Állományvédelmi szekció vezetőjeként is közreműködött a háromnapos szakmai konferencián.

RAPALI VIVIEN REGINA ELŐADÁSA A MAGYAR HIDROLÓGIAI TÁRSASÁG XLIII. ORSZÁGOS VÁNDORGYŰLÉSÉN

A Magyar Hidrológiai Társaság 2026. július 1–3. között rendezte meg Gödöllőn, a Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem Szent István Campusán XLIII. Országos Vándorgyűlését. A konferencia „200 éve a magyar vízügyért” című történeti szekciójában kollégánk, Dr. Rapali Vivien Regina „A Smith Jeremiás ösztöndíj és a magyar vízügy – négy mérnök életútja a 20. században” címmel tartott előadást július 2-án.

P. HOLL ADRIEN ELŐADÁSA AZ EGYHÁZI MUZEOLÓGUSOK EGYESÜLETE ÉS A MAGYAR EGYHÁZI LEVÉLTÁROSOK EGYESÜLETE IDEI ÉVES VÁNDORGYŰLÉSÉN

A 2026. július 6-8-a között, a Váci Egyházmegye Püspökvác Látogatóközpontjában megrendezett konferencia másnapján, a délelőtti levéltári szekció első előadójaként tartott előadást P. Holl Adrien, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár állományvédelmi szakértője a szürkés pikkelyke rovarfertőzés veszélyéről és a fertőzés megelőzésének lehetőségeiről.

„Vigyázat, szürkés pikkelyke veszély!” című előadásában P. Holl Adrien sorra vette a 2019-ben a Magyar Nemzeti Galériában indult IPM (integrált kártevőkezelés), valamint a levéltári raktárak fertőzésveszélyével kapcsolatos preventív állományvédelmi módszereket. A globális átlaghőmérséklet emelkedése következtében a levéltári iratanyagokkal táplálkozó invazív fajok utódszáma és a környezeti változásokhoz való adaptációs képessége drasztikusan megnövekedett. P. Holl Adrien prezentációjában vizuálisan szemléltette a pikkelykék biológiai fajtajellemzőit, valamint az általuk a cellulóz- és keményítőtartalmú információhordozókban okozott jellegzetes károkat.

Az előadó az integrál kártevőkezelés részeként kitért a levéltárak épületszerkezetének vizsgálatára, a hulladékgyűjtők, valamint a raktárak és folyosók rendszeres ellenőrzésére, a beérkezett iratok karanténhelyiségben való vizsgálatára, valamint a rovarcsapdákra és a fertőtlenítés anoxiás és fagyasztásos technológiáira. P. Holl Adrien hangsúlyozta a levéltáros szakemberek részére tartandó állományvédelmi továbbképzések fontosságát, valamint azt is, hogy a Múzeumi Állományvédelmi Bizottság szakemberei és a szükséges eszközpark biztosításával segítse az érintett közgyűjteményeket.

„AZ ÁLLAMBIZTONSÁGI MÚLT ÉS AZ ISKOLÁK VILÁGA” – MŰHELYBESZÉLGETÉS A RETÖRKI-BEN AZ ÁLLAMBIZTONSÁGI IRATOK SZÉLESEBB NYILVÁNOSSÁGÁNAK VÁRHATÓ HATÁSÁIRÓL

2026 októberében minden eddiginél szélesebb nyilvánosságot kapnak a közbeszédben helytelenül csak „ügynökaktáknak” nevezett állambiztonsági iratok. Bár az 1956-os forradalom és szabadságharc 70. évfordulója megkülönböztetett figyelmet élvez, az iratok világhálón való nyilvánossá tétele vélhetően nem fogja érintetlenül hagyni az iskolák világát, ami többek között a történelemoktatás számára várhatóan nemcsak új kérdéseket, hanem különleges kihívásokat is jelenthet.

A rendszerváltást követően az állambiztonsági múlt feltárása folyamatos, azonban a kérdést még napjainkban is számos tévhit és hiányos ismeret övezi. A RETÖRKI munkatársai, Németh Máté és Chira Csongor, akik gyakorló történelemtanárok is, „Az állambiztonsági múlt és az iskolák világa” címmel állítottak össze egy tanulmányt, amely szakmai javaslatokat és ajánlásokat fogalmaz meg az osztálytermekben várhatóan felmerülő speciális helyzetek és kérdések modern pedagógiai kezelésére.

A didaktikai szempontok mellett a legfontosabb követelmény, hogy történészi oldalról hiteles források és szakértelem támogassa a kezdeményezést, ezért Nyári Gábor ügyvezető igazgató első alkalommal az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának (ÁBTL) kutatási osztályvezetőjét, Szekér Nóra történészt kérte fel a RETÖRKI-ben készült tanulmány véleményezésére. A 2026. augusztus 4-i műhelybeszélgetés során felmerült, hogy azonos szakmai célkitűzések mentén a RETÖRKI és az ÁBTL ebben a kérdésben is törekedni fog az együttműködés feltételeinek kidolgozására, hiszen mindkét intézmény kiemelt feladatnak tartja, hogy támogassák a pedagógusokat és a diákokat. A szakmai egyeztetésre a RETÖRKI Történelemdidaktikai és Pedagógiai Műhelyének keretében került sor.

RETÖRKI ÁLLOMÁNYVÉDELMI SZAKÉRTŐJE TARTOTT ELŐADÁST A GYULAFEHÉRVÁRI FŐEGYHÁZMEGYEI LEVÉLTÁR VÁNDORGYŰLÉSÉN

A Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár munkatársainak éves vándorgyűlésének 2026-ban az új sepsiszentgyörgyi levéltár adott otthont augusztus 21–22-én. A találkozó különlegessége, hogy a szakemberek ezúttal a kézdikővári Szent Lőrinc templomban, Szent Lőrinc, a levéltárosok védőszentje csontereklyéje közelében kérhettek áldást levéltári hivatásukra. A kétnapos vándorgyűlésén immár második alkalommal tartott előadást P. Holl Adrien, a RETÖRKI állományvédelmi szakértője, aki előadásában a rovarfertőzések anoxiás (oxigénmentes) kezelésének hatékony módszereit ismertette a hallgatósággal.

NYÁRI GÁBOR ELŐADÁSA A „FÓNAY JENŐ 100” EMLÉKKONFERENCIÁN

„Akiket elveszített Magyarország – Az 1945-ös menekültek azon csoportjai, akik nem térhettek vissza hazájukba” címmel tartott előadást Nyári Gábor, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár ügyvezető igazgatója a Magyar Politikai Foglyok Szövetsége (POFOSZ) által 2026. szeptember 5-én rendezett „FÓNAY JENŐ 100” emlékkonferencián. Az előadás az 1945 tavaszán Magyarország határain kívül tartózkodó magyarok történetével foglalkozott. A bemutatott adatok szerint ekkor 800 ezer–1 millió magyar állampolgár tartózkodott az ország határain kívül, döntő többségük az egykori Harmadik Birodalom területén.

Summaries

ANDOR MÉSZÁROS: CULTIVATOR OF THE GARDEN OF CENTRAL EUROPE

The study presents the life and scholarly, cultural, educational, and public activities of literary and cultural historian Csaba G. Kiss in relation to Central Europe. A central element of the intellectual portrait is the conviction that Hungarian culture and national self-understanding are inseparable from knowledge of the peoples, languages, literatures, and historical experiences of the region. The text recalls Kiss's early journeys to Prague and Poland, the emergence of his interest in Polish language and culture, and his subsequent engagement with Croatian, Slovak, and other Central European cultures. It describes his editorial and research work, his role as a cultural mediator associated with the journals *Nagyvilág* and *Tiszatáj*, the influence of his experience of the Polish Solidarity movement, and the importance of his extensive network of personal relationships. The study also discusses his participation in Hungary's democratic transition, the founding of the Hungarian Democratic Forum, and the early development of Central European cooperation, followed by his withdrawal from party politics and his institution-building activities. Particular emphasis is placed on his three decades of teaching at Eötvös Loránd University, his encouragement of learning neighbouring languages, his involvement in the Németh László Translation Camp, and his visiting professorships in Zagreb, Nitra, Prague, and Warsaw. The portrait also surveys his scholarship on Central European literatures, national symbols, and sites of memory. Kiss's legacy is summarised through the ideas of Central European cultural mediation, personal dialogue, and shared historical responsibility, transmitted through his students, publications, and scholarly initiatives.

IVÁN HALÁSZ: OLD AND NEW MINORITIES IN EAST-CENTRAL EUROPE

The study examines the conceptual, historical, and legal distinction between old and new national minorities in East-Central Europe, with particular emphasis on the Visegrád countries. Its point of departure is that minority communities are not static categories: their origins, social position, identity, and legal recognition may change over time, making the distinction between „old” and „new” minorities inherently relative. The author surveys various criteria for classifying minorities and uses historical examples to demonstrate how an originally migrant population may, over time, acquire the status or perception of an indigenous community. The cases of German, Serbian, Ruthenian, and Ukrainian communities illustrate how a minority may consist of several successive migration waves, while older and more recently arrived groups may become integrated within the same institutional structures. The study provides a detailed comparison of minority legislation in Hungary, Poland, the Czech Republic, and Slovakia, focusing on recognition procedures, statutory lists of minorities, the role of minority councils, and requirements concerning historical presence. The examples of the Silesians in Poland, Vietnamese communities in the Czech Republic and Slovakia, Moravians, and Gorals in Slovakia show that recognition is not solely a demographic or migratory issue but also depends on historical and political factors. The study concludes that the most complex disputes in the region often concern the legal classification of regional or subnational identities rather than genuinely new migrant communities, while systems of minority recognition differ considerably among the individual states.

ILDIKÓ BAJCSI: IDENTITY TRANSFORMATION OF THE JEWISH COMMUNITY OF KOMÁRNO BETWEEN THE TWO WORLD WARS

The study examines changes in the identity of the Jewish community of Komárno during the interwar period, with particular attention to the consequences of the change of state sovereignty in 1918–1919. As historical background, the author discusses the integration of Komárno's Jewish population during the nineteenth century and the period of the Austro-Hungarian Dual Monarchy, including its linguistic and cultural assimilation into Hungarian society. She then analyses the new political, legal, and social frameworks for expressing identity created by the establishment of Czechoslovakia. Particular attention is devoted to the category of Jewish nationality introduced in the censuses of 1921 and 1930, which enabled a statistical reinterpretation of earlier Hungarian national affiliations and simultaneously encouraged the emergence of dissimilatory, Zionist, and state-loyal forms of identity. The study nevertheless emphasizes that changes in official nationality declarations did not automatically entail the disappearance of Hungarian linguistic and cultural

attachments. Under the local conditions of Komárno, a substantial part of the Jewish community continued to speak Hungarian, participate in Hungarian cultural life, and maintain educational, social, and associational connections reflecting this heritage. Alongside census data, the author draws on sources concerning education, religious life, political participation, and community organization in order to demonstrate the layered nature of identity. The case of Komárno indicates that broader changes in the identity of Czechoslovak Jewry could assume different forms at the local level. While by 1930 the proportion of Jews declaring Hungarian nationality had declined sharply in Slovakia as a whole, Hungarian attachment remained significant in Komárno. The study also refers to the community's later fate: approximately ninety per cent of the local Jewish population became victims of the Holocaust.

IMRE SZAKÁL: COMPETING MEMORIES: REFLECTIONS ON THE ENCOUNTER OF MEMORY CULTURES IN SUBCARPATHIAN RUTHENIA

The study examines the parallel and frequently competing cultures of memory that developed in interwar Subcarpathian Ruthenia. Its point of departure is the change of state sovereignty after 1919, when the region became part of Czechoslovakia and the new state authorities sought to consolidate their presence through their own legitimizing symbols, commemorations, monuments, and historical narratives. The author analyses how this state-sponsored politics of memory interacted with the historical experiences and sense of loss of the local Hungarian community, as well as the alternative interpretive frameworks that emerged in activist and communist political and press discourses. As a particularly illustrative example, the study explores the multiple meanings associated with 7 March. In official Czechoslovak memory, the date was linked to the birthday of Tomáš Garrigue Masaryk, the celebration of the founding president, and the legitimacy of the republic, whereas in Hungarian communal memory the same date commemorated the 1919 death of Alajos Pócs and the losses associated with the change of sovereignty. These differing meanings did not simply coexist but expressed distinct models of political loyalty, community identity, and historical self-understanding. The author demonstrates that Hungarian opposition discourse, the activist press cooperating with the state, official Czechoslovak memory, and communist class-based interpretations assigned different meanings to the same events and anniversaries. The study concludes that the memory history of interwar Subcarpathian Ruthenia cannot be described through a single unified narrative. The region's mnemonic space was shaped by parallel, interacting, and competing communal memories that reflected both changes in state authority and the diversity of identities within local society.

GERGELY FEJÉRDY: OTTO VON HABSURG'S IDEAS ON CENTRAL EUROPE

The study surveys the development, principal elements, and historical transformation of Otto von Habsburg's political and geopolitical thinking on Central Europe. The author shows that his outlook was significantly shaped by his dynastic heritage, the political experience of Charles IV, exile, and the transformations of Europe during the interwar period and the Second World War. Otto von Habsburg primarily understood Central Europe as the historically interconnected region of the Danube Basin, whose peoples could preserve their political room for manoeuvre in the long term only through a supranational, federal, or closely cooperative system. The study discusses his confederative concepts formulated during the Second World War, his American contacts, and his plans for the post-war settlement of the region. He regarded Soviet domination following the Yalta settlement as a historically unnatural and temporary condition and consistently assumed that the peoples of Central and Eastern Europe would eventually reconnect with an integrating Europe. The author examines in detail Otto von Habsburg's activities in the European Parliament, where he viewed the deepening of Western European integration as a prerequisite for the subsequent reunification of the continent. After the collapse of communist regimes, he supported the accession of the region's countries to the European Union and NATO while continuing to stress the importance of specific forms of Central European regional cooperation. The study concludes that in Otto von Habsburg's thought, a model based on subsidiarity, cooperation among historical regions, and European integration represented both the basis for lasting rapprochement among the peoples of the Danube Basin and an essential condition for the political unity of Europe.

IMRE MOLNÁR: JÁNOS ESTERHÁZY AND THE COEXISTENCE OF NATIONS AND NATIONALITIES IN CENTRAL EUROPE

The study examines the political thought of János Esterházy in the context of national and nationality relations in interwar Central Europe. Its point of departure is the political fragmentation of the region after the First World War, the Versailles peace settlement, and the position of minority communities living within newly established state borders. The analysis identifies minority rights, the protection of indigenous communities, autonomy, and Hungarian–Slovak coexistence as central components of Esterházy's thinking. It shows that he did not regard the resolution of minority issues merely as a legal or interstate matter, but as a prerequisite for durable cooperation among the peoples of Central Europe. Christian ethical foundations, the connection between individual and collective rights, and the requirement of mutual fairness between nations played prominent roles in his political thought. The study also discusses Esterházy's concepts of regional cooperation, which aimed to strengthen Hungarian, Polish, and Slovak relations and, more broadly, to create a Central European system of cooperation capable of counterbalancing pressure from the German and Soviet great powers. The analysis further addresses Esterházy's conduct during the persecution of the Jews, his humanitarian assistance, and his parliamentary vote in which he alone opposed legislation enabling deportation. According to the study, a defining feature of Esterházy's political thought was the coexistence of nationalities based on equality and mutual respect. He regarded close regional cooperation as a principal condition of Central European stability and as a means of reducing the external vulnerability of the region's smaller states.

FERENC SEMSEI: THE RECEPTION OF THE MURDER OF JERZY POPIEŁUSZKO IN THE HUNGARIAN PRESS

The study examines the reception in the Hungarian press of the 1984 abduction and murder of the Polish Catholic priest Jerzy Popiełuszko, with particular attention to the interpretive frameworks employed by different political and ideological spheres of publicity. The author understands reception not simply as the transmission of news but as a linguistic, rhetorical, and ideological construction; consequently, in addition to the chronology of reporting, the analysis considers recurring terminology, forms of naming, genre characteristics, and political language. The research is based on qualitative press analysis, drawing primarily on Hungarian periodicals of the era, including party-state newspapers, the Catholic press, and samizdat publications. The study follows the first reports, accounts of the abduction and discovery of the body, and subsequent coverage of the investigation, trial, and questions of responsibility. According to the analysis, the official party-state press generally reproduced the communicative framework of the Polish authorities and frequently depicted Popiełuszko as an extremist actor contributing to political conflict. By contrast, the Catholic press approached him through the concepts of priestly vocation, faith, and bearing witness, emphasizing meanings associated with martyrdom. Samizdat publications interpreted the murder within the contexts of communist state violence, freedom of conscience, and political resistance. The study demonstrates that the same event acquired different moral and political meanings within different segments of the Hungarian public sphere. The press representation of the Popiełuszko case therefore reveals not only the Hungarian reception of developments in Poland but also the linguistic and ideological frameworks within which religion, responsibility, political violence, and resistance could be discussed in Hungary during the 1980s.

MÁTÉ NÉMETH: THE „OTHER” EUROPE – SÁNDOR CSÓÓRI'S VISION OF CENTRAL AND EASTERN EUROPE

The study examines Sándor Csoóri's conception of Central and Eastern Europe, primarily on the basis of his essays, interviews and prose writings, while situating his ideas within the broader intellectual history of twentieth-century Hungarian populist thought. It presents earlier interpretative frameworks through which Endre Ady, Dezső Szabó, Zsigmond Móricz, László Németh and other writers associated with the populist tradition addressed the historical, cultural and political characteristics of the region. Particular attention is devoted to the relationship between Csoóri's and Milan Kundera's concepts of Central Europe, especially with regard to small nations, national identity, the distinction between state and nation, and the role of historical memory.

The study demonstrates that Csoóri understood the region primarily as a cultural and historical community of shared fate, connected by experiences of wars, dictatorships, political oppression, minority existence and collective trauma. In his interpretation, these common experiences constitute not only a history of loss but also a source of cultural and moral resources that may contribute to the region's self-understanding. A separate section discusses the Bartók model, which in Csoóri's thought represents the possibility of synthesising folk culture, national tradition and universal modern art. Finally, the study places Csoóri's views alongside the interpretations of Central Europe formulated by István Csurka and Lajos Für, highlighting the significance of cultural interconnectedness, mutual dependence and historical self-knowledge within the region.

LÁSZLÓ BUKOVSKY: MIKLÓS DURAY AND THE SECRET SERVICE OF THE CZECHOSLOVAK PARTY-STATE

The study presents the activities of Miklós Duray, a Hungarian minority rights activist and opposition politician in Slovakia, in the context of surveillance conducted by the state security apparatus of the Czechoslovak party-state. Drawing primarily on Czechoslovak secret-service records, the author traces how Duray became the subject of increasingly intensive surveillance from the late 1960s onward. The study describes his youth and cultural organizing activities, his initiatives connected with Csemadok and Hungarian community life, and the way in which state security interpreted his activities as a political risk during the period of normalization. It provides a detailed account of the creation of the operational file codenamed „Geológ”, the methods of surveillance employed, and the establishment in 1978 of the Committee for the Protection of the Rights of the Hungarian Minority, including its petitions and international contacts. The study also addresses Duray's arrests, the international protests that followed them, and cooperation between Czechoslovak and Hungarian state-security organs. It discusses the role of agent networks, disinformation, and attempts at compromise and discreditation, including operations intended to undermine the relationship between Duray and Kálmán Janics and to damage Duray's public credibility. In addition to surveillance, party-state authorities considered measures such as depriving him of citizenship or encouraging his permanent departure abroad. The analysis concludes with Duray's study trip to the United States in 1988 and his return in 1989. Overall, the study demonstrates how minority-rights advocacy became a matter of state security and identifies the complex methods of monitoring, influence, and isolation used by the Czechoslovak party-state to restrict Duray's activities.

ISTVÁN BANDI: A SURVEY OF THE STATE-SECURITY INVESTIGATION OF HUNGARIAN LITERARY LIFE IN TRANSYLVANIA

The study examines the possibilities, methodological issues, and social significance of reconstructing the history of Hungarian literary and intellectual life in Transylvania between 1945 and 1989 on the basis of state-security sources. Its main focus is the archival material produced by the Romanian political police, the Securitate, which constitutes an indispensable source for reconstructing the surveillance, control, and influence exercised over the cultural elite, while at the same time requiring consistent source criticism because of its specific institutional logic of production. The author discusses the research value of the surveillance, network, investigative, informational, and documentation files preserved by the CNSAS, as well as the difficulties created by gaps in the archival record, document destruction, limited possibilities for name-based searches, and the distorting effects of the secret police's constructed image of the „enemy”. The study emphasizes that the Securitate frequently regarded the Hungarian intelligentsia of Transylvania as a nationalist, irredentist, or revisionist risk, a perception that shaped both the selection of targets and the interpretive framework of surveillance. State-security documents are therefore considered meaningful only when examined together with archival, memoir, and other historical sources. Particular attention is devoted to the ethical and historical complexity of the informer question, stressing that strategies ranging from cooperation, accommodation, and coercion to silence and resistance cannot be described through simple dichotomies. The aim of the research is thus not to compile „lists of agents”, but to explore how dictatorial control operated, what forms of adaptation and resistance developed, and how these processes affected collective memory. The study concludes that investigating the state-security dimension of Hungarian literary life in Transylvania requires the combined analysis of structural constraints, asymmetric bargains, individual decisions, and moral conflicts.

VIVIEN RAPALI: REPORT ON THE 25TH ANNIVERSARY CSWG CONFERENCE IN BELGRADE

The report presents the themes, papers and scholarly contexts of the 25th anniversary annual conference of the Euro-Atlantic Conflict Studies Working Group, held in Belgrade from 18 to 22 May 2026. Entitled „When the Guns Fall Silent... Challenges and Dilemmas in the Aftermath of War and Conflict”, the conference examined the political, social, military and memory-related challenges that follow wars and armed conflicts from historical and comparative perspectives. Seven thematic panels covered issues ranging from post-First and post-Second World War transformations to peacebuilding and state-building, military ethics, the concept of *jus post bellum*, disarmament and reintegration processes, collective memory and heritage protection. The case studies addressed such subjects as the post-war integration of minorities, the dissolution and reorganization of armed forces, political purges, diplomatic activity, narratives of victory, war graves and the memorial functions of sites associated with catastrophe. Particular attention in the report is devoted to Rapali Vivien’s presentation on the reconstruction and Sovietization of the Budapest University of Technology between 1945 and 1949 in a regional context. The paper demonstrated the parallel processes of physical reconstruction and institutional transformation by comparing Hungarian developments with Czech, German and Polish examples. Alongside the importance of engineering expertise for post-war reconstruction, the presentation examined centralization, changing educational objectives and the effects of the establishment of the „people’s democratic” state on technical higher education. The conference is thus presented as an important forum for situating Hungarian research within broader Central European and Euro-Atlantic scholarly contexts.

DOROTTYA SZÉNÁSI: REPORT ON THE EUROPEAN REMEMBRANCE SYMPOSIUM 2026

The report presents the academic programme and principal thematic areas of the 14th European Remembrance Symposium, held in Bratislava from 27 to 29 May 2026. Entitled *Memory Wars: Facts, Disinformation, and the Politics of Remembrance*, the conference examined the relationships between politics of memory, disinformation, historical knowledge, and collective memory. The report discusses a recurring question concerning the distinction between the source-critical and self-reflexive methods of historical scholarship and narratives of remembrance formed in political, social, and media environments. The presentations addressed the memory of the Holocaust, contrasting press interpretations of the bombing of Guernica, the social mechanisms underlying conspiracy theories, and the role of social media and algorithmic „echo chambers”. A major thematic focus was the mnemonic dimension of the Russo-Ukrainian war, interpreted by several speakers as a struggle not only over territory but also over historical narratives. Related presentations dealt with the destruction of Ukrainian cultural heritage, damage to UNESCO sites, and the Wounded Culture initiative, which uses digital and virtual-reality technologies for documentation. The report also highlights the role of education, particularly the participation of younger generations and the application of digital technologies in teaching the history of totalitarian regimes. The symposium as a whole demonstrated the close connections between memory studies, media studies, political science, digital communication, and education, while defining the historian’s task as the analysis of sources, the exploration of layers of remembrance, and the nuanced presentation of historical contexts.

ÁRON LÁZIN: GENERATIONAL QUESTIONS, NEW TOOLS, QUESTIONS TO BE ANSWERED, AND COMMUNISM. REPORT ON BUCHAREST CONFERENCE „COMMUNISM FOR YOUNG PEOPLE. PASSING ON THE RECENT PAST IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE”

The report presents the principal scholarly questions and thematic directions of the international conference „Communism for Young People. Passing on the Recent Past in Central and Eastern Europe”, held in Bucharest on 28–29 May 2026. The conference focused on how the memory of the communist past is transmitted within Central and Eastern European societies, with particular attention to younger generations. The presentations addressed, from a comparative perspective, the diversity of post-socialist cultures of memory, the relationship between nostalgia, identity formation and memory politics, as well as national specificities in interpretations of the past. Particular emphasis was placed on the role of digital public spaces. Several contributions examined the influence of social media, including TikTok, and deepfake videos on perceptions of historical figures and events, mainly through Romanian examples receiving special attention. Separate

discussions explored the position of children and young people under communist regimes, ideological education, pioneer organizations, educational policy and family policy. The museum, cinematic, monumental and other visual representations of the communist past were likewise significant topics, including practices of dismantling and reinterpreting communist monuments. Presentations on the second day also highlighted the enduring social and political dilemmas of dealing with the post-communist past. Overall, the report portrays the conference as an international forum that facilitated a more complex understanding of the memory, teaching and social legacy of communism by bringing regional and Western interpretative frameworks into dialogue.

ZOLTÁN NAGYMIHÁLY: TWENTY-FOUR HOURS IN TRANSCARPATHIA

The article offers an on-site account of the 20th Transcarpathian Scientific Students' Conference, held in Berehove in May 2026, presenting the event in the context of the direct Transcarpathian experience of the Russo-Ukrainian war. The author describes the main elements of the academic programme organised at Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian University, including the Scientific Discussion Forum preceding the conference. Its presentations addressed the anniversary of the Hungarian Academy of Sciences, the history of the Transcarpathian Hungarian Academic Council, the activities of Francis II Rákóczi in exile, and the Transcarpathian dimensions of the 1956 Hungarian Revolution. Particular attention is devoted to the publication based primarily on KGB documents concerning the political group of Halács and the persecution of the Reformed pastor Endre Gecse. In the account of the cultural programme, Natália Gál's play *Lélektánc* and Hungarian sites of memory in Berehove are connected with the experience of wartime reality. The description of the historical section of the conference highlights the thematic diversity of student research, including interwar smuggling, collectivisation, the political career of Ferenc Egry, local history, and the memories of Transcarpathian Hungarian participants in the Soviet–Afghan War. The article presents academic achievement, the resilience of the local community, Hungarian cultural cohesion, and the significance of personal presence as interconnected aspects of contemporary Hungarian institutional and communal life in Transcarpathia.

VIVIEN RAPALI – DOROTTYA SZÉNÁSI: REPORT ON THE INTERNATIONAL SUMMER SCHOOL FOR TEACHERS IN PRAGUE

The report summarizes the programme and professional conclusions of the Mezinárodní letní škola pro učitele ÚSTR 2026, or International Summer School for Teachers, held in Prague on 26–27 August 2026. The two-day event examined the teaching of twentieth-century contemporary history in a comparative Central European framework, with particular emphasis on resistance to totalitarian regimes, experiences of occupation and repression, memory politics, and methodological questions of history education. One panel compared developments in contemporary history teaching after the collapse of communist regimes in the Czech Republic, Poland, Hungary, Romania, Slovakia and Ukraine, discussing curricular structures, classroom hours, textbook use and changing forms of taboo. The discussion demonstrated that significant national differences remain alongside common regional features and that these are closely connected to distinct traditions of memory politics and twentieth-century historical traumas. A second roundtable brought European and American perspectives into dialogue and emphasized the growing importance of social and economic history, everyday life, individual experience and oral history. According to the report, these approaches can contribute to nuanced historical interpretation and the development of critical thinking when combined with reliable factual and contextual knowledge. The representation of the 1956 Hungarian Revolution in Austrian textbooks illustrates how the same historical event may acquire different meanings and educational emphases within different national frameworks. The central conclusion of the event concerns the value of comparing national narratives and placing them in dialogue rather than replacing them with a single uniform interpretation.

BALÁZS KOVÁCS: THE METAMORPHOSES OF THE INTERPRETATION OF 1956 IN THE DOCUMENTS OF THE COMMUNIST PARTY (MDP/MSZMP)

The study examines changes in the official communist interpretation of the events of 1956 in Hungary on the basis of documents, resolutions, and propaganda publications issued by the Hungarian Working People's Party and subsequently by the Hungarian Socialist Workers' Party. Its central question concerns

the transformation of the terminology and political assessment of the revolution from the autumn of 1956 until the regime change. The author demonstrates how the initially uncertain and shifting terminology of the first days of the events gradually became organized around the concept of „counter-revolution”, adapted to the legitimizing requirements of the Kádár regime. Particular attention is devoted to the party resolution of 3 December 1956, which established for an extended period the principal elements of the official interpretation, the attribution of responsibility, and the framework used to justify Soviet intervention. The study traces the appearance of this narrative in party-state historiography and political propaganda and follows changes in emphasis during the 1960s, 1970s, and 1980s. In the later decades a partial moderation of the interpretation can be observed: alongside „counter-revolution”, expressions such as „national tragedy” and other less ideologically charged formulations appeared, although the fundamental official interpretation remained largely intact. The process culminated in the classification of the events as a „popular uprising”, made public on 28 January 1989, which represented a fundamental departure from the party’s earlier position. The analysis also shows that official documents consistently marginalized certain aspects of Soviet decision-making and of János Kádár’s role in early November. The study concludes that despite decades of prohibitions, interpretive restrictions, and propaganda, the party-state was unable to eliminate the social and political significance of 1956.

RÓBERT JÓNÁS: THE REASSESSMENT OF 1956 – THE MINISTER OF STATE IN HÓDMEZŐVÁSÁRHELY

The study examines one of the earliest political and social tests of Imre Pozsgay’s radio announcement of 28 January 1989, in which the events of 1956 were reassessed as a „popular uprising”, through the example of the party meeting held in Hódmezővásárhely on 3 February. The study proceeds from the premise that the official interpretation of 1956 as a „counter-revolution” constituted an important element in the legitimacy of the Kádár regime, making Pozsgay’s public formulation a significant political turning point. It reconstructs the background of his visit to Hódmezővásárhely, the invitation issued by the porcelain factory, the content of his speech in the sports hall, reactions among party members, and the correspondence subsequently received and processed by the ministerial secretariat. The source base includes contemporary correspondence, press materials, video recordings, memoirs and an interview. In his speech, Pozsgay linked the reassessment of the past to political renewal, social reconciliation and the future legitimacy of the party, while presenting the term „popular uprising” not as a definitive historical judgement but as a possible interpretative framework intended to facilitate reconciliation. The study shows that the meeting generated both support and uncertainty, particularly among individuals who had taken part in the events of 1956 on the side of the existing authorities. Subsequent correspondence and the February position adopted by the Central Committee indicate that the integration of the new interpretation into official party policy remained an open and evolving process. The study concludes that the Hódmezővásárhely appearance was significant because it provided Pozsgay with his first direct feedback from party members and may have influenced his subsequent public appearances.

MARTIN GULYÁS: THE BASIC PATTERNS OF NARRATING 1956

The study examines the principal characteristics of the post-transition memory history and political-social narratives of the Hungarian Revolution of 1956. It proceeds from the premise that the memory of 1956, suppressed during the decades of dictatorship and rapidly entering the public sphere after 1989, emerged as a form of „hot” memory in which personal experiences, historical interpretations, and efforts at political legitimization were simultaneously present. The author surveys how participants and survivors of the revolution, historians, representatives of the new political elite, and organizations associated with 1956 became involved in this discourse. The study describes the formation of liberal-democratic and conservative-national interpretive frameworks, the main divisions of memory politics, and the ways in which different actors sought public recognition for their experiences and political positions. Particular attention is devoted to the role played in post-transition public life by organizations of former participants, including circles associated with 1956 and other representative groups. The study also addresses questions of moral and material reparation, victim status, and competing narratives of grievance. According to the analysis, after the democratic transition the memory of 1956 did not develop into an unified national narrative but became a field in which different political and social interpretations interacted. Consequently, the public role of the surviving

generation remained fragmented: although its moral authority was considerable, its capacity for political interest representation was limited, while its organizations increasingly became incorporated into relationships and dependencies connected with party politics.

PÉTER STRAUSZ – BALÁZS KOVÁCS: AT THE INTERSECTIONS OF MULTIDISCIPLINARITY AND PSYCHOLOGY: EXPERIENCES FROM AN ORAL HISTORY PROJECT ON THE HISTORY OF MANAGEMENT EDUCATION IN HUNGARY

The study examines the methodological, organizational, legal, and psychological characteristics of multidisciplinary research through the experiences of an oral history project exploring the history of Hungarian management and leadership education from the 1960s to 1990. Launched in the spring of 2025 and conducted over the course of one year, the project involved semi-structured interviews with prominent former and current academics and educators from Hungarian university and other professional centres of economics and management education. The research combined different questions and methodological perspectives derived from management studies and history. The authors demonstrate that management studies primarily focused on the structure and organization of education, curricula, and the content of transmitted knowledge, whereas the historical perspective placed greater emphasis on institutional, social, and economic contexts. The development of the interview questions therefore required a shared conceptual framework through which the different disciplinary approaches could be incorporated into the research in a complementary manner. The study also discusses in detail the data-protection and archival requirements of oral history research, particularly GDPR documentation, the processing of audio recordings, and the long-term scholarly usability of the resulting sources. Particular emphasis is placed on the psychological dimension of the interview situation: in conversations with older interviewees, trust, empathy, personal relationships, and communication skills directly influenced the quality of the information obtained. According to the project's experiences, the effectiveness of multidisciplinaryity depends not simply on the simultaneous application of different methods, but on continuous communication among participants, the establishment of a shared research framework, consistent data management, and the creation of a relationship of trust during interviews. The project therefore provides not only new opportunities for exploring the history of Hungarian management education but also broader methodological lessons for oral history research based on cooperation between multiple academic disciplines.

A Rendszerváltó Szemle 2026/2–3. számának szerzői

Bajcsi Ildikó (Révkomárom, 1985) történész. 2007–2012 között egyetemi tanulmányokat folytatott a Selye János Egyetemen történelem-magyar nyelv és irodalom szakon. PhD fokozatát 2019-ben szerezte az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájában. 2019–2023 között a Clio Intézet, 2023–2025 között az Erőszakkutató Intézet munkatársa volt. 2025 óta a Selye János Egyetem Tanárképző Karának adjunktusa. A Fórum Kisebbségkutató Intézet munkatársa. Kutatási területe a cseh-szlovákiai magyar társadalom változásának története a két világháború között és a második világháború időszakában.

Bandi István (Marosvásárhely, 1973) történész. A Pázmány Péter Katolikus Egyetemen szerzett történelem-szociológia szakos diplomát. Pályafutását az MTA Társadalomkutató Központjában kezdte, majd a Kisebbségkutató Intézetében folytatta. 2011-től az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának (ÁBTL) tudományos munkatársa. Fő kutatási területe a 20. századi román titkosszolgálatok története. A Nemzeti Közszerződési Egyetem Rendészettudományi Doktori Iskolájában abszolutóriumot szerzett, jelenleg doktori védés előtt áll.

Bukovszky László (Vágsellye, 1966) történész, levéltáros. 2001-ben a pozsonyi Comenius Egyetemen diplomázott. 2007-ben bölcsészdoktori (PhD) vizsgát tett. 2003–2007 között a pozsonyi Nemzeti Emlékezet Intézete Levéltárának, 2008–2010 között pedig a prágai Állambiztonsági Szolgálatok Levéltárának alapító főigazgatója. 2016–2023 között a Szlovák Köztársaság nemzeti kisebbségekért felelős kormánybiztosa volt. 2024-től a Galántai Népművelési Központ igazgatója.

Fejérdy Gergely (Budapest, 1975) történész. Egyetemi diplomáját a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen szerezte, de Svájcban, Belgiumban és Franciaországban is folytatott egyetemi tanulmányokat. 2009-ben a párizsi Sorbonne egyetemen szerzett PhD fokozatot nemzetközi kapcsolatok története témakörben. Kutatási területe elsősorban a 20. századi magyar külpolitika, valamint a francia-magyar politikai és kulturális kapcsolatok alakulása a hidegháború évtizedeiben. 2011-től a Magyar Külügyi Intézet munkatársa. 2015–2019 között diplomataként szolgált Párizsban (tanácsosként), majd 2020 óta a Habsburg Ottó Alapítvány tudományos igazgatóhelyetteseként dolgozik. Számos önálló kötet és tanulmány szerzője, amelyekben levéltári források alapján tárja fel a Kádár-korszak diplomáciai mozgásterét és a nyugati magyar emigráció szerepét. *A Rendszerváltó Szemle* szerkesztőbizottságának tagja.

Gulyás Martin (Csongrád, 1991) történész. Szentesen érettségizett, majd a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végezte történelem alapszakos tanulmányait. Ezt követően a PPKE-BTK-n szerzett történelem szakos mesterdiplomát társadalmi krízisek és uralmi technikák szakirányon. 2014–2018 között a Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatalának főállású tudományos kutatója, 2018 óta a RETÖRKI Archivum, majd Levéltár munkatársa. 2019-ben summa cum laude minősítéssel védte meg történelemtudományi doktori (PhD) disszertációját.

Halász Iván (Léva, 1971) történész, szlavista, jogász. Történettudományi PhD fokozatát 2002-ben az ELTE-n, állam- és jogtudományi PhD fokozatát 2012-ben a prágai Károly Egyetemen szerezte. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Kutatóintézetének kutatóprofesszora. Kutatási területe az összehasonlító alkotmányjog, az állampolgársági szabályozás és a kisebbségi jogok, valamint Közép-Európa jogtörténete.

Jónás Róbert (Csenger, 1978) történész. Történelem szakon alapszakos diplomát, majd a Nemzetközi Tanulmányok szakon mesterszakos diplomát szerzett a Kodolányi János Főiskolán. A KJF és a RETÖRKI közös kutatói ösztöndíjpályázatának keretében 2016 júniusa és decembere között fél évet kutatói ösztöndíjként töltött az Archivumban. 2017-től 2024-ig a RETÖRKI munkatársa. Jelenleg a PPKE BTK Történettudományi Doktori Iskolájának PhD hallgatója.

Kovács Balázs (Salgótarján, 1997) történész. A Károli Gáspár Református Egyetemen szerzett történelem mesterszakos diplomát 2022-ben. A RETÖRKI tudományos segédmunkatársa, a Tudományos Kutatóközpont szakmai titkára. A KRE Történelemtudományi Doktori Iskolájának negyedéves PhD hallgatója. Kutatási területe a marxista történettudomány története Magyarországon. A *Rendszerváltó Szemle* szerkesztőségi tagja.

Lázin Áron (Szatmárnémeti, 1998) Az Eötvös Loránd Tudományegyetem történelem mesterszakán végzi tanulmányait. 2022-től a RETÖRKI történész kutató gyakornoka, majd nemzetközi szakmai referense. Kutatási területe a Magyar Írók Szövetsége és a Kádár-korszak magyar kulturális külkapcsolatai.

Mészáros Andor (Budapest, 1971) történész, bohemista. Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszékének habilitált egyetemi docense. Fő kutatási területe a modern kori cseh történelem, a közép-európai nemzeti mozgalmak, valamint a magyar–cseh kulturális és politikai kapcsolatok históriája. Számos tanulmányban és kötetben dolgozta fel a 19–20. századi értelmiségi eszméáramlatok és a vallási felekezetek szerepét a régió társadalmi átalakulásaiban. Szakmai pályafutása során több éven át oktatott a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Közép-Európa Intézetében és Prágában a Károly Egyetemen, emellett a Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány kuratóriumi elnöke.

Molnár Imre (Ipolyvás, 1956) történész, diplomata. A pozsonyi Comenius Egyetem és a szegedi József Attila Tudományegyetem hallgatója volt. 1986-ban az Eötvös Loránd Tudományegyetemen szerzett történelem-szociológia szakon diplomát. 1988-tól nemzetpolitikai és kulturális területen dolgozott. 1998-tól diplomataként több ízben Magyarország varsói nagykövetségén teljesített szolgálatot. 2015–2019 között a Pozsonyi Magyar Intézet igazgatója volt. Kutatásainak középpontjában Esterházy János életútja áll.

Molnár-Gábor Bíborka (Szeged, 1981) diplomata. A Budapesti Corvinus Egyetemen szerzett diplomát nemzetközi tanulmányok területén. 2010-től a ljubljanoi magyar nagykövetségen dolgozott, később a Balassi Intézet, majd a Liszt Intézet – Magyar Kulturális Központ Ljubljana vezetője lett. 2026 januárjától a Nemzetközi Visegrádi Alap (International Visegrad Fund) helyettes ügyvezető igazgatója Pozsonyban.

Nagymihály Zoltán (Budapest, 1988) történész. 2012-ben szerzett diplomát a Pázmány Péter Katolikus Egyetem történelem szakán, ahol elsősorban a 20. századi magyar történelem és az emigráció kérdéseit kutatta, szakdolgozatában a *Látóhatár* című müncheni lap történetét mutatta be. 2014-től a RETÖRKI munkatársa. A PPKE Történelemtudományi Doktori Iskola doktorjelöltje, a Bethlen Gábor Alapítvány kurátora. A *Rendszerváltó Szemle* szerkesztőségének tagja, olvasószerkesztője.

Németh Máté (Budapest, 1985) középiskolai tanár, történész. 2010-ben a PPKE BTK-n szerezte diplomáját, azóta történelemtanárként dolgozik. A PPKE Történelemtudományi Doktori Iskola abszolvált hallgatója. 2017–2018-ban a RETÖRKI Archivum külsős munkatársa. Az Újpesti Babits Mihály Gimnázium tanára, a RETÖRKI Történelemdidaktikai és Pedagógiai Műhelyének tagja, 2024-től az Intézet kutatási munkatársa.

Pállinkás Barnabás (Budapest, 1987) történész. A PPKE Bölcsészettudományi Karán szerezte meg alap- és mesterszakos diplomáját. 2013–2019 között a Rákóczi Szövetség szervezeti munkatársaként, majd rendezvényekért felelős igazgatójaként tevékenykedett. Jelenleg a RETÖRKI levéltár és szakmafejlesztési igazgatóhelyettese, a PPKE Történelemtudományi Doktori Iskolájának PhD hallgatója. A *Rendszerváltó Szemle* szerkesztőségének tagja.

Pétsy Zsolt Balázs (Budapest, 1980) A Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Történelemtudományi Doktori Iskolájának negyedéves doktorandusz hallgatója. A *KRE-Dlt* – a KRE Doktorandusz Önkormányzata online tudományos folyóirata – főszerkesztője, a történelemtudományi rovat vezető-szerkesztője. Magyar–lengyel összehasonlító történeti kutatásokat végez, fő kutatási területe a magyar–lengyel belügyi–állambiztonsági kapcsolatok, különös tekintettel az egyházakkal kapcsolatos pártállami tevékenységekre.

Rapali Vivien Regina (Budapest, 1990) történész. A Károli Gáspár Református Egyetemen folytatta történelmi tanulmányait, ugyanitt szerezte meg a doktori címet 2022-ben. Kutatási területe a 20. századi magyar műszaki értelmiség története, valamint a Műegyetem képzési és ösztöndíjrendszerének vizsgálata. 2020 óta a RETÖRKI munkatársa. A *Rendszerváltó Szemle* szerkesztőbizottságának titkára.

Semsei Ferenc (Budapest, 1996) történész. 2019–2021 között a Pázmány Péter Katolikus Egyetem történelem-, majd 2021-től 2022-ig Közép-Európa tanulmányok mesterszakán folytatta képzését, utóbbin 2026-ban szerzett diplomát. 2018–2019-ben a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum megbízott munkatársa volt. 2022–2025 között a PPKE BTK pszichológia alapképzésén tanult, ugyanettől az évtől kezdve az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának tudományos kutatója. 2025 óta a PPKE Történelemtudományi Doktori Iskolájának PhD-hallgatója. Kutatási területe a politikai erőszak története Magyarországon 1944–1990 között, különös tekintettel a népi írók történetére és az állambiztonsági iratok narratív pszichológiai vizsgálatára.

Szakál Imre (Bene, 1986) történész. PhD fokozatát 2015-ben szerezte a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolában, 2026-ban ugyanitt habilitált. A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Egyetem tudományos és minőségbiztosításért felelős rektorhelyettese, docense. Kutatási területe Kelet-Közép-Európa története az első világháború után, Kárpátalja története, a két világháború közötti ukrán történelem, valamint kisebbségtörténet és emlékeztörténet.

Szénási Dorottya (Budapest, 1997) történész. Két szemesztert töltött Bécsben az Universität Wien hallgatójaként, majd 2020-ban politikatudományok alapképzési szakon szerzett diplomát a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen. Tanulmányokat folytatott az ELTE BTK gazdasági és jogi szakfordító képzésének keretében. 2024-ben történelem mesterképzési szakon szerzett diplomát az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, majd 2025-től ugyanitt a doktori iskola hallgatója. 2021 óta a RETÖRKI munkatársa.

A FŐSZERKESZTŐ ÉLETRAJZA

Strausz Péter (Budapest, 1977)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen történelem és magyar nyelv és irodalom szakos diplomát, majd 2008-ban ugyanitt PhD fokozatot szerzett. 2018-ban habilitált, 2019-től a Budapesti Corvinus Egyetem Vezetéstudományi Intézet egyetemi docense. 2020-tól a RETÖRKI munkatársa, a történész munkacsoport vezetője, 2022-től tudományos igazgatója. A *Rendszerváltó Szemle* főszerkesztője.

